

T. C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK HALK BİLİMİ ANABİLİM DALI

HATAYÎ'NİN ŞİİR DÜNYASI

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

DOKTORA TEZİ

108669

Hazırlayan:

Mehmet TEMİZKAN

108669

Danışman:

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

108669

İZMİR-2001

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 29.18.2004 tarih ve 18/4.. sayılı kararı ile oluşturulan jüri, T.D.A.E. Türk Halk Bilimi..... anabilim dalı doktora öğrencisi Mehmet Terzioğlu.....'ın H. A. Tayimci.....'nın.....'nın..... başlıklı tezini incelemiş ve aday 10.11.2004. günü saat .../4.00.....'da tez savunmasına almıştır.

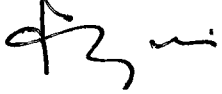
Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı olduğuna oybirliğiyle/oyçokluğuyla karar vermiştir.

BAŞKAN
Prof. Dr. Fikret Türkmen

ÜYE

Prof. Dr. Kemal Yüce

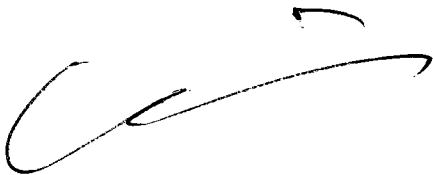
ÜYE

Prof. Dr. Mustafa Cemiloğlu

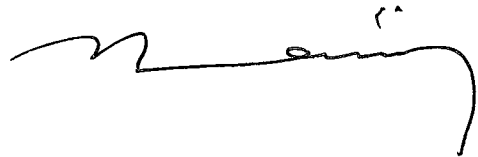
ÜYE

Doç. Dr. Nerin Köse

ÜYE

Doç. Dr. Metin Ekici

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
GİRİŞ.....	1
A. Alevî – Bektaşî Edebiyatı ve Hatayî.....	1
B. Şah İsmail Hatayî.....	8
I. XVI. Yüzyılda Siyasî ve Kültürel Durum.....	8
a. Osmanlı Sahası.....	8
b. Azerbaycan sahası.....	10
II. Hayatı.....	14
III. Edebî Şahsiyeti.....	18
IV. Dili ve Üslûbu.....	21
V. Eserleri.....	24
1. Divan.....	24
2. Deh-nâme.....	25
3. Nasihat-nâme.....	25
VI. Şiir Hakkındaki Görüşleri.....	26
VII. Atasözleri, Veciz İfadeler ve Deyimler.....	30
1. Atasözleri ve Veciz İfadeler.....	30
2. Deyimler.....	31
I BÖLÜM: DİN VE TASAVVUF.....	40
A. Din.....	40
I. Allah.....	40
II. Melekler.....	43
1. Cebrail.....	44
2. İsrail.....	45
3. Mikail.....	45
4. Azrail.....	45
5. Harut.....	45
III. Kitaplar.....	46

IV. Sure, Ayet ve Hadisler.....	47
1. Sureler.....	48
2. Ayetler.....	51
3. Hadisler.....	55
V. Peygamberler.....	56
1. Hz. Adem.....	56
2. Hz. İdris.....	56
3. Hz. Nuh.....	56
4. Hz. İbrahim.....	57
5. Hz. İsmail.....	57
6. Hz. Süleyman.....	57
7. Hz. Ya'kub.....	58
8. Hz. Yusuf.....	58
9. Hz. Musa.....	59
10. Hz. Yunus.....	60
11. Hz. Eyyub.....	60
12. Hz. İsa.....	60
13. Hz. Hızır.....	60
14. Hz. Muhammed.....	61
VI. Ahiret ve Ahiretle İlgili Kavramlar.....	66
1. Ahiret.....	66
2. Kıyamet.....	67
3. Ahir Zaman.....	68
4. Mizan.....	69
5. Sırat.....	69
6. Cennet.....	70
a. Umumî Olarak Cennet.....	70
b. Cennetle İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	71
7. Ab-1 Kevser.....	73
a. Umumî Olarak Ab-1 Kevser.....	73
b. Ab-1 Kevserle İlgili Teşbih Ve Mecazlar.....	73
8. Huri.....	74

9. Cehennem.....	74
VII. Diğer İtikadî Kavramlar.....	75
1. Bezm-i Elest.....	75
2. Miraç.....	77
3. Ölüm, Ecel.....	78
4. Cin.....	79
5. Perî.....	80
6. Şeytan.....	82
VIII. Dinlerle İlgili Kavramlar.....	82
1. İslam Dini İle İlgili Kavramlar.....	82
a. İman.....	82
b. Mü'min, Müslim.....	84
c. Münâfik.....	85
d. Günah, Günahkâr, İsyân, Tevbe.....	86
e. Nur.....	88
f. Kadir Gecesi.....	90
2. İbadetler.....	91
a. Namaz ve Namazla İlgili Unsurlar.....	91
b. Oruç.....	93
c. Hac ve Hacla ilgili Unsurlar.....	93
3. Diğer Dinlerle İlgili Kavramlar.....	96
a. Küfr, Kâfir, Müşrik, Gebr, Münkir.....	96
b. Kilise.....	98
c. Büt, Tersa, Rahip, Zünnar.....	98
B. Tasavvuf.....	99
I. Aşık	
a. Umumî Olarak Aşık.....	99
b. Aşıkla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	102
c. Aşığa Ait Organlar.....	105
1. Can.....	105
a. Umumî Olarak Can.....	105
b. Canla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	106

2. Vücut.....	107
a. Umumî Olarak Vücut.....	107
b. Vücutla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	108
3. Bağır.....	108
4. Ciğer.....	108
5. Göz.....	109
6. Baş.....	109
7. Gönül.....	109
a. Umumî Olarak Gönül.....	109
b. Gönülle İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	111
II. Talib, Mürid.....	113
III. Derviş, Abdal.....	114
IV. Pir.....	115
a. Umumî Olarak Pir.....	115
b. Pirle İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	117
V. Evliya.....	119
VI. Dergah.....	119
VII. Dünya.....	120
a. Umumî Olarak Dünya.....	120
b. Dünyayla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	122
VIII. Üçler, Beşler, Yediler, Kırklar.....	123
IX. Dört Kapı, Kırk Makam.....	124
1. Şeriat.....	125
2. Tarikat.....	125
3. Marifet.....	126
4. Hakikat.....	127
X. Tasavvufi Kavramlar.....	128
XI. Meşhur Mutasavvıflar.....	159
İKİNCİ BÖLÜM: İDEOLOJİ.....	165
I. Aşık.....	166
a. Umumî Olarak Aşık.....	166

b. Aşıkla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	169
c. Aşığa Ait Organlar.....	172
1. Vücut.....	172
2. Can.....	173
a. Umumi Olarak Can.....	173
b. Canla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	173
3. Göz.....	174
4. Bağır.....	174
5. Baş.....	174
6. Gönül.....	175
II. Hak-Muhammed-Alî.....	176
III. Muhammed-Alî.....	178
IV. On İki İmam.....	179
1. Hz. Alî.....	180
2. Hz. Hasan.....	188
3. Hz. Hüseyin.....	189
4. Zeynel Abidin.....	190
5. Muhammed Bakır.....	190
6. Cafer es-Sadık.....	190
7. Musa Kâzım.....	191
8. Alî Rıza.....	192
9. Muhammed Takî.....	192
10. Alî Nakî.....	192
11. Hasan el- Askerî.....	193
12. Muhammed Mehdî.....	193
V. Diğer Şahıslar.....	194
a. Sevilen Şahıslar.....	195
b. Nefret Edilen Şahıslar.....	200
VI. İdeolojik Kavramlar.....	204
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: CEMİYET.....	216
I. Tarihi-Efsanevi Şahıslar.....	216
II. Masal Kahramanları.....	218

III. Şairler.....	220
IV. Ülkeler.....	221
V. Şehirler.....	223
VI. Kavimler.....	229
VII. Dağlar ve Denizler.....	231
VIII. Sosyal Tabakalaşma.....	233
1. Padişah.....	233
a. Umumî Olarak Padişah.....	233
b. Padişahla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	233
c. Padişahla İlgili Unsurlar.....	240
2. Şehzade.....	241
3. Vezir.....	242
4. Kul.....	242
a. Umumî Olarak Kul.....	242
b. Kulla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	243
IX. Silahlar.....	245
X. Kıyafetler.....	250
XI. Bazı Tipler ve Meslek Sahipleri.....	252
XII. Musikî Aletleri.....	257
XIII. Oyunlar.....	258
XIV. Eşyalar.....	259
XV. Yazı Ve Yazıyla İlgili Unsurlar.....	264
XVI. Yiyecek ve İçecekler.....	268
XVII. Kıymetli Madenler.....	270
XVIII. Tababet ve İlgili Unsurlar.....	273
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TABİAT.....	276
I. Kozmik Alem.....	276
A. Gökyüzü.....	276
B. Gök Cisimleri.....	278
1. Güneş.....	278
2. Ay.....	279
3. Yıldız.....	281

C. Yeryüzü.....	281
II. Dört Unsur.....	282
A. Su.....	282
a. Umumî Olarak Su.....	282
b. Suyla İlgili Teşbih ve Mecazlar.....	283
c. Su İle İlgili Unsurlar.....	283
1. Deniz.....	283
2. Yağmur.....	287
3. Bulut.....	288
4. Dalga.....	288
5. Irmak, Dere.....	289
6. Göl.....	290
B. Toprak.....	291
C. Hava.....	292
D. Ateş.....	292
III. Vakitler.....	294
A. Mevsimler.....	294
B. Aylar.....	295
C. Diğer Vakitler.....	296
IV. Meyveler.....	298
V. Hayvanlar.....	299
A. Özel Adı Olan hayvanlar.....	299
B. Kuşlar.....	300
C. Dört Ayaklılar.....	304
D. Balık, Böcek ve Sürüngenler.....	309
VI. Bağ, Gülzar ve Bunlarla İlgili Unsurlar.....	313
A. Bağ.....	313
B. Gülzar.....	315
VII. Bitkiler.....	317
A. Ağaç.....	317
B. Ağaç Çeşitleri.....	317
C. Çiçekler.....	318

EK: ÖRNEK METİNLER.....	322
SONUÇ.....	330
BİBLİYOGRAFYA.....	333
DİZİN.....	341

ÖNSÖZ

Şiirlerinde Hatayî mahlasını kullanan Şah İsmail, bölgede önemli bir ağırlığı bulunan Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safî'nin altıncı kuşaktan torunudur. Bu özelliğinin tabii bir sonucu olarak, bu tarikat mensuplarının hayatının sonuna kadar devam edecek olan bağlılığını ve desteğini, çok küçük yaşlarından itibaren görmeye başlamıştır. Aslı bir tarikat olan Safevîliğin devletleşme süreci de, Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd zamanında başlamış ve bu maksatla Anadolu'da propaganda faaliyetleri yürütülmüştür. Dedesinden sonra babası Şeyh Haydar da bu propaganda çalışmalarını devam ettirmiştir. Bu faaliyetler sayesinde Şah İsmail, Anadolu'dan da büyük bir taraftar kitlesini hazır bulmuştur.

Dedesini zamanında başlayan tarikattan devlete geçiş süreci, Şah İsmail'le tamamlanmış ve İsmail Safevî devletini resmen kurarak hükümdarlığını ilan etmiştir. Kısa sayılabilecek bir zaman zarfında da büyük başarılar kazanmıştır. Bu başarılarını büyük ölçüde sanatına borçludur. Farklı coğrafyalara mensup heterojen karakterdeki geniş kitleleri bir ortak ideoloji etrafında kenetlenmesi ve kendisine bağlamasında, halk ruhuna hitap eden şiirlerinin çok büyük etkisi olmuştur. Bu etki şairin ölümünden sonra azalmamış, belki de artarak devam etmiştir. Onun Alevî-Bektaşî zümreleri üzerindeki etkisi, günümüzde de devam etmektedir. Söz konusu zümrelerin dinî törenlerinde Hatayî'ye ait bir nefesin mutlaka okunması ve bunun bir gelenek haline almış olması, şairin devam eden etkisiyle ilgilidir.

Bu hükümdar şair üzerinde, gerek Türkiye'de gerekse başta Azerbaycan olmak üzere Türkiye dışında oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Ayrıca Alevî-Bektaşî edebiyatının, kültürünün ve ideolojisinin söz konusu edildiği incelemelerin hemen hemen tamamında ondan da bahsedilmiştir. Ancak şiirlerinin tamamını ele alıp tahlil eden bir çalışma bulunmamaktadır. Böyle bir tahlil çalışması, şairin hem aynı zümreye mensup diğer şairlerle, hem de Sünnî çizgideki şairlerle ortak ve farklı taraflarını tespit etmemize imkan verecektir. Buna ilaveten, gerek şiirlerindeki orijinallik gerekse kelime ve kelime gruplarına yüklediği yeni anlamları da tespit etme düşüncesi, bizim bu konuyu seçmemizde en önemli âmil olmuştur.

Çalışmamızda, şairin şiir dünyası tanıtılmaya, gelenekten aldığı dinî-tasavvufî unsurların yanında, dinî-ideolojik anlamlar yükleyerek kullandığı unsurlar da tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespitlerin, Alevî-Bektaşî edebiyatını daha iyi anlamamıza yardım edeceğine inanmaktayız.

Tez çalışması olarak bu konuyu seçmemde, başta Hatayî divanının tenkitli baskısı olmak üzere kaynakların temininde büyük yardımlarını gördüğüm, gerek tez gerek diğer çalışmalarımda engin bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım, tez danışmanım, hocam Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN'e şükranlarımı arz etmeyi bir vazife telakkî ediyorum.

Mehmet TEMİZKAN

GİRİŞ

A. ALEVÎ – BEKTAŞÎ EDEBİYATI ve HATAYÎ

İslam tarihinde, Hazreti Muhammed'in ölümünden sonra bazı olaylar meydana gelmiş ve bu olaylar, daha sonra ortaya çıkacak olan fırkalara kaynaklık etmiştir. İslam Peygamberi'nin vefatından sonra, bazı kişilerce halifeliğin Hazreti Ali'nin hakkı olduğu ve bu hakkın başkaları tarafından gasp edildiği iddia edilmiştir.

Bu iddia ile ilgili olarak çeşitli deliller de ileri sürülmüştür. Bunlar arasında Hz. Ali hakkında söylendiğine inanılan "Lahmike lahmî." (Eti etim dendir.) ve "Ben ilmin şehriyim, Ali ise kapısıdır." şeklindeki hadisler, çok sık tekrar edilmiştir. Ayrıca "Gadir Hum" olayı da bu husustaki en sağlam, en kuvvetli delillerden birisi olarak görülmekte ve gösterilmektedir. Şia kaynakları, Vedâ haccında, hac ibadetinin bütün gerekleri yerine getirildikten sonra, Medine yolu üzerinde bulunan "Gadir Hum"da, Hz. Muhammed'in Hz. Ali'yi kendi yerine halife olarak tayin ettiğini iddia etmektedir. Bu tayin de "Ey Peygamber, Rabbinden sana indirileni tebliğ et, eğer bunu yapmazsan, onun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere yol göstermez."¹ ayetine dayandırılmaktadır. Tabii ki Şii kaynaklarla Sünnî kaynakların bu ayetle ilgili yorumları birbirinden oldukça farklıdır.² Sunulan bir başka delil de, âdeta efsaneleştirilen miraç hadisesidir. Şia kaynaklarına göre, Hz. Muhammed'in yolu miraç yolculuğu esnasında, sidreye vardığı zaman, ilâhî bir ses işitmiş ve kendisine "sağ tarafına bakması" emredilmiştir. O, sağ tarafına baktığında amcası oğlu Hz. Ali'yi, Hz. Hasan'ı, Hz. Hüseyin'i ve diğer imamları görmüştür. Miraç yolculuğuna devam eden Hz. Muhammed'e rastladığı bütün melekler Hz. Ali'yi sormuşlardır.³ Sünnî kaynakların bu konudaki görüşleri de elbette farklıdır.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra, sırasıyla Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali hilafet makamına geçmişlerdir. Hz. Ali'nin şehadetinden sonra da

¹ Kur'an-ı Kerim, Maide suresi, 67. ayet.

² Geniş bilgi için bk: Yaşar Kutluay, Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri, Selçuk Yayınları, Konya 1968, s. 29- 31.

³ age. , s. 31 –33.

halifelik Muaviye'ye ve daha sonra da oğlu Yezid'e geçmiştir. Bu sırada da önemli karışıklıklar yaşanmıştır. Hz. Alî'nin çocuklarından önce Hz. Hasan zehirlenerek öldürülmüş, bunu meşhur Kerbela hâdisesi ve Hz. Hüseyin'in şehadeti takip etmiştir.

Bu vakte kadar meydana gelen hâdiselerin Türk milleti ile herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır. Çünkü bu hâdiseler, Türk milletinin henüz İslam dinini kabul etmediği, hatta bu dinle tanışmadığı devirlerde meydana gelmiştir. Türklerin İslam diniyle tanışmaları, Emevîler zamanında olmuştur. Ancak, Emevî hükümdar ve halifelerinin İslam'ı yayma endişelerinin yanında, hatta bundan da öncelikli olarak, Arap milliyetçiliği gütmeleri ve menfaat teminini de düşünmeleri, birtakım sıkıntılar doğurmuştur. Buna ilaveten, Arap olmayan unsurları, Müslüman olsalar dahi Mevâlî olarak görüp adlandırmaları da, var olan hoşnutsuzlukların, sıkıntıların artmasına yol açmıştır. Bu sıkıntıyı büyük ölçüde yaşayan unsurlardan biri de Türkler olmuştur. Emevî saltanatının yıkılıp yerine Abbâsî hâkimiyetinin kurulması için yürütülen faaliyetlere Türklerin de katılmalarında, bu hoşnutsuzluk halinin etkisi oldukça büyüktür.⁴

Türklerin İslamiyet'i tanımaya ve kabul etmeye başlamaları, böyle bir ortamda başlamıştır. Yani Türkler, İslamiyet'i daha önce yaşanan olaylara bağlı olarak Hz. Alî, Hz. Hasan ve Kerbela faciasıyla bu facianın mazlum kahramanı olan Hz. Hüseyin için ağıtların yakıldığı, gözyaşlarının döküldüğü, bunlara sebep olan Muaviye, Yezid ve çevresindekilerin de lanetlendiği bir zeminde tanışmışlar ve benimsemişlerdir. Bu yüzden, daha İslam'la ilk tanıştıkları andan itibaren, Türk halkının gönlü Hz. Alî ve evladına karşı beslenen sevgiyle dolmuş ve onlara meyletmiştir. Müslüman Türkler arasında mezhep farkı söz konusu olmaksızın Alî, Mehmet Alî, Hasan, Hüseyin, Hasan Hüseyin... gibi adların kullanılmasının en önemli sebebi, bu sevgi olmuştur. Hz. Alî ve evladına karşı olan sevgi, uzunca bir süre İslamî Türk edebiyatının ve Türkler arasında yayılan tarikatların bir müşteregi olarak kalmıştır.⁵ Daha sonraki devirlerde, İran'dan gelen Şii etkilerin de bir sonucu olarak Hz. Alî ve evladına karşı olan sevgide aşırılıklar

⁴ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 203.

⁵ Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*. İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 45, 88.

başlamış, temeli bu aşırı sevgi olan tarikatlar ve zümreler ortaya çıkmıştır. Bektaşilik, bu tarikatların en büyüğü ve en önemlisidir. Alevilik de, benzer anlayışa sahip çeşitli grupların ortak adıdır. Bektaşilik ve Alevilik, ayrı ayrı iki şey olmasına karşılık, sahip oldukları ortak özellikler ve ortak değerler sebebiyle birleşmiş veya kaynaşmışlardır. Zamanımızda, artık Alevilik ve Bektaşilik bir bütün olarak görülmekte, bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Kitap ve makale adlarında, bu iki kelime genellikle birlikte ve bir anlam bütünlüğü taşıyacak şekilde kullanılmaktadır.⁶

Alevî - Bektaşî meşrepte olan şairler, divan edebiyatı dairesi içinde de bulunmakla birlikte, sayı olarak fazla değildir. Akla gelen ilk isimler, Bektaşî edebiyatının yedi büyük şairi arasında bulunan Fuzulî, Nesimî, Hayretî ile yedi büyüğün dışında olan Usulî'dir. Bilhassa Fuzulî ile Hayretî, halk arasında diğer divan şairlerinden farklı bir yere sahiptir. Bu da muhtemelen meşrepleriyle ilgilidir. Fuzulî'nin "Hadikatü's-Sueda" adlı eseri, Anadolu'da yazma nüshaları en çok olan eserlerden biridir. Bu da, geniş halk kitleleri tarafından okunmasının bir sonucudur. Hatırlanacağı üzere bu eserin konusu, Kerbela faciasıdır. Alevî - Bektaşî şairlerin çok büyük bir kısmı ve buna bağlı olarak Alevî - Bektaşî edebiyatı, halk edebiyatımızın çok önemli bir parçasını teşkil etmektedir.⁷

Edebiyat araştırmaları, metin neşri ve metin tahlili olmak üzere iki ana başlık altında toplanmaktadır. Divan edebiyatı dairesine mensup şairlerin divanlarından bir kısmı, tenkitli metin olarak hazırlanmış ve yayınlanmıştır. Bu tenkitli metinlerden bir kısmı üzerinde de tahlil çalışması yapılmıştır.⁸ Bu tahlil çalışmaları, çerçevesi Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan tarafından çizilen ve şekillendirilen şerh metoduna bağlı kalmarak

⁶ Konuyla ilgili bir kaç örnek şöyle verilebilir: Abdülbaki Gölpınarlı, *Alevî - Bektaşî Nefesleri*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1992; Orhan Türkoğan, *Alevî - Bektaşî Kikliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 1995; Irène Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar, Alevilik - Bektaşilik Araştırmaları*, Cem Yayınları, İstanbul 1994

⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, "Alevî - Bektaşî Halk Edebiyatı", *Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı*, S.207, Ankara 1968, s. 151

⁸ Doktora tezi olarak yapılan önemli divan tahlili çalışmaları şunlardır: Mehmet Çavuşoğlu, *Necafî Bey Divanının Tahlili*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971; Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973; Cemal Kurnaz, *Hayalî Bey Divanı'nın Tahlili*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987; Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divanı'nın Tahlili*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

yapılmıştır. Ne yazık ki halk edebiyatı dairesine mensup şairlerin eserleri üzerinde, benzer tahlil çalışmalarının pek fazla yapılmış olduğunu söyleyebilecek durumda değiliz.⁹ Halk şairlerinin bütün şiirlerini bir araya getirip tenkitli metni ortaya çıkarmanın zor ve belki de imkansız olduğu, konuyla az çok ilgili olanların bildiği bir şeydir. Bununla birlikte, halk şairlerinin şiirleri üzerinde de bu tip tahlil çalışmalarının yapılamayacağı sonucu çıkarılmamalıdır.

Hem divan hem de halk şiiri tarzında eserleri bulunan ve Hatayî mahlasını kullanan Şah İsmail, Alevî - Bektaşî edebiyatının yedi büyük şairinden biridir. Alevî - Bektaşî zümreler ve şairler üzerindeki etkisi, günümüzde de devam etmektedir. Bu edebiyatla ilgili antolojiler ve ilmî esaslardan yoksun olarak hazırlanmış divan neşirleri bulunmasına rağmen, üzerinde tahlil çalışması yapılabilecek nitelikte olanları oldukça azdır. Bu eserler üzerinde de herhangi bir tahlil çalışması yapılmış değildir. Tarihî bir derinliğe sahip bulunan Alevîlik konusunun taşıdığı hassasiyetin de göz önünde bulundurularak, bu zümrenin edebiyatı üzerinde objektif ve ilmî çalışmaların yapılması gerektiğine inanıyoruz. Bu maksatla söz konusu zümrenin çok önemli bir şairi ve ideologu olan Hatayî'nin divanı üzerinde bir tahlil çalışması yapmaya karar verdik. Bu kararımızda, Hatayî divanının Azerbaycan'da tenkitli metin olarak hazırlanmış ve yayınlanmış olması büyük ölçüde belirleyici olmuştur. Çünkü tahlil çalışmaları, bilindiği gibi ancak tenkitli metinler üzerinde yapılabilmektedir.

Azerbaycan'daki bu tenkitli metin, Azizaga Memmetov tarafından yapılmıştır. Eser iki cilt halinde basılmıştır. Birinci ciltte kasideler, gazeller ve rubailer başlıkları altında toplanan şiirler yer almaktadır. Kasideler başlığı altında 15, gazeller başlığı altında 356 ve rubailer başlığı altında da 11 şiir bulunmaktadır. Ayrıca şairin Farsça şiirleri ile ilaveler başlığı altında az sayıda Türkçe şiiri de verilmiştir. İkinci ciltte ise, Hatayî'nin çok meşhur olan "Deh-nâme"si ile "Nasihât-nâme"si yer almaktadır. Deh-nâme, bir aşk mesnevîsi olması dolayısıyla çalışmamıza dahil edilmemiştir. Zaten, bu

⁹ Bu sahada yapılmış bir kaç çalışmadan haberdarız: Mustafa Tatçı, **Yunus Emre Divanı, İnceleme, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997**; Hayrettin Rayman, **Aşık Sümmanî, Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Şiirlerinin Tahlili, Kariyer Matbaacılık, Ankara...** ; C. Kurnaz, M. Tatçı, **Bayburtlu Celalî ve Şiir Dünyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.** Bu çalışmada da Eski Türk Edebiyatı inceleme metodu kullanılmıştır.

mesnevînin başındaki şiirlerin bir kısmı, divanda da bulunmaktadır. Nasihat-nâme ise, şairin dinî, tasavvufî ve ideolojik görüşlerini bir bütün olarak yansıtan eser olması itibarıyla, çalışmamıza dahil edilmiştir.

Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, divanın Azerbaycan'da yapıldığını söylediğimiz tenkitli basımında, şairin hece vezniyle ve halk şiiri tarzında yazmış olduğu şiirlere yer verilmemiştir. Hatayî'nin divanının tahlil edildiği bir çalışmaya, onun halk şiiri tarzında kaleme aldığı "nefes"lerin dahil edilmemesi, çok büyük bir eksiklik olacaktır. Bu sebeple şairin Türkiye'de yayınlanmış divanlarını gözden geçirerek, kendimizce her bakımdan en iyisini tespit etmeye gayret ettik. Bunlar arasında da Nejat Birdoğan'ın hazırladığı eseri tercih ettik.¹⁰ Bu tercihimizde, son yayınlanan çalışma olması yanında, daha fazla sayıda şiiri ihtiva ediyor olması da etkili olmuştur. Burada, söz konusu kitaptaki bütün şiirlerin Hatayî'ye ait olup olmadığı sorusu akla gelebilir. Böyle bir soruya doğru ve net bir cevap verilmesi hemen hemen mümkün değildir. Hemen ilave etmek gerekir ki, bu problem bütün halk şairleri için geçerlidir. Ancak önemli olan husus, herhangi bir şiirin bir şaire ait olup olmaması değil, halk tarafından o şaire mal edilip edilmemiş olmasıdır.

Tez çalışmamız önsöz ile başlayıp giriş bölümüyle devam etmektedir. Daha sonraki bölümde, Hatayî'nin yaşadığı devir olması dolayısıyla XVI. yüzyılın siyasî ve kültürel durumu üzerinde, Osmanlı sahası ve Azerbaycan sahası başlıkları altında kısaca bilgi verilmektedir. Daha sonra Hatayî'nin hayatı, edebî şahsiyeti, dili ve üslûbu ile eserleri, özet halinde tanıtılmaktadır. Yine bu bölümde, şairin şiir hakkındaki görüşleriyle, şiirlerinde yer verdiği atasözleri ve deyimler alfabetik olarak sıralanmaktadır. Böyle bir sıralamanın yapılması, daha önce yapılan divan tahlili çalışmalarıyla paralellik sağlama düşüncesinden kaynaklanmıştır.

Çalışmamızın İnceleme kısmı ise dört ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm "Din ve Tasavvuf" başlığını taşımaktadır. Bu bölüm de kendi içinde "Din" ve "Tasavvuf" alt başlıklarına ayrılmıştır. İlgili başlıklar altında, şairin dinî ve tasavvufî görüşleri incelenmiştir. Bu inceleme, şerh metoduna göre yapılmıştır. "Din"

¹⁰ Nejat Birdoğan, *Alevilerin Büyük Şairi Hatai*, Can Yayınları, İstanbul 1991.

ve “Tasavvuf” başlıkları altındaki maddelerin sınıflandırılmasında da, daha önce yapılan çalışmalardaki tasnif göz önünde bulundurulmuştur.

İkinci bölümün başlığı ise “İdeoloji”dir. Bu başlığın ilk kez tarafımızdan düşünülerek kullanıldığı kanaatindeyiz. Böyle bir başlık kullanmamızın sebebi ise, Hatayî'nin ideolojik yönü ağır basan bir şair olmasıdır. Şair, bir devlet kurucusu ve hükümdar kimliğiyle, İslam'ın Şîi yorumunu almış ve bunu, devletin homojen bir yapıya sahip bulunmayan farklı unsurları arasında müşterek bir ideoloji haline getirmiştir.¹¹ Şiirlerinin büyük bir kısmında da ideolojik görüşlerini aksettirmeyi ve ideolojik mesajlar vermeyi gaye edinmiştir. İşte, ideoloji başlığı altında, şairin Allah-Muhammed-Alî, Muhammed-Alî, Hz. Alî ve diğer imamlarla benzeri konular hakkındaki düşünceleri, örnek metinler esas alınarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümün ana başlığı da “Cemiyet”tir. Bu bölümde tarihî, tarihî – efsanevî şahıslar, masal kahramanları, kavimler, ülkeler, şehirler, dağlar ve denizlerle, sosyal tabakalara ait unsurlar tanıtılmıştır. İncelenen unsurların dinî, tasavvufî veya ideolojik bir çerçevede ele alınmış olmaları göz önünde bulundurulmuştur. Divanda geçen ve dinî, tasavvufî veya ideolojik yönü ağır basan aşık, gönül ile aşığa ait organlar, ilgili bölümlerde ele alındığı için, burada tekrar edilmek istenmemiştir.

Dördüncü ve son bölümün başlığı ise “Tabiat” tır. Bu bölümde de tabiata ait unsurların tahliline yer verilmiştir. Gökyüzü ve gökyüzüne ait varlıklar, dört unsur, hayvanlar ve bitkiler tanıtılırken de, yine dinî, tasavvufî veya ideolojik çerçevede ele alınmış olanlara yer verilmiştir.

Dört bölümden meydana gelen inceleme kısmından sonra, ekler bölümü yer almaktadır. Bu bölümde, Hatayî'nin, sırasıyla Allah, Hz. Muhammed, Hak-Muhammed-Alî, Muhammed-Alî, Hz. Alî ve On İki İmam hakkında yazdığı birer şiiri örnek olarak verilmiştir. Bunlar, gerek Alevî-Bektaşî şiirinin, gerekse bu şiirin önemli bir temsilcisi olan Hatayî'nin ana temalarıdır. Bu bakımdan, müstakil olarak bu temaları işleyen birer şiiri eklemeyi faydalı bulduk.

¹¹ Ahmet Caferoğlu, “Azerbaycan Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyatı*, (Haz: Halil Açıkgoz) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.150. (Philologiae Fundamenta, Wiesbaden 1964, s. 635-699'daki “Die Aserbeidschans literatur” başlıklı Almanca aslından Eşref Bengi Özbilen tercümesi)

Daha sonra gelen dizin bölümünde de, kişi adları, yer adları, eser adları, dinî, tasavvufî veya ideolojik bir anlam yüklenerek kullanılan hayvan ve bitki adlarıyla kavramların geçtiği sayfalar gösterilmiştir.

Son bölüm, bibliyografya bölümüdür. Buraya aldığımız eserler, Hatayî ve mensubu olduğu Azerî edebiyatıyla ilgili kaynak mahiyetindeki çalışmalar, Alevî-Bektaşî edebiyatıyla ilgili inceleme ve ontolojilerle metin tahlili çalışmalarıdır.

İnceleme bölümünde yer verdiğimiz örnek metinlerde kullandığımız harflerin karşılıkları aşağıda gösterilmiştir. Harflerden sonra gelen rakamlardan ilki sayfa, ikincisi ise beyit veya dörtlük numaralarını karşılamaktadır.

B. Bayatılar
G. Gazeller
K. Kasîdeler
M. Murabbalar
Ns. Nasihat-name
N. Nefesler
R. Rubaîler
TB. Terci-i Bend

(Not: Şâh İsmail'in mahlası olan kelime, **Hatayî**, **Hatai**, **Hataî** ve **Hatayi** gibi farklı şekillerde yazılmaktadır. Biz, bu şekillerden **Hatayî**'yi kullanmayı tercih ettik. Alıntı yaptığımız yerlerde ise, tabîi olarak araştırmacıların kullandığı şekle müdahale etmedik. Örnek metinlerde geçen mahlası da "Ḥaṭāyî" olarak yazdık.)

B. ŞAH İSMAİL HATAYÎ

I. XVI. YÜZYILDA SİYASÎ VE KÜLTÜREL DURUM

Şah İsmail Safevî, 1487 yılında doğmuş ve 1524 yılında da ölmüştür. Bu bakımdan, Hatayî'yi on altıncı yüzyıl şairi olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Şairin hayatına geçmeden önce, yaşadığı devirdeki, yani on beşinci yüzyılın sonlarıyla on altıncı yüzyılın ilk çeyreğindeki siyasî ve kültürel durumu kısaca gözden geçirmekte fayda vardır.

A. Osmanlı Sahası

Şah İsmail, devletini Anadolu kökenli kitlelerin desteği sayesinde kurabildiği için, söz konusu dönemin siyasî ve kültürel durumunu izah etmeye Osmanlı sahasından başlamak, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Osmanlı devleti, 1453 yılında, çok büyük bir olay olan İstanbul'u fethetme başarısını göstermiş ve böylece bir cihan devleti olduğunu da ilan etmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra, yerine oğlu II. Bayezid geçmiştir. II. Bayezid döneminin en önemli olaylarından biri, kardeşi Cem'le olan taht mücadelesidir. Bu dönem, aynı zamanda devlette bir duraklamanın, bir zayıflamanın hatta bir aczin de söz konusu olduğu bir zaman dilimidir. Devlet Şah Kulu isyanını bastıramamış, isyanı bastırmakla görevlendirilen Ali Paşa da hayatını kaybetmiştir. Zaten bu olay, padişahın tahttan çekilme sebeplerinden de biri olmuştur.¹² Bir isyanı bastıramayan devlet, Mısır Memlûklüleri karşısında da başarılı olamamıştır. 1485'den 1490'a kadar beş yıl devam eden Osmanlılarla Memlûkler arasındaki savaşlarda, Osmanlı ordusu arka arkaya yenilgilere uğramış ve bu savaşa Adana, Tarsus ve bu bölgedeki diğer kalelerin anahtarları Memlûklere bırakılarak son verilmiştir.¹³ Bu, çok uzun bir aradan sonra ilk kez yaşanan bir durumdur. Halkta, saraydan hoşnutsuzluk alametleri de görülmeye başlamıştır.

¹² İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Baskı, Ankara 1995, C.II. , s. 241.

¹³ *age.* , s.190-195.

Konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için bunlar üzerinde durmuyor; sadece, bu hoşnutsuzluk durumunun Safevî propagandaları için uygun bir zemin oluşturduğunu belirtmekle yetiniyoruz. Ancak bu durum uzun sürmemiş, Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesiyle birlikte, devlet, eski kudretli günlerine yeniden dönmüştür. Yavuz, ilk iş olarak taht kavgalarının önüne geçmek için şehzadeler meselesini hallettikten¹⁴ sonra, Anadolu'da Şah İsmail'e taraftar olan ve ayaklanma ihtimalleri bulunanları hapis ve idam ettirmiştir.¹⁵ Yavuz Sultan Selim'in arka arkaya kazandığı zaferlerin en önemlisi, hiç şüphe yok ki Şah İsmail'in mağlup edildiği Çaldıran galibiyetidir. Bu galibiyetle Osmanlılar, Safevî tehlikesini büyük ölçüde halletmiş oldular. Çaldıran'dan sonra da zaferler kazanmaya devam eden Yavuz'un genç yaştaki ölümünden sonra, tahtın sahibi olan Kanuni Sultan Süleyman zamanında da galibiyet zincirine yeni halkalar eklenmiş; böylece on altıncı yüzyıl, Osmanlı devleti için gücünün zirveye ulaştığı bir devir olma özelliği kazanmıştır.

On altıncı yüzyıl, Osmanlı devletinin sadece siyasi ve askeri alanda değil, kültür ve sanat sahasında da zirvede bulunduğu yüzyıldır. Divan şiiri kuruluşunu tamamlamış, İran taklidinden kurtulmaya ve orijinal eserler ortaya konulmaya başlamıştır. Divan şiirinin en güçlü şairleri, bu yüzyılda yetişmiştir.

On altıncı yüzyılda, divan şiiriyle halk şiirinin birbirine yaklaştığını da görmekteyiz. Bir çok divan şairinin hece vezniyle şiir yazmaya başladığı yüzyıl, 16. yüzyıldır. Meâlî, Usûlî, Zaîfî, Aşık Çelebi, Fevrî gibi şairler, hece vezniyle de şiir yazmış olan 16. asır divan şairleridir. Yine aynı asrın divan şairi Hitabî'nin de hece vezniyle bir murabbai bulunmaktadır.¹⁶ Bu yüzyılın kayda değer diğer bir gelişmesi de, Aydınî Visalî, Tatavlahî Mahremî ve Edirnelî Nazmî ile başlayan ve bir teşebbüsten ibaret kalan "Türki-i Basit Cereyanı"dır. Bu şairler, edebiyat dilinin gereğinden fazla yabancı kelime ve tamlamalarla dolmuş olmasına bir tepki olarak, sade Türkçe ile şiir

¹⁴ *age.*, s. 249-252.

¹⁵ *age.*, s. 258.

¹⁶ Cemal Kurnaz, *Halk ve Divan Edebiyatlarının Müşterekleri Açısından Osmanlı Dönemi Türk Edebiyatına Bakış*, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.9, s. 545-546.

yazma gayreti içinde olmuşlardır. Fakat devrin hâkim anlayışı karşısında bir çığır açabilecek kadar büyük şair olmadıkları için, pek başarılı olamamışlardır.¹⁷

Kul Mehmet, Öksüz Dede, Hayalî ve Köroğlu'nun ilk örneklerini oluşturduğu Aşık Tarzı Halk Şiiri'nin başlangıcı da, yine on altıncı yüzyıl olarak kabul edilmektedir.¹⁸ Bu devrin önemli Tekke şairleri olarak da Şeyh İbrahim Gülşenî, Ümmî Sinan ve Pir Sultan Abdal sayılabilir.

Son olarak, bu asırda Eba Müslim, Hamza-nâme, Battal-nâme gibi dinî-destani hikayelerin kıssahanlar tarafından anlatıldığını¹⁹ ve kukla oyununun da yaygınlık kazanmaya başladığını ilave edebiliriz.²⁰

B. Azerbaycan Sahası

Bilhassa on beşinci yüzyılın ikinci yarısı ile on altıncı yüzyılın başları, bu saha için tam bir huzursuzluk dönemi olmuştur. Bu döneme damgasını vuran olaylar, bir türlü bitmek bilmeyen taht kavgalarıdır. Bu devirde Azerbaycan sahasında, birbiriyle devamlı çekişme halinde olan şu üç devlet varlık ve hakimiyet mücadelesi vermektedir: Azerbaycan'ın kuzeyinde Şirvanşah (1382-1538) devleti, Azerbaycan'ın güneyinde başkenti Tebriz olan Karakoyunlular (1400-1468) ve Diyarbakır çevresinde de Akkoyunlular devleti.²¹ Son iki güç, yani Karakoyunlular ile Akkoyunlular, birbirleriyle devamlı olarak mücadele etmiştir. Sonuçta, 1468 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Karakoyunlu hükümdarı Şah Cihan'ı bertaraf etmiş ve müstakil bir devlet kurabilmiştir. Bu devlet de ancak Safevî devletinin kuruluşuna kadar yaşayabilmiştir. (1468-1502)

¹⁷ Geniş bilgi için bk: Fuad köprülü, "Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri", Edebiyat Araştırmaları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 271-315.

¹⁸ Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, C. 1, s. 627.

¹⁹ *age.*, s. 633.

²⁰ *age.*, s. 634.

²¹ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s.144.

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra çocukları arasında taht kavgaları başlamış ve pek çok kişinin ölümüyle sonuçlanan bu kavgalar da, yine Şah İsmail'in Safevî devletinin resmen kurması ve hakimiyeti sağlamasıyla son bulmuştur.

Safevî devletinin kuruluş tarihini 1502 yılı olarak kabul etmek, ancak resmî anlamda doğru olabilir. Bu devletin kurulması için yapılan faaliyetleri, Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd'e kadar götürmek mümkündür. Zira, Safevîliğin bir tarikat olmaktan çıkıp bir tarikat devleti olma süreci, Şeyh Cüneyd'le başlamıştır.²²

O, bu yönde propaganda faaliyetlerinde bulunmak ve taraftar (mürîd) toplamak maksadıyla, Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'ya geldiğinde propaganda yapmak için çok elverişli bir ortam bulmuş, dolaştığı köylüler ve göçebeler arasında Şîi ve Şîliğe meyilli pek çok zümre ile karşılaşmıştır. Telkin kabiliyetine sahip ve faal bir insan olan Cüneyd, göçebe Türkler arasında sayıları hiç de az olmayan bir topluluğu, kendisine mürîd yapmayı başarmıştır. Hatta bunlardan beş-on bin kişilik silahlı bir kuvvet meydana getirmeye de muvaffak olmuştur.²³

Şeyh Cüneyd bu faaliyetlerle meşgul olduğu sırada, Uzun Hasan Akkoyunluların başına geçmiş, Cüneyd onun yanına gitmiş, ondan iyi muamele görmüş ve kız kardeşi Hadice Begim ile de evlenmiştir. Sünnî ilkelere bağlı olduğu bilinen Uzun Hasan'ın Şeyh Cüneyd'e bu şekilde davranması, tehdidi altında bulunduğu Karakoyunlulara karşı onun kuvvetlerinden faydalanmak düşüncesiyle izah edilmektedir.²⁴

Uzun Hasan'ın desteğini de alarak siyasi faaliyetlerine devam eden Cüneyd, bir çatışmada Şirvan Şah'a yenilmiş ve savaş meydanında ölmüştür. (1460) Ölümünden sonra, mürîdleri oğlu Haydar'ın etrafında toplanmışlardır. Başka çocukları da varken Haydar'ın tercih edilmesi, Uzun Hasan'ın torunu olmasıyla yakından ilgilidir. Nitekim 1468 yılında Karakoyunlu devletini ortadan kaldıran Uzun Hasan'ın kızıyla evlenmiş ve İsmail de bu evliliğinden doğan üç oğlundan biri olmuştur.

²² Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 14.

²³ Prof. Dr. Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Yayınları, Ankara 1976, s. 10.

²⁴ *age.*, s. 11.

Erdebil'deki şeyhlik postuna oturan Haydar, yaptığı veya yaptırdığı devamlı ve etkili propagandalarla, Anadolu'daki taraftar sayısını artırmış ve onların bağlılık derecelerini de yükseltmiştir. Onun birkaç seferini başarıyla sonuçlandırması, ününün ve taraftar sayısının daha da artmasını sağlamıştır. 1488 yılında Şirvan'a giren Haydar, savaş esnasında vurularak ölmüş, ordusu da mağlup olmuştur.

Haydar'ın ölümünden Safevî devletinin kuruluşuna kadarki sürede, Uzun Hasan'ın çocukları arasındaki taht kavgaları daha da şiddetlenmiş, buna bağlı olarak Haydar'ın çocukları da sıkıntılı yıllar geçirmişlerdir. Müridler, ilk önce Sultan Ali'nin etrafında toplanmışlardır. Bu durumu kendisi için tehlikeli gören Uzun Hasan'ın oğlu Yakup Bey, Haydar'ın üç çocuğunu da bir kaleye hapsedirmiştir. Onlar hapiste bulunduğu sırada Yakup Bey ölmüş ve Akkoyunlu hanedanı arasında taht kavgaları tekrar başlamıştır. Güçlerinden faydalanmak maksadıyla çocuklar haptisten çıkarılmış, devam eden kavgalardan birinde Sultan Ali de öldürülmüştür.

Haydar'ın hayatta kalan iki oğlundan biri olan İsmail, müridleri tarafından saklanmış, daha emniyetli görülen yerlere kaçırılmış, uzun ve çetin bir yolculuktan sonra 1500 yılında Erzincan'a ulaşmıştır. Etrafında toplanan çeşitli Türkmen boylarına mensup büyük bir kalabalıkla 1501 yılında Erzincan'dan ayrılmış, birkaç küçük çarpışmadan sonra Şirvan'a girmiş ve Şirvan şahı Ferruh Yesar öldürülmüştür. Daha sonra Şemahi'ye girmiş, gönderdiği kuvvetler Bakü'yü fethederek dönmüşler ve nihayet Akkoyunlu tahtının sahibi olan Elvend ile de Nahçıvan'da karşılaşmış, onu da yenmesi üzerine Azerbaycan tamamen hakimiyetine girmiştir. İsmail, Tebriz'de şahlık tahtına oturmuş, on iki imam adına hutbe okutup para kestirerek Safevî devletini resmen kurmuştur. Çevresine yaptığı saldırılar Çaldıran mağlubiyetine kadar devam etmiş, bu yenilgiden sonra da pek varlık gösterememiş ve genç yaşta ölmüştür. (1524)

Özet halinde vermeye çalıştığımız olaylardan da anlaşılacağı gibi, Safevî devletinin kurulması için yapılan faaliyetlerin merkezinde Anadolu bulunmaktadır. Şeyh Cüneyd ve oğlu Haydar, Anadolu'da yaptıkları kesintisiz propagandalarla, önemli ölçüde taraftar veya mürid sahibi olmuşlardır. Bunları hazır bulan Şah İsmail, bu kuvvetlerle Erzincan'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra, devletini resmen kurmuştur.

Hem devletin kurulmasında hem de idaresinde, Anadolu kökenli kitlelerin ve kumandanların çok büyük rol oynadığı, tarihî belgelerle sabittir.²⁵

Bu devrin kültürel durumunu da şu şekilde özetlememiz mümkündür: On beşinci ve on altıncı yüzyıllar, genel kültür tarihi açısından Azerbaycan'ın güzel sanatlar ve ilim tarihinin çok önemli bir devresini teşkil eder. Tebriz, bu devirde çok büyük önem kazanmış ve bütün ilimlerin merkezi haline gelmiştir.²⁶ Nesimî'den sonra, Alevî-Bektaşî edebiyatının yedi büyük şairinden ikisi olan Fuzulî ve Hatayî, on altıncı yüzyıl Azerbaycan sahası şairleridir. Azerî Türkçesi, bu devirde devletin yazışma dili olarak da kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemden kalan ve Azerî Türkçesiyle kaleme alınmış olan mektuplardan bir kısmı, zamanımıza da ulaşmıştır.

Kendisi de bir sanatçı olan Şah İsmail'in bölgeyi ele geçirip Safevî devletini resmen kurmasından sonra, kültürel alanda da geniş çaplı faaliyetler başlamıştır. Hükümdarın sanatçılara saygı gösterip onları himaye etmesi ve kendisinin de şiirlerinde -hangi maksatla olursa olsun- ağırlıklı olarak Türkçeyi kullanması, Azerî Türkçesi ile Azerî edebiyatının gelişmesine hizmet etmiştir. Devletin üst seviyedeki yöneticilerinden pek çoğunun Türk kökenli oluşunu da, bu gelişmedeki payı bakımından gözden uzak tutmamakta fayda vardır.

Şah İsmail'in, devletini Şîlik temeli üzerine kurmuş ve bu konuda katı bir tutum izlemiş olması, yukarıda söylediğimiz hizmetlerinin aksine, Azerbaycanlı pek çok şair ve düşünürü, yurtlarını terk etmek zorunda bırakmıştır. Bu kişiler, komşu Müslüman ülkelere göç etmişlerdir. Büyük bir kısmı da Türkiye'ye gitmiş ve orada da Azerbaycan edebiyatının eski klasik ananelerini sürdürmeye çalışmaları dolayısıyla, Osmanlı edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.²⁷

²⁵ Geniş bilgi için bk: *age.* , s. 201.

²⁶ Ahmet Caferoğlu, *age.* , s. 145.

²⁷ Geniş bilgi için bk: *age.* , s. 145-149.

II. Hayatı

Hatayî mâhlasıyla şiirler yazan Şâh İsmail Hatayî'nin kurmuş olduğu devletin adı olan Safevî, aslında bir tarikatın adıdır. Bu tarikatın kurucusu da, tarikata adını vermiş olan Safiyüddin İshak'tır. Bu kişi Şeyh Safi adıyla meşhurdur. Soyu, yedinci imam Musa Kâzım'a ulaştırılmaktadır; fakat bu oldukça zayıf bir ihtimaldir. Şeyh Safi, devrin devlet başkanları tarafından da ziyaret edilen nüfuzlu bir zattır.

Şeyh Safi'nin ölümünden sonra, yerine oğlu Sadreddin, onun yerine oğlu Hoca Ali ve Hoca Ali'nin de yerine oğlu Şeyh İbrahim geçmiştir. Bu şâhıslar, hiç kimseyi rahatsız etmeden Safevî postunda oturmuşlardır.²⁸ Tarikatın merkezi Erdebil şehridir. Osmanlı sultanları her yıl, Erdebil'e "çerağ akçesi" adı altında kıymetli hediyeler göndermekteydiler. Bu da yukarıda isimleri sayılan şahsiyetlerin şöhretlerinin Osmanlı sarayına kadar ulaşmış olmasıyla izah edilmektedir.

Hükümdar Timurleng, 1402 yılında meşhur Ankara zaferinden dönerken, Hoca Ali'yi de ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında da, Erdebil'i köyleri ve arazileriyle birlikte, Safevîler'e vakıf olarak bağışlamıştır.²⁹ Ayrıca, Timur, Hoca Ali'ye " yapabileceği başka bir hizmetin bulunup bulunmadığını" sormuş, Hoca Ali de "Anadolu'dan sürükleyip getirdiği Türk esirlerini serbest bırakmasını" istemiştir. Bu esirler, hükümdarın emriyle Şeyh'e teslim edilmiş ve Şeyh tarafından da serbest bırakılmışlardır. Serbest bırakılan bu kişiler de, bir şükran borcu olarak Safevî tarikatına bağlanmışlardır. Bunlardan bir kısmı vatanlarına dönmüş, bir kısmı da Erdebil'de kalmıştır. Kalanlar, Erdebil'de ayrı bir mahalleye yerleştirilmişlerdir.³⁰ Bu hâreket, hem Hoca Ali'nin hem de Safevî tarikatının zaten var olan nüfuzunu biraz daha artırmıştır.

Hoca Ali'den sonra, Safevî postuna oğlu Şeyh İbrahim geçmiş, onun ölümünden sonra da postun sahibi, Hoca Ali'nin torunu ve Şâh İsmail'in de dedesi olan Şeyh Cüneyd olmuştur. Şeyh Cüneyd, artan taraftar sayısına da güvenerek, post sahibi

²⁸ Walther Hinz, *age.*, s. 7.

²⁹ *age.*, s. 8.

³⁰ *age.*, s. 9.

olmanın çok ötesinde siyasi hakimiyet emellerine de kapılmıştır. O vakte kadar, sadece bir tarikat olan Safevîliğin bir tarikat devleti haline gelmeye başlaması, başka bir ifadeyle devletin temelini atılması, Şeyh Cüneyd'in bu yöndeki gayret ve faaliyetlerinin neticesinde gerçekleşmiştir. O, İkinci Murad döneminde Anadolu'ya gelmiş, hükümdara armağanlar yollamış ve Kurtbeli adlı bölgede yurt edinmek için istemiştir. Bu isteği reddedilen Cüneyd, bir süre Anadolu'da kaldıktan sonra, Uzun Hasan'a sığınmış, onun kız kardeşiyle evlenmiş ve 1460 yılında da bir savaşta da ölmüştür. Anadolu'da kaldığı süre zarfında, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde propaganda faaliyetlerinde bulunduğu ve önemli sayıda taraftar kitlesi kazandığı bilinmektedir.³¹

Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra, yerine oğlu Haydar geçmiştir. Bunda annesinin Uzun Hasan'ın kız kardeşi olmasının payı büyüktür. Haydar posta oturduktan sonra Uzun Hasan'ın kızı ile evlenmiş ve bu evlilikten doğan çocuklardan biri de İsmail olmuştur. Bu çocuk, daha sonra Şâh İsmail Safevî adıyla ve Hatayî mahlasıyla şöhret kazanacaktır.

İsmail'in doğum tarihi 17 Temmuz 1487'dir. Bazı kaynaklarda doğum yılı 1486 olarak da gösterilmektedir.³² Taht kavgaları sebebiyle Uzun Hasan'ın oğlu Yakup Bey'in Haydar'ı öldürtmesi üzerine, aralarında İsmail'in de bulunduğu üç çocuğu, İran'daki İster (İstahr) kalesine kapatılmıştır. Burada dört buçuk yıl kalmışlardır. Bu arada Yakup Bey ölmüş ve çocukları arasında taht kavgaları başlamıştır. Üç çocuk, taraftarlarından faydalanmayı hesap eden Rüstem Bey tarafından hürriyetlerine kavuşturulmuştur. En büyükleri Yar Alî veya Sultan Alî 1493'te öldürülmüş, İbrahim ve İsmail adlı iki kardeş, müridleri tarafından kaçırılarak gizlenmiştir. Erdebil'in Anadolu (Rum) mâh allesinde saklanan İsmail, bu şehrin Rüstem Bey tarafından didik didik aranmaya başlaması üzerine, çeşitli yollar kullanılarak Gilan (Geylan)'a getirilmiştir.³³

³¹ Mehmet Temizkan, "Şâh İsmail'in Anadolu Oymaklarının Desteğini Kazanma Sebepleri Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat dergisi*, S. 8, s. 472 - 482.

³² Azizaga Memmetov, *Şâh İsmail Hatayî, Eserleri*, Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü 1966, C.I, s. 5.

³³ Faruk Sümer, *age.*, s. 15.

Gilan'ın Lahican şehrinde kalan İsmail hastalanmış ve bir yıl sonra iyileşebilmiştir. Bu sırada Gilan Beyi de İsmail'i saklaması sebebiyle sıkıştırılmaya ve tehdit edilmeye başlamıştır. Bir tavsiye üzerine, Gilan Beyi bir ağaca bir sepet bağlatmış, içine de İsmail'i oturtmuştur. Sonra da Sultan Rüstem'in elçilerinin karşısına geçip İsmail'in kendi topraklarında bulunmadığına dair yemin etmiştir. Bu sonuçtan memnun kalmayan Rüstem Bey, asker çekip Gilan üzerine yürümek istediği sırada, yeğeni tarafından 1497 yılında öldürülmüştür.³⁴

Gilan'da altı yıl kalan ve buradan ayrıldığı sırada 12 veya 13 yaşlarında olan İsmail, ilk önce Halhal üzerinden Erdebil'e gelmiş, ancak Erdebil valisi tarafından şehre sokulmamıştır. Bunun üzerine Hazar kıyısındaki Ercüvan'a geçmiş ve kışı orada geçirmiştir. Asıl amacı Anadolu'ya gitmek olan İsmail, Anadolu'daki taraftarlarına Erzincan'da toplanmaları için haber yollamıştır. Kendisi de Erivan, İğdır, Kağızman, Erzurum ve Tercan üzerinden Sarıkaya yaylasına gelmiş, bu yolculuk sırasında da herhangi bir zorlukla da karşılaşmamıştır.³⁵

İsmail'e, Erzincan'da, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden muhtelif Türkmen oymaklarının maddî, manevî desteği ve katılımı söz konusu olmuştur. O, kendisine katılan taraftarlarıyla birlikte 1501 yılı ağustos ayında Erzincan'dan ayrılmıştır. İlk hedefi olan Şirvan'a varmış, Şirvan ordusu dağıtılmış ve Şirvan Şâhı Ferruh Şâh da savaş meydanında öldürülmüştür.³⁶

İsmail, kazandığı bu zaferden sonra Şemâh i'ye girmiş, kendisi Kür yakınlarındaki Mah mud Abad'da kışlarken, gönderdiği iki bey vasıtasıyla Bakü'nün fethi gerçekleştirilmiştir. Bahar mevsiminde Akkoyunlu ordusuyla Nahçıvan'da karşılaşmış ve galip gelmiştir. Akkoyunlu ordusunun büyük bir kısmı ile büyük beylerinin çoğu, savaş meydanında kalmıştır. Bu savaş ve galibiyet, İsmail'e

³⁴ W. Hinz, *age.*, s. 85.

³⁵ Nejat Birdoğan, *age.*, s. 11.

³⁶ Tahsin Yazıcı, "Şâh İsmail", *İslam Ansiklopedisi*, C.11., s. 276.

Azerbaycan'ı kazandırmış ve Tebriz'de Şâhlik tahtına kolayca oturmasını sağlamıştır. On iki imam adına hutbe okunmuş ve para kestirilmiştir.³⁷

İsmail, İran'daki hakimiyetini sağlama almak maksadıyla, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Fars ve Kirman'ın hâkimi olan Akkoyunlu Sultan Murad ile karşılaşma mecburiyetini hissetmiş ve 1503 yılında Hemedan yakınlarındaki Alma Kulağı denilen yerde, Sultan Murad'a karşı da büyük bir zafer kazanmıştır.

Bu devirde, İran halkının büyük bir kısmı Sünnî olduğu için, aralarından Şâh İsmail'e mukavemet etmek isteyenler çıkmış, fakat bunlar çok ağır bir şekilde katledilerek cezalandırılmıştır. Kaynaklarda bu katliamlarla ilgili olarak zikredilen bir kaç örnek şöyledir: Tebriz için gelmiş bulunan Osmanlı elçisine gözdağı vermek maksadıyla, bizzat elçinin huzurunda yakılanlar olmuştur. Ayrıca, Tebriz'de Akkoyunlu oymağına mensup olan kırk elli bin kişiyi kılıçtan geçirmiştir. Hatta kendisini fena itikat ve zulümden menetmeye çalışan annesine kızmış ve onu da öldürmüştür.³⁸

Şâh İsmail'in varlığını ve zaferlerini devam ettirebilmesinin Anadolu'dan beslenmesine bağlı olduğunu bilen Osmanlı hükümdarı İkinci Bayezid, tebaasının İran'a gitmesini engellemek için tedbirler almıştır. Bunun üzerine Şâh İsmail, İkinci Bayezid'a gönderdiği mektupta, tarikat mensuplarının ziyaretine engel olunmamasını rica etmiş, Bayezid da ziyareti yerine getirdikten sonra geri döneceğine söz verenlerin bu yasaktan muaf olduklarını bildirmiştir.³⁹

Şâh İsmail 1508 yılında Alaüddevle Bey'in üzerine yürümüş, bu sefer için de Erzurum ve Erzincan yolunu seçmiştir. İkinci Bayezid'dan Dulkadır ülkesine gitmek için izin istemiş, ricasının yerine getirilmesi üzerine de Sarız yolundan Elbistan'a varmıştır. Sonuçta, fethi kolay olmayan geniş Diyarbakır bölgesi de Safevî hakimiyetine girmiştir.⁴⁰

³⁷ Faruk Sümer, *age.*, s. 22

³⁸ *age.*, s. 24.

³⁹ *age.*, s. 25

⁴⁰ *age.*, s. 27-29.

1511 yılında Şâh İsmail'in Özbek Şibani (Şeyban) Han'ı da mağlup etmesiyle, bütün Horasan Safevî topraklarına katılmıştır. Aynı yıl, Osmanlı topraklarında Şâh Kulu isyanı patlak vermiş, Şâh Kulu komutasındaki kuvvetler üst üste zaferler kazanarak İran yolunu tutmuşlardır. Kayseri ile Sivas arasındaki Çubuk ovasında yapılan bir savaş, Şâh Kulu kuvvetlerinin galip gelmesine rağmen, ağır şekilde yaralanan Şâh Kulu'nun ölümüyle sonuçlanmıştır. Ancak, daha önceden vezir olarak tayin ettiği adamı, sayısı 15.000 olan kuvvetlerini İran'a ulaştırmıştır.⁴¹

1512 yılında Osmanlı tahtına Yavuz Sultan Selim geçmiş, yeni sultanın taraftarlarına bir şey yapacağından endişelenen Şâh İsmail de güvenilir bir adamını Anadolu'ya göndermiştir. Bu kişiye, Anadolu'daki sofuları toplamasını emretmiş, bu emri de başarılı bir şekilde yerine getirilmiştir. Yavuz, önce ülkesindeki hakimiyeti tam olarak sağlamış, tehlikeli gördüğü kızılbaşların faal olanlarını öldürtmüş, hapsettirmiş veya sürgüne göndermiş, daha sonra da meşhur Çaldıran seferine çıkmıştır.

Nihayet Osmanlı ve Safevî ordularının karşılaşma zamanı gelmiş, Çaldıran'da aynı dili konuşan, aynı bölge, aynı boy ve aynı obanın çocuklarından ibaret olan iki taraf da "Allâh Allâh" diyerek yiğitçe savaşmışlardır. Bilindiği gibi savaş, Yavuz'un galibiyeti, Şâh İsmail'in de mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Bu mağlubiyetten sonra, kendini içkiye veren Şâh İsmail, 1524 yılında Azerbaycan'ın Sarab havalisinde vefat etmiş, cenazesi Erdebil'e getirilip cediti Şeyh Safi'nin yanına gömülmüştür.⁴²

III. Edebî Şahsiyeti

Şâh İsmail, sade bir tarikat kimliğine sahip bulunan Safevîliği, tarikat devleti olarak kuran kişidir. Her ne kadar tarikat devlet haline getirme düşüncesi ve gayreti dedesi Şeyh Cüneyd ile başlamış olsa da, devletin fiilî kurucusu Şâh İsmail'dir. Devleti oturttuğu temel Şiiliktir. Bu temel, siyasî endişe ve hesaplarla şuurlu olarak seçilmiştir. A. Caferoğlu'nun da çok net bir şekilde tespit ettiği gibi "Devletin heterojen yapıdaki

⁴¹ *age.* , s. 33.

⁴² Tahsin Yazıcı, *agmd.* , s. 278.

insanlarını müsterek bir ideoloji etrafında toplamak için Şîî inancını resmi devlet dini olarak ilan etmiştir.”⁴³

Bu temel, Hatayî'nin edebî şahsiyetine de damgasını vurmuştur. Beşerî aşk konusunu işlediği az sayıdaki şiiri dışındaki bütün şiirleri, Hz. Alî ve çocuklarının methi mâhiyetindedir. Bu şiirlere, Hz. Alî ve çocuklarına haksızlık ve zulüm yapmış olmalarından dolayı, Muaviye, Yezid ve çevresine karşı çok yoğun bir kin ve nefret duygusu da hâkimdir. Bilhassa Kerbela faciası ve bu facianın masum kahramanı Hz. Hüseyin'in maruz kaldığı hadiseler, çok canlı, çok dramatik tablolarla işlenmiştir. Şâir, âdeta, bu kişilerin intikamını alma çağrısı yapmakta, bu intikamın da kendi kumandasında alınabileceğini iddia etmektedir. Ahmet Caferoğlu'nun ifadesiyle, o, “Hz. Alî'nin davası için halktaki mücadele ruhunu ayakta tutmaya” çalışmıştır.⁴⁴ Duygu yoğunluğunun, duygu taşkınlığının bir tezâhürü olarak kabul edebileceğimiz bir iki örnek dışında, Hz. Alî'nin ilâhlaştırıldığını söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte, Hz. Alî yüceltilmiş; “Hak-Muhammed-Alî” ve “Muhammed-Alî” gibi kalıp ifadeler içinde Allâh ve Hz. Muhammed ile aynileştirilmiştir. “Allâh , Muhammed ve Alî kavramlarını fark gözetmeksizin aynı seviyeye koymuştur.”⁴⁵

Başta Hz. Alî olmak üzere, on iki imamın hepsine karşı derin bir muhabbeti ve bağlılığı vardır. Hz. Alî'nin soyundan geldiğini iddia etmesi, zayıf bir ihtimaldir, F. Sümer'e göre de asılsızdır.⁴⁶ Ancak bu iddianın, halk üzerindeki nüfuzunu ve taraftarlar sayısını artırma endişesinden kaynaklandığı da bir gerçektir. Hatayî'nin şu gazeli, şâirin fikrî yapısını aksettirmesi bakımından kayda değer bir örnektir:

Yakîn bil kim Hüdâyîdir Hatayî
Muhammed Mustafâyîdir Hatayî

⁴³ Ah met Caferoğlu, *agm.* , s. 150.

⁴⁴ *agm.* , s. 150.

⁴⁵ *agm.* , s. 150.

⁴⁶ Faruk Sümer, *age.* , s. 1.

Safî nesli Cüneyd Haydar oğlu
Alfyyün Murtezayîdir Hatayî

Hasan ışkına meydana gelüpdür
Hüseyn - i Kerbelayîdir Hatayî

İmam Zeyne'l-İbad Bâkır ü Ca'fe
Kâzım Musa Rızayîdir Hatayî

Muhammed Takî'dir Alî Nakî hem
Hasan Asker likayîdir Hatayî

Muhammed Mehdî sâh ib-zemanî
İşiginde gedayîdir Hatayî

Menim adım velî Şâh İsmâ'ildir
Tâh allüsi Hatayîdir Hatayî (G.363.1-7)

Gazelin son beytinde adının Şâh İsmail, mahlasının da Hatayî olduğunu söyleyen şâir, eserlerinin önemli bir kısmını Türkçe yazmıştır. Farsça yazdığı şiirleri bulunmakla birlikte, sayı olarak fazla değildir. Türkçesi, temiz ve duru bir Türkçedir. Yabancı kelimelere ve özellikle tamlamalara fazla yer vermemiştir. Yer verdiği yabancı kelime ve tamlamalar, daha çok aruz vezniyle yazdığı gazel ve kasidelerinde görölmektedir. Nefesleri ise, halk dilinin, halk söyleyişinin güzel nümûeleri olarak kabul edilebilir. Kullandığı edebî sanatlar arasında teşbih, teşhis ve leff ü neşr, daha belirgindir.

Beşerî aşk konusunu işlediği şiirlerinde Hatayî, tam bir divan şâiridir. Çizdiği sevgili tipi, kendi şahsında vafettiği âşık tipi, rakip, gül, gülşen, bülbül gibi tabiata ait unsurlar ve bu unsurlarla ilgili teşbih ve mecazların tamamı, divan şâirlerinin ortak olarak kullandığı unsurlardır. Dinî ve tasavvufi şiirleri de, bu konuda şaşkaları tarafından yazılmış şiirlerden pek farklı değildir.

Hatayî'yi Hatayî yapan, şahsiyetine ve sanatına damgasını vuran, şâirin ideolojik cephesi ve bu vadiye yazdığı şiirleridir. Alevî-Bektaşî edebiyatının yedi büyüğünden⁴⁷ birisi olması, bu ideolojik cephesi ve şiirlerinin bir neticesidir. Pek çok şiiri, yüzlerce cönkte kayıtlıdır, hatta hafızalara nakşedilmiştir. “Zaten Alevîler, Hatayî mahlasını o kadar hususilikten çıkarmışlar, o kadar umumîleştirmişlerdir ki her hangi bir şiirin şairini sorarlarken ‘bu şiirin Hatayî’si kimin?’ diye sorarlar ve Hatayî mahlaslı her hangi bir şiir okunurken meclislerde kadınlar ayağa kalkarlar, erkekler diz çöker...Şairin adı unutulmuş şiirler, okuma yazma bilmeyen zâkirler⁴⁸ tarafından Hatayî adına okunmuş ve onun şiirleri arasına karışmıştır.⁴⁹ Alevîlere ait törenlerin başlangıcında, Hatayî'nin şiirlerinden örnekler okunması, bir gelenek haline gelmiştir... Kısaca, halk üzerindeki nüfuzu devam etmektedir. Bu da beşerî şiirlerinin değil, dinî-tasavvufî ve özellikle ideolojik şiirlerinin bir sonucudur.

Hatayî'nin edebî kişiliğinin en önemli özelliklerinden biri de, nazım şekillerinde hem muhteva ve hem de şekil değişikliklerine gitmiş olmasıdır. Gazelleri arasında, çok uzun olanlar vardır. Fakat asıl önemlisi, bu nazım şeklinde işlediği konulardır. Bilindiği gibi gazelerde aşk, kadın, tabiat ve şarap gibi konulara yer verilir. Hatayî ise, gazellerinin büyük bir kısmında, yukarıda izah etmeye çalıştığımız ideolojik konuları işlemiştir. Hz. Alî, Hz. Hasan ve Hüseyin ya da diğer imamlara olan sevgi ve bağlılığın yanında, Muaviye ve Yezid gibi sevilmeyen kişilere karşı olan kin ve nefret de gazelerinde yer verdiği temalar arasındadır. Denilebilir ki, gazelle nefes arasındaki fark, Hatayî'de şekilden ibaret kalmıştır. Bunun güzel bir örneği de, bir şiirinin beyitler halinde “Gazeller” bölümünde; dörtlükler halinde de “Heceli Deyişleri” başlığı altında kayıtlı olmasıdır.

IV. Dili ve Üslûbu

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Hatayî, şiirlerinin hemen hemen tamamını Türkçe yazmıştır. Tahsin Yazıcı'ya göre, Hatayî'nin Arapça ve Farsça şiir yazabilecek

⁴⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, *Kaygusuz Abdal Hatayî Kul Himmet*, Varlık Yayınları; İstanbul 1953, s. 19.

⁴⁸ *age.*, s. 19.

⁴⁹ *age.*, s. 19.

kabiliyette olmasına rağmen Türkçeyi tercih etmesinin sebepleri, şâirin bir Türk hanedanı ile olan akrabalığıyla yetiştiği muhitin ve hükümdarlığını borçlu bulunduğu büyük kütlenin Türk olmasıdır.⁵⁰ Biz bu sebeplere, Hatayî'nin maddî ve manevî bakımdan Anadolu'dan beslenmek zorunda bulunduğu farkında olduğunu da ilave edebiliriz. Fuad Köprülü'nün "Bektaşilik, Kızılbaşlık, Hurufilik adı altındaki garip itikadların halk arasında bu kadar kuvvetle yayılmasına, belki de, bu sade, herkesin anlayacağı kadar basit, millî zevke uygun güzel şiirler her şeyden çok yardım etmiştir."⁵¹ şeklindeki değerlendirmesi, diğer Bektaşî şâirler için olduğu kadar, belki de daha fazla Hatayî için de geçerlidir.

Hatayî, hem aruz hem de hece vezniyle şiirler yazmıştır. Şahsî kanaatim, hece vezniyle ve halk şiiri tarzında yazdığı şiirlerde daha başarılı olduğu yönündedir. Aruzunun aksayan tarafları vardır. Bu durum, muhtemelen şiirin gaye değil, vasıta olarak düşünülmesiyle ilgilidir.

Rahat bir söyleyişi vardır. Konuşur gibi akıcı ve lirik bir üsluba sahiptir. Hatayî'nin şiirlerinin en büyük özelliği, didaktik oluşlarıdır. Ancak bu, kuru bir didaktiklik değil, lirik bir didaktiklik. Çağdaş şairler gibi, teşbih sanatına oldukça fazla yer vermiştir. Bu teşbihlerin çok büyük bir kısmı, Osmanlı sahası şairlerinin de kullandığı kavramlardır. Ancak Hatayî, bu teşbih unsurlarını kullanırken, onlara dinî-ideolojik bir anlam yükleme gayreti içinde olmuştur. Beşerî aşk konusunu işlediği şiirlerinde böyle bir endişesi yoktur.

Hatayî'nin dili, tabî ki Azerî Türkçesidir. Dilinde, çok hafif de olsa Çağatayca etkiler vardır. Bunun sebebi de, Ali Şir Nevayî sevgisi, hayranlığı ve belki de taklididir. Çağatayca şiir yazmanın Osmanlı hükümdarları arasında da yaygın olduğunu göz önüne alırsak, bunu, uzun bir süre ve geniş bir coğrafyada devam etmiş bir gelenek olarak nitelendirebiliriz. Hatayî de bu geleneğin dışında kalmamıştır.

⁵⁰ Tahsin Yazıcı, *agmd.*, s. 278.

⁵¹ Fuad köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 5. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 353.

Hatayî'nin daha çok yer verdiği edebî sanatlar üzerinde daha önce durmuştuk. Tahsin Yazıcı da şâirin teşbih, tecnis tezdad gibi edebî sanatlara tam manasıyla vakıf olduğu kanaatindedir.⁵² Ayrıca, onun, şiirlerinde deyimlere, atasözlerine ve veciz ifadelerine geniş şekilde yer verdiğini de belirtmek lazımdır. Çalışmamızın tahlil bölümünden önce, divanda tespit edebildiğimiz deyim, atasözü ve veciz ifadeler üzerinde durulmuş ve bunlar liste halinde sunulmuştur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hatayî, Azerî edebiyatının en kuvvetli temsilcisi olmamakla birlikte en kuvvetli temsilcilerinden biridir. O, hem divan hem de halk şiiri tarzında şiirler yazmıştır. Deh-nâme ve Nasihat-nâme hariç tutulmak şartıyla, divan tarzında yazdığı şiirlerin nicelik, halk şiiri tarzında yazdığı şiirlerin ise nitelik olarak daha üstün olduğunu, şahsî kanaatimiz olarak ifade edebiliriz. Şiirleri, Azerî Türkçesi yâdigârları arasında her bakımdan önemli bir mevkiye sahiptir.

Şah İsmail Hatayî, bir hükümdar olması dolayısıyla, hayatı tarihî belgelerle ortaya konulmuş bir şairdir. Anadolu'daki Alevîlere gönderdiği propagandacı halifelerin kendisini bir Mehdî müjdecisi, hatta Mehdî olarak tanıtmaları, onu yüceltme ve ona manevî bir kimlik kazandırma maksadına yöneliktir. Pek çok Alevî şairin, kendi mahlasları yanında "Şah Hatayî, üstad Hatayî, Pir Hatayî, Pirim Hatayî, " gibi ifadelerle onu anmaları da, Hatayî'ye olan sevgileri ve bağlılıklarıyla ilgilidir. Bu ve benzeri kullanımları, Hatayî, 'nin söz konusu zümre şairleri üzerindeki etkisi şeklinde adlandırmak da mümkündür. Hayatının romanlaştırılmış olmasını da, yine taraftarları arasındaki nüfuzuyla izah etmek yanlış olmaz. Kısaca Hatayî, taraftarları üzerindeki etkisine ve onlar tarafından yüceltilmiş olmasına rağmen efsanevî bir kimliğe büründürülmüş değildir. Hakkında yapılmış çalışmalarda da, efsanevî kişiliğiyle ilgili her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Efsaneleştirilmemiş olmasının sebebi de, biraz önce söylediğimiz gibi, tarihî kişiliğinin her türlü belgeyle meydanda olmasıdır.

⁵² Tahsin Yazıcı, *agmd.*, s. 278.

V. Eserleri

1. Divan:

Şâirin en önemli ve en hacimli eseridir. Dünya kütüphanelerine dağılmış pek çok nüshası bulunmaktadır. Bilinen nüshalarının bulunduğu kütüphaneler şunlardır:

1. Paris Milli Kütüphanesi (2 nüsha)
2. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü
3. Britanya Müzesi
4. Erdebil Darü'l-İrşadı
5. Vatikan - Apostol kütüphanesi
6. Mezar - ı Şerif Müzesi
7. İstanbul Millet Kütüphanesi

Divan, bütün bu nüshaların karşılaştırılması ve nüsha farklarının da gösterilmesi suretiyle, yani tenkitli metin olarak hazırlanmış ve neşredilmiştir. İki cilt halindeki bu çalışma Azizaga Memmetov tarafından yapılmıştır. 1966 yılında Azerbaycan'da, Bakü'de yayımlanmıştır. Tahlil çalışmamızda da bu eser esas alınmıştır. Hatayî divanı, çeşitli kişiler tarafından Türkiye'de de yayımlanmıştır; fakat Azizaga Memmetov neşri daha sağlam ve daha güvenilir bir metindir. Hatayî divanı, Vatikan-Apostol nüshası esas alınmak suretiyle İtalya'da da yayımlanmıştır.⁵³ Azizaga Memmetov tarafından hazırlanan divanın birinci cildinde; kasideler başlığı altında 15 şiir, gazeller başlığı altında 356 şiir, rubailer başlığı altında 11şiir, 1 Farsça gazel, 1 tahmis (Hafız'ın gazeline), ilaveler başlığı altında da 21 Türkçe gazel, 1 Terci-i Bend, 2 murabba ile bir kıt'a bulunmaktadır. İkinci ciltte ise Ahmet Caferoğlu'nun "Azerbaycan edebiyatının ilk epos'larından biri"⁵⁴ olarak vasıflandırdığı Deh-nâme ile Nasihat-nâme yer almaktadır. Tahsin Yazıcı İslam Ansiklopedisine yazdığı Şâh İsmail maddesinde Sayın A. Memmetov'un neşrettiği "... divanın birinci cildinde ilaveler başlığı altında koşmalar,

⁵³ Tourkhan Gandjei, *Il Canzoniere di Şah İsmâ'il Hatâ'i*, Napoli 1959.

⁵⁴ A. Caferoğlu, *age.* , s. 150.

nefesler, bayatiler v. s. yer almaktadır.”⁵⁵ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Bu, doğru değildir. Söz konusu eserde koşma, nefes veya bayati olarak tek bir şiir dahi bulunmamaktadır.

2. Deh-Name:

Bu eser, biraz önce de söylediğimiz gibi, Ahmet Caferoğlu tarafından “Azerbaycan edebiyatının ilk epos’larından biri” olarak kabul edilmektedir. Metin Türkçe olup sadece başlıklar Farsçadır. Aruzun Mef’ûlü Mefâîlün Fe’ûlün (- - . / . - - . / . - -) kalıbıyla kaleme alınmıştır. Deh-nâme Hamit Araslı tarafından 1946 yılında özetlenerek, 1948, 1959 ve 1982 yıllarında da tam metin olarak yayınlanmıştır. A. Memmetov’un ismini yukarıda zikrettiğimiz çalışmasının ikinci cildinde de tam ve tenkitli metin olarak neşredilmiştir. Eser, bir aşk mesnevîsidir. Başında, Allâh’a hamd ü sena edilen bir şiir, ayrıca bir tevhid, bir na’t ve Hazreti Alî’nin methedildiği bir şiir v. s. bulunmaktadır. Kısaca, Deh-nâme klasik tarzda tertip edilmiş bir mesnevî olarak kabul edilebilir. Bu bakımdan eserin “Alî hakkında methiyeleri ihtiva ettiği”⁵⁶ yanlış olmamakla birlikte, eksik bir tespittir. Nejat Birdoğan’ın yayınladığı Deh-nâme metni ⁵⁷ de oldukça eksiktir. Yazar, A. Memmetov’un iki ciltlik çalışmasını görüp kullandığını söylemesine ve bu çalışmada da, Deh-nâme’nin tam metni bulunmasına rağmen, niçin eksik olarak yayımlandığı anlaşılamamaktadır.

3. Nasihat-Name:

168 beyitlik bir şiir olup mesnevî tarzında kaleme alınmıştır. Bu şiirin de tam ve tenkitli metni A. Memmetov’un çalışmasının ikinci cildinde yer almaktadır. Şâh İsmail Hatayî’nin fikrî yapısını çok iyi aksettiren bir eserdir. Eser, Allâh , Hz. Muhammed, Hz. Alî ve on iki imam hakkında yüceltici beyitleri ihtiva etmektedir. Ayrıca bu şiirde, şâirin sosyal görüşlerini aksettiren beyitler de bulunmaktadır.

⁵⁵ T. Yazıcı, *agmd.* , s. 278.

⁵⁶ *agmd.* , s. 278.

⁵⁷ N. Birdoğan, *age.* , s. 383-472.

Fuad Köprülü, bu üç eser dışında, Hatayî'nin "Menakıbü'l-Esrar Behcetü'l-Ahrar" adlı bir eserinin daha bulunduğunu haber vermektedir.⁵⁸ Tek nüshasının hususî kütüphanesinde bulunduğunu da söyleyen yazar, daha sonra, aynı eserin Şâh İsmail Safevî'ye ait olmadığını anlaşıldığını da belirtmektedir. Dolayısıyla şâirin böyle bir eserinin varlığından söz edemiyoruz.

VI. Şiir Hakkındaki Görüşleri

Hatayî, gerek kendisine gerekse başka şâirlere ait şiirler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Zaten, divanında adını andığı şâirlerin sayısı da oldukça sınırlıdır. Bu şâirlerden Sadî dışındakiler de şâirlik kimlikleriyle değil, mutasavvif kimlikleriyle söz konusu edilmişlerdir. Sadî'ye ise kendi şâirliğiyle övünme esnasında yer vermiş, bulduğu ince hayallerin ancak Sadi tarafından söylenebileceğini belirtmiştir.

Hatayî , şiiriyle yapmak istediği şey üzerinde biraz durmuştur. Rahatlıkla ifade edilebilir ki, o, şiiri ideolojik mesajlar vermek için bir vasıta olarak düşünmektedir. Hz. Alî ve diğer imamlara karşı beslediği muhabbeti dile getirmek, şâirliğinin tek gayesidir:

Hatayî 'yem bugün meydan içinde

Şâh'ın medhin ohuram dervişâne (G. 314. 9)

Çün Hatayî 'yem Şâh'ın vafını dâyim söylerem

Sıdk ilen bil bağlaram defter ü divan mendedir (G. 73. 1)

Şâir, devamlı olarak Şâh'ın (Hz. Alî) vafını söylediğini ifade etmesine rağmen, onun vasıflarını anlatmaya bir şâir olarak kudretinin yetmeyeceğinin de farkındadır. Çünkü onun vafı, Kur'ân'da Duha suresinde ifade edilmiştir. Böylelikle Hatayî , ifade kudreti bakımından Kur'ân'ın eşsiz bir kitap olduğunu da belirtmiş olmaktadır:

⁵⁸ F. Köprülü, *age.* , s. 282.

Men Çi'r ile haan yetem evsâf - 1 zâtına
Kur'an'da çünkü vasfin ider Ve'dduhâ seni (K. 6. 9)

Çün senin evsafına yetmez Hatayî 'nin sözi
UŞ bu ebyat ile hatm oldu kelamım ve's-selam (G. 234..5)

Şiirde, Allâh 'ın vasıfları da dile getirilmelidir. Allâh 'ın vasıflarının dile getirildiği, Allâh 'ın methedildiği Şiirler, güzel olmalı, güzel söylenmelidir:

Sensen yaradan bu hâs ü 'âmı
Küstâh diyemen dahi kelâmı (K. 9. 31)

Şâir, Şiir yazmayı cevher dizmeye benzetir. Bir erenin nazarı, kişiyi kaleme dahi muhtaç bırakmadan yazmaya, yani cevher dizmeye muktedir kılar:

Hakk'ın bir kuluna eylese nazar
Neylesin kalemi kendisi yazar
Hata'im oturmuş cevherin düzer
Danıştı Muhammed böyle der Ali (N. 26. 8)

Hatayî 'nin mesnevi tarzında yazdığı, dinî, tasavvufi ve ideolojik görüşlerini bir bütün halinde ortaya koyduğu uzunca bir Şiiri vardır. Nasihat-nâme adlı bu Şiirin sonuna doğru, Şâir, bu Şiiri yazma sebebini Şöyle açıklamaktadır:

Nasihat-nâme yazdım dervişâne
Cihanda olmağ için bir nişâne (Ns. 165)

Maksat, Şiir vasıtasıyla unutulmamak olduğuna göre, latif söylemek ve dilden inciler saçmak gerekmektedir:

Yiri (yüri) Şâh'a müdam gönlin açılsun
Latif söyle dilinden dürr saçılsun (Ns. 88)

Hatayî'nin Şiir (söz) iyle cevher arasında münasebet kurduğu ve bu yolla övündüğu beyitleri bir hayli fazladır. Sözüünün herkesin hafızasında yer ettiğini

“kulağına küpe olmak” deyimine de yer vermek suretiyle iddia ederken, şiirini küpenin yapıldığı kıymetli maden olan gevhere de benzetmiş olmaktadır:

Sözün her biri gevher oldığıçün
Asılmışdur hemîşe gûşda gördüm (G. 255. 2)

Nazm-ı eş’ârın Hatayî her biri bir dür-dânedir
Söylegil ta şehlerin gûşında olsun gûş-vâr (G. 110. 6)

Şiirin kaynağı ilhamdır. Bu ilhamı veren de Allâh’tır. Kişinin gönlünde beliren, gönlünden geçen her şey, Allâh’ın malûmudur. Bu bakımdan aşk ateşinin nişânı, gönüldeki sırrın beyânı demek olan şiir ayıplanmamalı, şâir de kınanmamalıdır:

Nâsîhâ ‘ayb eyleme miskîn Hatayî şî’rine
Çün Hakk’a ma’lûmdur gönlünde sırr ü fâşlar (G. 81. 5)

Şiir, beşerî anlamdaki sevgiliyi de methetmeli, onun vasıflarını da dile getirmelidir. Zaten, âşık sevgilinin yüzünü görünce veya hayal edince, “bûlbül-i hoş-hân” olup şiir söylemeye başlar. Teşbihler bakımından bir hayli zengin olan bir beyitte, gönül kuşa, sevgilinin yüzündeki ben de dâneye benzetilir; dâneği gören kuş kanatlanıp mana sırlarını tekrar tekrar söylemeye başlar:

Dâne-i halin görende murg-ı dil pervâz ider
Gayb iken ol demde esrar-ı me’âni bâz ider (G. 151. 1)

Sevgilinin herhangi bir güzellik unsurunu görmek gibi, onun hasreti ve firkatı de âşığın şiir söylemesine vesile olur:

Dürlü nazmım hasretinden firkatinden ey sanem
Bâhr-ı çeşmim ma’denin dendânele küncindedir (G. 120. 6)

Zaten âşığın kelâmı, sevgilinin güzelliğinin devam etmesi, yok olmaması için yapılan duadan başka bir şey de değildir:

Ben Hatayî 'nin kelâmın kıl kabul ey görke bay
Zikridir her dem du'a men hüsn-i ber-hûrdâr için (G. 268. 5)

Hatayî 'nin Yunus Emre'yi taklit ettiği veya ona nazire olarak yazdığı “bir söz” redifli bir şiiri vardır. Bu şiirinde şâir, sözün insanın yüzünü ak edebileceği gibi, kişiyi pir katından uzaklaştırabileceğini de söyler. Bu yüzden söz, iyi pişirilerek söylenmelidir. Buradaki söz, günlük hayatta sarf edilen bir cümle olabileceği gibi, şiir anlamında da kullanılmış olmalıdır:

Sözünü bir söyleyenin
Sözünü eder sağ bir söz
Pir nefesini dinleyenin
Yüzünü eder ağ bir söz (N. 136. 1)

Sözünü yahşi pişürgil
Yahşi us ile düşürgil
Yaramazını şişirgil
Canına olur dağ bir söz (N. 136. 4)

Hatayî , nazım şekillerinden nefes ve maninin adlarını zikretmektedir. Tabî ki nefes daha sık geçmektedir. Nefes, muhtevası itibarıyla çok önemli bir nazım şeklidir. Üçler, beşler, yediler, nefes bilmeyenleri lanetlemişlerdir:

Dirildiler üçler beşler yediler
Hak lokması geldi orda yediler
Nefes bilmeyene la'net dediler
Hutbe okunup da sohbet sürünce (N. 3. 3)

Şâir, nefes öldüreni “kanlı” olarak nitelendirir. Bunun sebebi de, nefesin kalpte doğan ilhamın ifadesi olmasıdır. Hatırlanacağı üzere kalp veya gönül, Allâh'm evi olarak kabul edilir. Bundan dolayı nefeste bir kutsallık söz konusudur:

Kötünün sözü ağudur
Urur sinemi dağıdır

Kalbimiz Hakk'ın evidir
Kanlıdır nefes öldüren (N. 114. 2)

Dinlemek kelimesinin “tutmak, yerine getirmek” anlamı da vardır. Hatayî , kelimenin bu anlamından da faydalanarak, nefesini sıdk ile dinleyenler için sırat ve mizan olmayacağını söyler:

Hatayî'nin nefesin işidenler
Sa'adet onlardadır ger inana (G. 324. 5)

Hatayî 'm bu yolun vasfını söyler
Bâh riler derya ve ummanı boylar
Kim ki bu nefesi sıdk ile dinler
Sırat mizan yoktur onlar ölünce (N. 3. 17)

Mani ise sadece bir yerde geçmekte ve iman ehli kulların söylediği nazım şekli olarak gösterilmektedir. Seher, edebiyatımızdaki önemli zaman isimlerinden biridir. En etkili âh, âh - ı seher-gâh tır, yani seher vakti çekilen âhtır. Mani de aynı zaman diliminin ürünü olan nazım şeklidir:

Ne hub öter şu seherin bülbülü
Mani söyler iman ehlin kulları (N. 7. 2)

VII. Divanda Geçen Atasözleri, Veciz İfadeler ve Deyimler

1. Atasözleri ve Veciz İfadeler

Hatayî divanında deyimlere daha çok yer verilmiş, buna karşılık atasözleriyle veciz ifadeler daha az kullanılmıştır. Bazı atasözleri, konuşma dilinde kullanıldığı haliyle, hiç bir değişikliğe uğratılmadan alınmış, bazılarına ise işarette bulunulmuştur. Bir kaç yerde “meseldir...” veya “meseldir ki...” gibi ifadelere yer verilerek, âdeta bir atasözü veya veciz ifadenin geleceği haber verilmiştir. Divanın muhtelif yerlerinde bir kaç kez tekrar edilen atasözleri de bulunmaktadır. Divanda geçen atasözleri veya veciz ifadeler, alfabetik olarak şunlardır:

1. Arzu-yı gül gamından hâra muhtaç olmuşam. (G. 250. 2).
2. Bir tabibe benzer ol kim geldi b-mâr üstüne. (G. 293. 5).
3. El uzatmayınca etek tutulmaz. (N. 79.1)
4. Elde iki karpuz tutmalı değil. (N.31. 1).
5. Fil yükün yükletme karmca çekmez. (N. 47. 4).
6. Gencin üste mar olur. (G. 117. 3).
7. Gül derenler ağlamaz gülşende hârından. (G. 289. 2).
8. Halk bilmezse Hâlik bile. (N. 4. 5).
9. Hande bir gül bitse lazımdır yanında hâr ola. (G.313. 6).
10. Hansı güldür kim anın yanında bir hâr olmadı. (G. 343. 4).
11. Her geyiğin göbeğinden nafe olmaz. (G. 48. 4).
12. Her kamyştan şeker olmaz. (G. 48. 4).
13. Her ot kökü üzre uzayıp gider. (N. 22. 3).
14. Her tikenden taze gül olmaz. (G. 48. 4).
15. Kimse kim gül ister ol kayırmaz illa hâr için. (G. 268. 4).
16. Kan ile yumazlar kanı. (N. 131. 3).
17. Kul bunalmayınca piri çağırmaz. (N. 45. 2).
18. Kul hatasız olmaz. (N. 5. 5).
19. Misafir gelir ki kısmeti bile. (N. 83. 5).
20. Sarraf olan bilür gevher bâh asın. (G. 48. 4).
21. Tarikat pirleri şeker yemişler. (Ns. 39).
22. Veren Mevlâ alır canı. (N. 97. 5).

2. Deyimler

- aynına (gözüne) uyku gelmemek: G. 21. 4. , 62. 3. , 72. 4.
aynında hab görmemek: G. 29. 3.
âhı yerde kalmamak: M. 3. 2.
ahreti koymak: N. 67. 2.
ak karaya bakmamak: G. 73. 4.
aleme, alem dilinde destan olmak: G. 61. 5. , 261. 5. , 292. 5. , 311. 16.

alemi dutmak: G. 81. 3.
arızından kanı ayrılmak: G. 143. 7.
arşa çıkmak: G. 165. 7.
aşk ateşine düşmek: G. 370. 4.
aşk ili tutmak: G. 153. 4. ; Ns. 5.
aşka düşmek, düşmemek: G.78. 3. , 167.1. 270. 1. , 351. 4. , 352. 3.
aşkın tasını çılatmak: TB. 1-8.
at oynatmak: G.47. 5.
ayağına gelmek: G. 36. 5.
ayak öpmek: G. 45. 5.
ayda yılda bir kez: G. 231. 2.
aydınlığa çıkmak: Ns. 130.
ayrı düşmek, olmak: G. 140. 3. , G. 270. 5. , 285. 4. , G. 341. 2.
Azâzil donunu giymek: N. 72. 5.
Azâzil yurduna göçmek: N. 72. 3.
bağrı yanmak: G. 249. 3.
bağrın üstüne dağ çekmek: G. 297. 1.
bağrını taş eylemek: N. 6. 2.
baş eğmek: G. 171. 2.
baş eğmemek: G. 315. 4.
baş indirmek: G. 45. 3.
baş koymak: G. 156. 9. , N. 34. 12.
baş vermek: G. 68. 6.
başdan ayağa: G. 92. 7. , 290. 4.
başı elde olmak: N. 34. 17.
başı üstten gitmemek “yanından ayrılmamak”: G. 212. 4.
başı yastığa düşmek: N. 133. 4.
başma gül saçılmak: N. 6. 3.
başma sevda düşmek: G. 98. 1. , 165. 5.
bedeni hâk olmak: G. 264. 1.
bel bağlamak: G. 90. 6. , 148. 4.

bindine düşmek: G.253. 4.
beri gelmek "katılmak": G.254. 5.
bin kan etmek: N. 131. 7.
bir demde mat kılmak: G. 47. 5.
bu günü aramak: N. 23. 34.
bugünün fırsatını danlaya vermek: G. 356. 6.
câhil sözüne uymak: N. 1. 5.
can bulmak: G. 263. 1.
can gözü açılmak: N. 34. 4.
can ile seri yoluna koymak: N. 50. 2.
can ile sevmek: G. 284. 8.
can ü dil hanesini dutmak: G. 274. 3.
can ü gönülden sevmek: G. 82. 8.
can vermek "diriltmek": G. 311. 17.
can vermek: K. 6. 7. ; G. 81. 4. , 91. 4. , 131. 4. , 137. 5. , 156. 9. , 159. 4. , 229. 4. ,
289. 5. , 311. 8. , TB. 5.
can(ına) kıymak: G. 99. 1. 119. 6. , 149. 2.
cana gelmek: G. 238. 1. , G. 275. 1.
cana minnet: G. 156. 9.
candan etmek: G. 67. 3.
candan olmak: G. 122. 3.
candan sevmek: G. 244. 1.
canına od düşmek: G. 71. 4.
canını feda kılmak, eylemek: G. 35. 5. , 41. 1. , 99. 11. , 148. 5. , 164. 7. , 164. 3. ,
173. 5. , 302. 5. , M. 1. 4.
canını kurban kılmak, etmek: G. 287. 4. , 296. 5.
cefa çekmek: G. 83. 4. , 346. 1.
cehd etmek: G. 187. 3.
ciğeri dağlı: N. 49. 5.
cihan tersine dönmek: Ns. 101.
cihanı (alemi) dutmak: G. 285. 2. , 351. 4. , 366. 2.

cürmünü çekmek: G. 43. 16.
çerağını Hak yapmak: N. 81. 4.
çiğ lokmayı çiğnemek: B. 8.
dağ toprak olmak: G. 52. 2.
dağ üstüne dağ çekmek: G. 297. 1. , 300. 1.
dağlara düşmek: G. 67. 5. ,G. 327. 4. , 348. 5. ; N. 29. 1.
dem sürmek: N. 36. 2.
derde düşmek: G. 285. 2.
derdi derman üstüne koymak: G. 298. 3.
derdi deşilmek: N. 59. 4.
dest ü dâmenini doldurmak: G. 83. 6.
devran sürmek: G. 121. 6. , 144. 5.
dikk dutmak: G. 285. 5.
dile destan eylemek: G. 201. 4.
dilinden dür saçılmak: Ns. 88.
diline geleni söylemek: N. 127. 7.
dört köşeye baş eylenecek: N. 49. 1.
dört yana çalmak: Ns. 131.
dümeni döndermek: N. 23. 10.
dünyada beş gün mihmân olmak: G. 356. 4.
dünyadan elini çekmek: N. 70. 1.
dünyanın malına mülküne aldanmamak:G. 672. 4.
düzen düzmek: N. 111. 2.
el aman demek: N. 50. 4.
el yumak: G. 76. 6. , 341. 4.
elden ele düşmek: G. 210. 4.
elden gitmek: K. 19. 5. ; G. 111. 1-5. 122. 1-7. , 128. 2. ,131. 1-5. , 196. 1. ,266. 1-5. ,
283. 1.
elden komamak: G. 63. 5.
ele gelmek: G. 128. 2.
eli dâmenine yetmemek: G. 187. 2.

elin tutmak: G.254. 3.
elini almak: N. 132. 1.
elini çekmek: G. 289. 3.
eliyle boynuna ilmiğini takmak: N. 72. 4.
eteğine yüz sürmek: N. 70. 2.
eteğini elden koymamak: G. 63. 5. , 131. 5. , 188. 3. ; Ns. 140.
eteğini(eteğinden), dâmânını tutmak: N. 23. 4. , 41. 1. , 42. 1.
ferini almak: N. 103. 7.
feryad kılmak: G. 102. 5.
gam çekmemek: G. 88. 5. , 88. 7. , 97. 5. , 114. 3. , 156. 14. , 207. 5. , 227. 5. , 287. 5. ;
N. 4. 1.
gam değil: G. 266. 1.
gam yemek, yememek: K. 20. 3. ; G. 87. 3. , 104. 5. , 111. 4. , 113. 2. , 116. 5. ,
134. 3. , 156. 9. , 175. 5. , 184. 5. , 266. 5. , 283. 5. , 285. 5.
geceyi gündüzü fark etmemek: G. 244. 2.
gitse gitsin: G. 266. 5.
göğüs germek: N. 59. 1.
gökte ararken yerde bulmak: G. 231. 3. , 235. 2.
göl göl olmak: G. 210. 4.
gönlü açılmak: G. 235. 5. , Ns. 88..
gönlüne od düşmek: N. 37. 1.
gönlüne.....düşmek: G. 98. 5. , 141. 7.
gönlünü almak “âşık etmek”: G. 114. 4. , 179. 1. , 191. 5. , 197. 5. , 272. 1. , 286. 5. ,
336. ; M. 4. 4.
gönül (dil) vermek, vermemek: B. 2. , G. 35. 5. , 78. 5. , 81.4. , 111. 2. , 147. 2. , 157. 5.
, 240. 3. , 253. 1. , 301. 7.
gönül gözü: Ns. 118.
gönül(hatır) yıkmak: N. 20. 3. ; Ns. 144.
gözden ırağ (dur) olmak, olmamak: G. 230. 5. , 261. 1.
gözi a'ma: G. 66. 12.
gözümün nuru (nur-ı 'aynım): K. 8. 7.

gözündeki hizana bakmamak, ildeki çöpe ta'n etmek: N. 91. 3.
gözünü açmak: G. 365. 1.
gözyaşı dökmek: G. 88. 9. , 171. 5. , 274. 4.
gûşında gûş-vâr (küpe) olmak: G. 110. 6.
günâhını yüzüne getirmek: G. 56. 6.
gününü hoş geçirmek: G. 356. 7.
hadden ötmek: G. 67. 4. , 170. 4. , 201. 5. , 231. 4. , 283. 2. , 341. 3.
hak ile yeksan olmak: G. 312. 26.
Hak'a salmak: G. 35. 5.
Hak'tan tapmak: G. 35. 5.
halini sormak: G. 77. 6.
hande görmek "görmemiş olmayı istemek": G. 338. 2.
hat vermek: G. 269. 5.
irak düşmek: G. 140. 5.
îbret almak: N. 56. 1.
iki eli kızıl kanda olmak: N. 97. 4.
iki yerde eli olmak: N. 78. 2.
iliği erimek: G. 284. 3.
iltifat kılmamak: G. 270. 4.
imana gelmek, gelmemek: G. 203. 2. , 276. 3.
kadem basmak: N. 15. 1.
kadem koymak: G. 315.5.
kalbi çıkmak: G. 36. 4.
kâm almamak: G. 53. 4.
kan ağlamak: G. 275. 7.
kan ağlamak: G. 62. 3. , 370. 1.
kan dökmek: G. 177. 7. , 253. 2.
kan etmek: G. 225. 5.
kan içmek: G.119.3. ,120. 5.
kan oturmak: G. 176. 2.
kana susamak: G. 156. 10.

kanına el batırmak: G. 317. 3.
kapısına gelmek: G.360. 2.
kâr eylemek, eylememek: G. 35. 2. , 223. 5.
kara bağlamak: N. 108. 5.
kara gün yoldaşı: N. 4. 4.
karşı gelmek: G. 254. 1.
kendi aklını beğenmek: N. 72. 3.
kendi kazan kuyuya düşmek: N. 88. 7.
kendi kuyusunu (çâhını) kazmak: K. 7. 8.
kıymeti bir pula düşmek: G. 355. 3.
köşe köşe aramak: N. 59. 2.
kulak açmak: G. 73. 4.
kulakta halka eylemek: Ns. 29.
kuyında can vermek: G. 312. 8.
külâh dutmak: Ns. 106.
malını yemeğini dökmek: N. 132. 5.
mekân tutmak: N. 103. 3.
mesken dutmak: G. 264. 5.
mihnet çekmek: G. 61.4. , 196. 4. , 383. 4.
minnet çekmemek: G. 35. 1.
nâr olmak: G. 225. 5.
nazar eylemek: G. 62. 5.
ne Hüdâ'dan korkmak ne hicap çekmek: N. 1. 4.
nefsini öldürmek: N. 44. 2.
nevruz etmek: G. 254. 5.
nisbet kılmak: G.251. 1-5.
olura olmaz dost demek: N. 1. 1.
önüne dağ taş durmamak: G. 153. 3.
parmak getirmek "tasdik etmek": N. 98. 1.
pend almak: G. 78. 2.
rıza vermek: G. 43. 16.

sécde kılmak: G. 254. 1. , 254. 5. , 257. 5. ; N. 110. 1.
ser vermek: TB. 6.
serden el çekmek: TB. 1-8.
serden geçmek: G. 315. 5. N. ,57. 3. , 102. 2.
Sübhân'a sığınmak: N. 23. 11.
sümüğü kalmak: G. 284. 3.
Şeytan'a uymak: N. 67. 2.
tama kılmak: G. 35. 3.
tasa çalınmak: G. 307. 5.
tenini kesmek: N. 22. 2.
toprağa yüz sürmek: G. 249. 1.
tuttuğu işi baş etmemek: N. 78. 3.
türaba yüz sürmek: N. 129. 3.
tүrlü diller okumak: N. 139. 3.
uyhusun haram etmek: Ns. 126.
var yok yere kakmak: N. 139. 3.
vatan dutmak: G. 264. 3.
vatandan ayrı düşmek: G. 133. 4.
yaha yırtmak: G. 55. 4.
yakasını çak etmek: G. 143. 4. , 187. 3. , 188. 3.
yar olmak, olmamak: G. 159. 4. , 179. 1. , 343. 1. , 344. 6.
yar olmamak: G.119. 5.
yara üstüne yara açmak: G.206. 1.
yaşını akıtmak: G.317. 3.
yeniden iman getirmek: G. 259. 2. , 271. 2.
yer ve gök zır ü zeber olmak: G. 122. 4.
yola gelmek: G. 62. 4.
yoldan kaçmamak: G. 348. 3.
yol gözlemek: G. 341. 1.
yoluna can koymak: G. 35. 1.
yoluna dil koymak: G. 35. 1.

yolunda başını koymak: R. 2.
yolunda toprak olmak: G. 297. 5.
yolundan azmak, çıkmak, çıkmamak: N. 1. 1. , 2. 2. , 67. 2. , 111. 2.
yolundan kalmak: Ns. 74.
yolunu tutmak: N. 33. 1.
yüksek uçmak: N. 84. 2.
yükünü dutmak: N. 20. 3. , 25. 3.
yüz döndürmemek: G. 36. 1.
yüz göstermek: G. 147. 4. , 258. 4. , 333. 1.
yüz sürmek: G. 329. 1. ,N. 57. 5. , 64. 4.
yüz üste sürülmek: G. 276. 6.
yüzü kara: N. 55.2.
yüzüne gülmek: N. 4. 5.
yüzüne karşı söylemek: G.327. 5.
yüzünü ağ etmek: N. 136.
yüzünü döndürmek: G. 262. 1-5. , 287. 2.
yüzünü göstermemek: G. 213. 5.
yüzünü hak etmek: G. 299. 3.
yüzünü yerlerde sürmek: N. 56. 1.
zamanesini bilmemek: G. 274. 5.
zulmette kalmak: Ns.130.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE TASAVVUF

A. DİN

I. Allah

Hatayî, şiirlerinde Allah'ı şu isim ve sıfatlarla⁵⁹ zikretmektedir: Allah, Hak, Hak Ta'âlâ, Rab, Sübhân, Mevlâ, Hüdâ, Bârî, Çalap, İlâh, Hâlik, Tanrı, Perverdigâr, Yezdân, Rahmân, Settâr, Şâh, Yâr, Hakîm, Üstâd, Dost, Cânân, Sultân, Han, Hannân, Mennân, Sâni', Fâ'il-i Mutlak, Zât-ı Yektâ, Zat-ı Kadim, Zat-ı bi-hemtâ, Kadîm, Kerîm, Lâ-Yezâl, Lem-Yezel, Ferd, Yektâ, Ma'bûd, PadiŞâh, Ganî, Kâdir, Kadîr, Ma'sûk, Bâkî, Yaradan, Hüdavendî, Serdâr, Gaffâr, Gafûr, Cebbâr, Cemâl, Celâl, Zü'l-celâl, Didâr, Mülk Sahibi, Kerem Kâni, Hayy-ı lâ-memât, Vâcibü'l -Vücûd, Ferrâş-ı Sun', Dest-i Kudret, Hayyü'l-Bekâ, Hakîm-i Lem-Yezel.

Allah'ın bin bir adı vardır. Vezin, kafiye, redif gibi şekille ilgili endişeler yanında, beyit veya dörtlükteki temaya göre de, yukarıdaki ad ve sıfatlardan birisi seçilebilmektedir. Mesela, şâir günahının çokluğundan bahsedip af talep ediyorsa, Gaffûr, Gaffâr ya da Kerîm adını tercih etmektedir:

Şer' iniz yolında biz kılsağ hatâ sen kıl kerem
Min bir adından seniñ biri Kerîm olmuş durur (G. 97. 4)

Bu isimler arasında da , Allah, "ism-i a'zam"dır:

Şahım gelir sağa sola bakınur
Şah hışmından gökte melek sakınur
Allah deyu ism-i a'zam okunur
İki rek'at namaz vardır kılana (N. 14. 3)

⁵⁹ Allah'ın adları için bk: Ali Osman Tatlısu, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, İstanbul 1972.

Hatayî divanında, “Kasideler” başlığı altında verilen ilk şiir, “... iden Perverdigar” redifli olup Allah’la ilgili bir manzumedir. Dehnâme adlı mesnevisinin baş tarafındaki iki şiir de birer “tevhîd”dir. İkinci şiirin başlığı da “Tevhîd-i Hakk Sübhanehû ve Ta’âlâ” şeklindedir. Ayrıca, Hatayî, gerek aruz gerekse hece vezniyle yazmış olduğu şiirlerinde de, Allah hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir. Şâirin Allah hakkındaki düşünceleri, İslamî Türk Edebiyatının hakim anlayışının dışında değildir. Sadece, Alevî-Bektaşî temel kabulüne bağlı olarak, Allah’ı müstakil olarak ele almak yanında “Hak-Muhammed-Alî ” ve “Muhammed-Alî ” bütünlüğü içinde de düşünür. (Bu hususlar, ayrı başlıklar altında ve ilgili bölümlerde incelenecektir.)

Allah, alemde mevcut olan her şeyi kendi lutfundan yaratmıştır. Has ve ‘âmin da yaratıcısı, odur. Gök ile yeri, melekleri, insanı, div ile perîyi de, kudretiyle yaratmıştır. Bazen lâ-mekan olduğu söylenir, bazen de mekanın “arş”ta bulunduğu ifade edilir. “Bir” olduğu ısrarla vurgulanır. Allah ikilikten uzaktır. Onun şeriki yoktur:

Şeriki yoğdur anîñ zâtı Hûdur
Müberrâdır hamudan şeyle Hûdur (Ns. 19)

Allah’ın tecellî ettiği yerlerin başında, insanın gönlü gelir. Gönül, bu vasfı dolayısıyla Allah’ın evi olarak kabul edilir; böyle olduğu için de silinip süprülmeli, pâk edilmelidir. (bk: Gönül) Didâr, ancak gönül gözüyle görülebilir. Allah’ı bu dünyada göremeyenler, öbür dünyada da göremeyeceklerdir. Ona yetmek, pîre yetmekle (bağlanmakla) mümkün olur. Can, Hakk’a ancak aşk ile vâsil olur. Allah’a varmak için her türlü varlıktan vazgeçmek, başka bir varlık istememek lazımdır:

Var varlığı virmeyince Şâha varılmaz imiş
Sen özüñi Şâha dabşur dağı gel var isteme (G. 302. 2)

Allah, kişiye kendisinden daha yakındır, (Ns. 49.) Sani’dir; insan eline saf bir ayna alıp baktığı zaman onu görür:

Elüñe alıcak bir saf âyine
Yine onu görersen her âyine (Ns. 47.)

Allah beşerin her türlü fiilini görür ve bilir. Bazen celâl, bazen de cemâl şeklinde tezahür eder. Cemâli, insanda zuhûr eder. Zâtı, her şeyden münezzehtir, mucizeleri ise her şeyde zâhirdir. (Ns. 20) Nasihat-nâme'den alınan aşağıdaki beyitte, bazı sıfatları bir arada verilmiştir:

Ƙadîm ü lâ-yezâl ü ferd ü yektâ
Ki mişli yoğ onıñ zâtına hemtâ (Ns. 18)

Allah, bu cihanı yoktan var etmiş; yeri kayım, gökleri ise devvar eylemiştir. Yer ve gök, onun sözüyle karar tutar; gece ve gündüz de, yine onun hükmüyle döner. Alemi, Hz. Muhammed'in gönlünü hoş kılmak için yaratmıştır:

Çün seniñ hoşluğña yaratdı bu 'âlemi
Ayağın toprağına cânım fedâdır yâ Nebî (K. 2. 6.)

Öldüren, diriltten, saklayan Allah'tır. Cihanı tarümar etmek de, tekrar bir demde var etmek de kudreti dahilindedir:

Cihânı târ ü mâr etmek elinde
Yine bir demde var etmek elinde (Ns. 23)

Allah'ın rahmetinden ümitli olmak lazımdır. Onun rahmetine erişebilmek için kahrına da şükredilmelidir. Mahşerde Allah kadı, Hz. Muhammed de şefaâtçı olacaktır. Hak ganîdir ve bolca rahmet saçar. Günahsız ve hatasız hiç kimse yoktur; önemli olan, kişinin günahının farkında olmasıdır. Allah'ın adlarından biri de "Gaffâr"dır ve o affedicidir. Kullar hata yapar, Sultân ise bağışlar:

Yağar dâyim yere gökden yağışlar
Ĥatâ kılar kullar kılar Sultân bağışlar (K. 9. 36.)

Allah, sevdiği kullarına türlü türlü cefalar çektirir, onları türlü belalara uğratar. O, Kербela'da, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'i Yezid⁶⁰ eliyle kurban etmiştir.(G. 306. 6.) Mansur'un diliyle "ene'l-Hak" diye çağırmış, ancak Mansur'u da astırmıştır. Hz. Halil'i

⁶⁰ Bk: Nefret Edilen Şahıslar

ateşe attıran da, ateşi bir gül bahçesi haline getiren de odur. İnsanlara son peygamber olan Hz. Muhammed'i "şefi'ü'l-müznibin" , dördüncü imam olan Zeynelabidin'i de "darü's-şifa" olarak göndermiştir. Hz. Alî için de "şirim" demiş, " Kul-kefa"⁶¹ yı da onun şanına göndermiş ve " Hel-eta"da Hz. Alî 'yi "Sâkî-i mutlak" tayin etmiştir:

Şefi'ü'l-müznibin Hakk'dan Muhammed Muştafâ geldi
Cihân ehline fahr olsun anıñ tek müctebâ geldi (G. 357. 1.)

Meger dârü's-şifâ geldi ki Zeyne'l-'âbidin Hakk'dan
Ki her a' mā aña gitdi gözine rüşenâ geldi (G. 357. 5.)

Hel-etada Hakk saña çün sâkî-i mutlak didi
Âb-ı kevşerden seniñ destindedir yâkût ü câm (G. 234. 3.)

Hiç kimse Hak'dan ayrı değildir. Allah, alemde güneşten daha zahir olmasına rağmen, adını "Settâr" eylemiştir:

Cümle-i ' âlemde sen günden daği zâhir velî
Dilde dâyim adını Settâr iden Perverdigâr (K. 1. 3.)

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Hatayî'nin Allah telakkisi kendisinden önceki mutasavvıf şâirlerden pek farklı değildir. Hatayî'nin farklı tarafı, bu ortak kanaati paylaşmasına ilave olarak, Allah'ı "Hak-Muhammed-Alî " bütünlüğü içinde de ele alması ve Hz. Alî hakkında söylediğine inandığı ifadelerle ön plana çıkarmaya çalışmış olmasıdır.

II - Melekler

Hatayî, melek kelimesinin yanında bu kelimenin çokluk şekli olan melâyike ve ferişte kelimelerine de yer vermiştir. Meleklerin mekanı olarak gökyüzü ve cennet zikredilir. Çok güzel olarak tâsâvvur edilen bu varlıklar, bu vasıflarıyla genellikle sevgilinin veya yüzünün benzetilene olarak düşünülmüştür. Tabii ki sevgili daha güzeldir. Melekler, huri-veş sevgiliyi görünce "Ya leyteni türab" "Keşke toprak

⁶¹ Bk: Sure, Ayet ve Hadisler.

olsaydım.” (bk: ayetler) ayetini okurlar. Melekler, Hz. Muhammed’in gelmesi üzerine ona yüzlerce “merhaba” göndermişler, gökten yere inip Hz. Muhammed’e yüz sürmüşlerdir:

Zemînlerde zemânlarda şalâhü’l-hayr muqaddemdir
Feleklerden meleklerden hezârân merhabâ geldi (G. 361. 3.)

Ayrıca, Alevî-Bektaşî an’anesine uygun olarak, Hatayî, meleklerin gökte Hz. Alî ’ye secde edip tesbihlerinde Allah-Muhammed-Alî ’yi birlikte zikrettiklerini ifade etmektedir:

Tesbîh-i melek du‘â-yı insân
Allâh ü Muḥammed ü ‘Alîdir (K. 4. 8.)

Hatayî divanında Cebrail, İsrâfil, Mikail, Azrail ve Harut olmak üzere beş meleğin ismine yer verilmiştir.

1. Cebrail:

İsmi anılan melekler arasında Cebrail, ilk sırada gelmektedir. Cebrail isminin yanında Cibril, Cibril-i emin ve Ruhü’l - Kuds adlarıyla da zikredilmektedir. Bu büyük melek, hakikat kitabını okumuş ve peyamı da Hz. Muhammed’e getirmiştir. Peyam, vahiy anlamında kullanılmış olmalıdır. Ayrıca Cebrail, Allah tarafından çağrılıp Hz. Halîl’e koç götürmekle görevlendirilmesi, kurbanın önünden gelmesi... gibi vesilelerle de söz konusu edilmiştir.

Alevî-Bektaşî inancının bir mahsulü olarak, Cebrail’in “nâme”yi Hz.Alî’ye sunmasından söz edilmektedir. Buradaki “nâme” kelimesiyle neyin kastedildiği belli değildir. Şîliğin bazı kollarında, vahyin Hz. Ali yerine yanlışlıkla Hz. Muhammed’e götürüldüğü şeklinde görüşler vardır. Buradaki “name” kelimesinin bu anlamda kullanılmış olması düşünülemez. Çünkü, az önce de geçtiği gibi, “peyam”ı Hz. Muhammed’e getirdiğinden açıkça söz edilmektedir. Selman’ın getirdiği oğlanı Hz. Muhammed’e takdim eden melek de Cebrail’dir. Kerbela’da, mücadele esnasında, Allah’ın emri ile Hz. Hüseyin’e gelmiş ve ona “bu işten elini çekmesini, zira bu işin

Mahşer'e kaldığını" söylemiştir. Cebrail'in kanadının üzerinde "Allah-Muhammed-Alî" isimlerinin yazılı olduğuna da inanılmaktadır:

Yazıldı velîler adı üste
Hem Zü'l-fıkarîñ puladı üste
Cibrîl-i emîn kanadı üste
Allâh ü Muhammed ü 'Alîdir (K. 4. 12.)

2. İsrâfil:

İsrâfil, çok az geçmekte ve ilahî hükmün gelmesiyle birlikte "sûr"u üfleyecek olması dolayısıyla söz konusu edilmektedir.

3. Mikail:

Sadece bir beyitte geçmekte ve ma'rifet lokmasını sunan melek olarak ifade edilmektedir.

4. Azrail:

Azrail de İsrâfil gibi, İslamî görüşe uygun olarak "can alıp Hakk'a teslim etmesi" şeklindeki görevi dolayısıyla zikredilmektedir. Bu dört büyük melek, bir dörtlükte bir arada verilmektedir:

Hakikat kitabın okur Cebrail
Ma'rifet lokmasını sunan Mikail
Canı Hakk'a teslim eder Azrail
İsrâfil dilinde surdur mahabbet (N. 71. 9.)

5. Hârût:

Bu melek, imtihan için gökten yere indirilmiştir. İmtihanı kaybettiği için bir kûyuda baş aşağı asılı kalma cezasına çarptırılan meleklerden biridir⁶². Bu melek,

⁶² İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 214.

Hatayî tarafından da aynı özelliği dolayısıyla anılmıştır. Şâir “Meleklerin arşın burcunda kalmalarının sebebi, Alî sevgisidir; yoksa Harut gibi olurlar.” demektedir:

Ger bürc-i ‘arşîñ üste melek anı sevmese
Hârût tek maķâmı anîñ ka‘r-ı çâhdır (G. 124. 2.)

III - Kitaplar

Hatayî, şiirlerinde semavî kitapların dördüne de yer vermiştir. Bir kaç yerde “dört kitap, nüshalar” ifadeleriyle zikredilen mukaddes kitaplar, Allah tarafından gökten yere indirilmişlerdir. Dört kitabın da manası, kişinin özünü tanınması ve yolda muhkem olmasıdır:

Budur bu **dört kitâbın** ma‘nisi hem
Öziñ bilüp olasañ yolda muķkem (Ns. 123.)

İki yerde İncil, Tevrat ve Zebur birlikte zikredilmişlerdir. Bunlar da hak olan semavî kitaplardır, Nebîlerin hükmü ile “Furkan”dır:

Eger Tevrît eger İncil ü Zebûr
Bi-ħükm-i enbiyâ Furķân degil mi (G. 356. 3.)

Allah’ı bu dünyada görmeyenlerin öbür dünyada da göremeyecekleri, Tevrat ve İncil’de de tefsir edilmiştir (açıklanmıştır).

İsmi en çok zikredilen kitap, tabîi ki Kur’ân-ı Kerîm’dir. Kur’ân, Mushaf, Kelâm, Furkan, Kelâmullah gibi adlarla zikredilen bu kitap, Hak kelâmıdır. Kur’ân baştan başa Hz. Alî ’nin vasıflarını beyan eder; zaten “Ve’d - duha” ile “Hel - eta” sureleri de Hz. Alî ’nin şanına gelmiştir:

Ol ‘Alisen kim seniñ şanıña geldi Hel-etâ
Vaşfiñ oldı ma‘nî-i Ķur’ân ser-â-ser yâ ‘Alî (K. 14. 6.)

Kur’ân - ı Kerîm, muhtelif benzerlikler ve münasebetler dahilinde, sevgilinin cemâli, yanağı veya yüzü için benzetilen olarak tâsâvvur edilmiştir. Satır veya ayet, harflerin yan yana sıralanmasıyla meydana gelir. Harflerin hat, noktaların ise hal için

benzetilen olarak düşünülmesiyle, ayet ya da satırların bulunduğu Kur'ân sayfası da, yanak veya yüzün benzetildiği unsur olur:

Cemâliñ şafhasında hıtt ü hâli ñ
Yüziñde âyet-i Kıur 'andır ey döst (G. 46. 5.)

Ehl-i tã'at bes ki zıkr ider şıfat-ı hüsniñi
Bildi kim yüziñ şıfatı âyet-i Kıur 'ân durur (G. 104. 4.)

Tevrat ve İncil'de olduğu gibi, Allah'ı bu dünyada görmeyenlerin öbür dünyada da göremeyecekleri, Kur'ân'da da tefsir edilmiştir. Dört kitap da “hak”tır; Hatayî bu dört kitabı da okumuş, ancak lezzeti “ayet-i Furkan”dan almıştır:

Gerçi Hatai'yem günahım çoktur
Kalbimde benlikten bir eser yoktur
İncil, Tevrat, Zebur dört kitap hakır
Lezzeti ayet-i Furkan'dan aldım (N. 34. 18.)

IV - Sure, Ayet ve Hadisler

Bilindiği gibi, Alevî-Bektaşî edebiyatında sure ve ayetlere çok geniş yer verilir. Ayetler, bütün halinde alınabildiği gibi, bir veya bir kaç kelime halinde de beyit ya da dörtlüklerde zikredilir. Sure veya ayetler, memduhun ya da memduha ait bir unsurun sıfatı, benzetileni olarak ele alınır. İsmi çok sık tekrar edilen İhlas suresi, belalardan korunmak için okunur. Âşık da, sure-i Tevhîd'i (İhlas) sevgilisinin hüsnünün belalardan saklanması için okuduğunu ifade eder:

Şüre-i Tevhîd oğuram dem-be-dem ihlâş ile
Tã ki hüsniñi belãdan sağlasun Cebbãrınız (G. 169. 4.)

Divandaki bir gazelde, muhtelif surelerden alınan kelime veya kelime gruplarının şekil ve anlam bütünlüğü de sağlanacak şekilde, beyitlerin ikinci mısralarına yerleştirildiği görülmektedir:

Şubh-dem gülzâr içinde çaldı bülbül erġanûn

Eyyühâ'1-'uşşâk kımû eyyükûm lâ yesma' ün⁶³

Erguvân dutmuş piyâle nesteren doldurdu câm

Muţribâ çal naġmeni lâ eyyükûm müstaġfirûn⁶⁴

Hüsn-i rüyiñ her görende teslim ider

Lâ bi-şey'in ahsenun innâ kalilen teşkürûn⁶⁵

Gözleriñ ser-ġoş olanda bâdelerle (farkçün)

Zir-i leb-i sâķi dir her dem velâhûm yaġzenûn⁶⁶

Şâh Ĥaġâyî döst yolında teslim itdi cânını

Her olana sen görersen innâ ileyhi râci' ün⁶⁷ (G. 288. 1-5.)

1. Sûreler:

a. Kaf suresi:

Şaire göre, Allah'm sıfatlarını beyan eder.

b. Yâsîn, Tâha, Tebâreke:

Koruyucu özelliġi bulunduġuna inanılan Yâsîn-i Şerîf, umumiyetle Tâha ve Tebâreke sureleriyle birkikte zikredilmektedir. Bu sureler, ismi anılmamakla birlikte, Hz. Muhammed'in hüsnünü beyan ederler:

⁶³ Kur'an-ı Kerim, Araf suresi, 100. ayet.

⁶⁴ Kur'an-ı Kerim, Ali İmran suresi, 17. ayet.

⁶⁵ Kur'an-ı Kerim, Mülk suresi, 23. ayet.

⁶⁶ Kur'an-ı Kerim, Bakara suresi, 38,62,112. ayet.

⁶⁷ Kur'an-ı Kerim, Bakara suresi, 156. ayet.

Şüre-i Tâha vü Yâsîn ü Tebârek hüsnîfe

Gör ne ta'zîm eylemişdir Hakk ta'âlâ rabbenâ (G. 40. 2.)

Yâsîn, Tâha, Kehf ve Elif-Lâm, Hz. Alî ile de ilgilidir. Yâsîn ve Tâha onun şânına, el-Kehf ise bürhanına delil olarak gelmiştir:

O Tâha vü Yâsîn gelen şânına

Yer ü gök yetişmez eyvânına

Delîl oldı el-Kehf bürhânına

Becz-i Hakk kes ermez hem ihsânına

‘Alîdir ‘Alîdir ‘Alîdir ‘Alî

‘Aliyyü'l-‘azîm eş-şefî‘ü'l-velî (K. 5. 5.)

Başka bir yerde, Tâha ve Yâsîn sureleri ile Hak dîdârı arasında da ilgi kurulmuştur.

c. Fâtiha:

Bu sure, Elham, Seb'a'l-mesani, Ümmü'l-kitab adlarıyla da geçmektedir. Hem Allah'ın suretidir, hem de sevgilinin yüzü için düşünülen benzetmelerden biridir. Bu da, bu sureyi meydana getiren yedi ayetin yüzdeki yedi hattın karşılığı olarak düşünüülmesinin bir sonucudur: (yedi hat: iki kaş, dört kirpik, bir saç)⁶⁸

Yüziñi zâhid neden Seb'a'l-mesânîdir dimez

Şafhasında yazılı hem nür-ı Qur'an degil mi (G. 301. 4.)

Bu surede geçen “sırat - ı müstakim” ifadesi de, Hakk'ın zuhûr ettiği uzuvlardan birisi olması dolayısıyla, yine yüz için benzetilen olarak kullanılır. “Sırat-ı müstakim”, “dosdoğru yol” demektir. Allah'ın zuhûr ettiği yüz, kişiyi beşeri aşktan kurtarıp hakikî aşka, yani doğru yola ulaştırabilir. Yine, şekil benzerliğinden hareketle ay ile yüz arasında münasebet kurulur. Yön tayin ederken aya da bakıldığı için, ayın benzetildiği yüz de, âşıkta doğru yönü bulmada vasıta olur. Görüldüğü gibi, Fatiha suresi ile yüz

⁶⁸ İskender Pala, *age.*, s. 427.

arasındaki münasebet, ince ve zengin hayallere dayandırılmaktadır. Hangi sebeple olursa olsun, âşık, yüze erişmekle “Sırat-ı müstakim”e, dolayısıyla ebedi hayata kavuştuğuna inanmaktadır:

Çün irişdim yüziñe buldım şırâfü’l-müstakîm
Âb-1 hayvâna irişdi vardığınca rāhımız (G. 165. 2.)

d. Hel-etâ:

Bu sure, Hz. Alî ’nin şanına gelmiştir; Onu beyan ve “sâkî - i mutlak” tayin eden suredir:

Hel-etâda Hâkķ saña sâkî-i muṭlaķ didi
Âb-1 kevşerden seniñ destindedir yâkût ü cām (G. 234. 3.)

e. Şems, Duha:

Şems güneş, duha ise kuşluk vakti demektir. Her ikisinde de aydınlık ve parlaklık hali söz konusudur. Bu hal dolayısıyla sevgilinin veya övülenin yüzü, yanağı için benzetilen olarak düşünülürler. Âşık, sevgilinin yüzünü görünce bu sureleri hatırlar; zaten bu sureler yanakların şanına gelmişlerdir. Bir yerde, Duha suresinin Hz. Alî ’yi vasfettiğinden de söz edilmektedir:

Men şî’r ile ḥaçan yetem evşâf-ı zatiña
Ḳur’ânda çünki vaşfiñ ider Ve ’ḍ-ḍuhâ seni (K. 6. 9.)

f. Rahmân:

Yüzü yukarıdan aşağıya doğru iki eşit parçaya bölen hayalî çizgiye “istiva” denir.⁶⁹ “ Er-rahmanü ‘ale’l-‘aşı’s-teva” ayetinde geçen Rahman kelimesi, aynı zamanda bir surenin de adıdır. Hatayî, bu sureye dayanarak Tanrı’nın insan yüzünde görülebileceğini söylemektedir. Övülenin iki kaşının arası “isteva”, Allah’ın tecellî ettiği yer olması sebebiyle “ Er-rahman”dır. Bir beyitte de Rahman suresinin Hz. Alî olduğu söylenmektedir:

⁶⁹ age. , s. 265.

Ca' fer yüziniñ harfine yüz ders oğudım men
Her şüret ile şüre-i Raḥmān 'Alidir (K. 11. 10.)

g. Feth:

Bu surenin adı da iki yerde geçmekte ve Hz. Muhammed'le ilgili olduğu söylenmektedir.

h. Yûsuf:

Yûsuf, hem bir surenin hem de güzelliğın timsali olan Hz. Yûsuf'un adıdır. Bu bakımdan sevgilinin yüzü için düşünölen benzetilenlerden biridir. Pek çok yerde de geçmektedir.

ı. En'am:

Sebebi belirtilmeksizin yüzle ilgi kurularak ele alınmıştır.

i. Leyl:

Bir surenin adı olan Leyl, "gece" anlamından dolayı hep siyahlığı çağrıştırır; bu itibarla da güzellik unsurlarından zülf için renk benzerli sebebiyle benzetilen olarak tasavvur edilmiştir.

2. Âyetler:

a. Nûn ve'l kalem (Kalem, 1.):

Nun harfi şekil benzerliğı, kalem ise incelik vasfı dolayısıyla, sevgilinin kaşı için benzetilen olarak düşünölmüştür.

b. Kul kefa bi'l-lah (Ra'd, 43. ; İsra, 96. ; Ankebut, 52.):

Bu sure de, Hz. Ali'nin şanına gelen Hak midasıdır.

c. Cennatü ‘adn (Fatır, 23. ; Beyyine, 8.):

“La’l-i şekker-bâr”ın benzetilenidir.

d. Ahseni takvim (Tin, 4.):

Bu ifade, “Biz insanı en güzel şekilde yarattık.” mealindeki ayeti işaret etmektedir. Hz. Muhammed de “ahseni takvim”ın kimyası olarak gösterilmektedir.

e. Kün Fekan (Bakara, 117. ; En’am, 73. ; Alî İmran, 47.):

“Allah bir şeyin olmasını murad ettiği zaman ‘ol’ der ve olur.” anlamındaki ayetlere işaret edecek şekilde ‘kün fekan’ veya ‘kün feyekun’ ifadeleri, ‘olan her şey, kainat’ anlamlarında kullanılır. Bu anlamıyla “kün fekan” Allah’ın varlığını ikrar eder, Hz. Muhammed’in ayağının toprağının da kemter bir karşılığıdır:

Künt ü kenziñ âyeti vaşfindan olmuşdur nüzül
Varlığına kün fekan ikrâr iden Perverdigâr (K. 1. 2.)

Ayağıñ toprağıñınñ qadrin ne bilsün her kişi
Kün fekan ol toprağa kemter bahâdır yâ Nebî (K. 2. 2.)

Yine kainat anlamıyla kün fekan, Hz. Alî’nin bir hışm ile ele geçirebileceği bir elma olarak da görülmekte ve gösterilmektedir:

Ey şecâ‘at ma‘deni sen hışm ile hüküm eylesen
Kün fekan bir almadır destinde yek-ser yâ ‘Alî (K. 14. 4.)

f. Sübhanellezi esra bi ‘abdihi(İsra,1.):

Sevgilinin şanına gelen bir ayet olduğu belirtilmektedir.

g. Bismillahirrahmanirrahîm (Neml, 30.):

Besmele hem bütün surelerin başında okunur, hem de müstakil bir ayettir. Hatayî, Elham suresinin Besmele’yle okunduğunu söyler. Sevgilinin yüzündeki güzellik

unsurlarından hat (ergenlik tüyü), Besmele'deki harflere; hal (ben)ler de, bu harflerin noktalarına benzetilir. Dolayısıyla Besmele, deftere (sayfa) benzetilen yüz güzelliğinin üzerine hat ve hallerle yazılmış bir satır olarak düşünülmüş olur. Bu benzetmede, ifade edilmemekle beraber, yüzün Allah'ın tecellî ettiği bir uzuv olması da etkili olmuştur:

Defter-i hüsniñde şol harf-i haţţ ü hâliñ seniñ
Saţr-ı bi'smi'l-lâhi'r-raĥmâni'r-raĥîm olmuş durur (G. 97. 2.)

h. Ya leyteni tûrab, küntü tûrab (Nebe, 40.):

Bu ayetin anlamı “Keşke ben toprak olsaydım.”dır. Âşık da sevgilinin ayağının toprağı olmak arzusuyla devamlı olarak bu ayeti okumaktadır.

ı. Semme vechullah (Bakara, 115.):

Ayet, “Hangi tarafa yönelirseniz Allah'ın vechi oradadır.” anlamına gelmektedir. “Ehl-i ma'na”nın her tarafta Allah'ın didârını görebilmesi gerektiği söylenirken, bu ayet zikredilmiştir.

Âdemiñ şânında kerremnâ didi nuţk-ı İlâh
Ehl-i ma'nîsen ĥaĥîkat şemme vechu'l-lâhi gör (G. 74. 2.)

i. Fethun karib (Saf, 13.):

Harf ve noktaların hat ve hale benzetilmesiyle, bu ayet de yüz sayfasındaki hat ve halin benzetileni olarak düşünülmüştür. Besmele'nin kullanımıyla benzerlik arz etmektedir.

j. Mâ ûhiye (Kehf, 27. ; Ankebut, 40.):

Sadece isim olarak geçmiş, herhangi bir unsurla ilgi kurulmamıştır.

k. Femehhilil-kâfirine emhilhüm rüveyden (Târık, 17.):

Aslı bu şekilde olan ayet, “inne emhilhüm rüveyden” şeklinde alınmıştır. “Hele sen o nankörlere mühlet ver, onların sonunu biraz bekle.” anlamına gelmektedir. Âşık sevgilinin küyunda can vermek istediğinde, sevgili kendisine bu ayetle cevap verir:

İstedüm küyında cân virem şehâ te’hîr idip
İnne emhilhüm rüveyden kılduğın ya’ nî ki ne (G. 312. 8.)

l. Nun ü kaf: Kün: (Ol.) (bk: Kün fekan)

m. Kabe-kavseyn (Necm, 9.):

Bu ifade, “iç içe girmiş iki yay aralığı kadar” demektir. Hz. Muhammed’in mirac esnasında Allah ile arasındaki mesafenin azlığını belirtir. Kaş, şekil olarak yaya; iki kaş da iki yaya, yani Kabe-kavseyn’e benzetilmiştir.

n. Kâlû belâ (A’raf, 172.):

Ruhlar aleminde Allah “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormuş, ruhlar da “Kalu bela” (Evet.) demişlerdir. Bu an, aşığın sevgiliyle ahd ü peyman ettiği zamandır:

Bu Hâţâyî yâr ilen kâlû belîde kıldı ‘ahd
Hkq bilür kim ber-ser-i ‘an ‘ahd ü ikrâram henüz (G. 167. 5.)

o. Er-rahmanü ‘alel-‘arşisteva (Furkan, 59. ; Secde, 4.): (bk: Rahman)

ö. Kerremna (İsra, 70.):

“Çok ikram ettik.” anlamına gelen bu ifadeyle biraz önce geçen “semme vechullah”, aynı beyitte zikredilmiştir. Allah’ın tezahürünün ve cömertliğinin her tarafta görülebileceği, mana ehlinin bunları görmesi gerektiği anlatılmak istenmiştir:

Âdemiñ şânında kerremnâ didi nuşk-ı İlâh
Ehl-i ma’ nîsen haqîkat semme vechullâhı gör (G. 74. 2.)

3. Hadisler:

Hatayî divanında geçen hadis sayısı sınırlıdır. En sık geçen hadis de, Hz. Muhammed'in Hz. Ali hakkında söylediğine inanılan " Lahmike lahmî" şeklindeki sözüdür ve "Eti etimdendir." anlamındadır:

Haqq idi sözi indi gökden yere
Ki halk-ı cihāna özin göstere
Şefâ'at ol eyler bu 'lemlere
Olan lahmike lahmî Peygambere

'Alidir 'Alidir 'Alidir 'Alî

'Aliyyü'l-'azîm eş-şefî'ü'l-velî (K. 5. 8.)

İkinci hadis, "Sen olmasâydın felekleri yaratmazdım." anlamındaki hadis - i kudsîdir ve bir kaç beyitte geçmektedir:

Ṭiğînda yazıldı şadr - ı levlāk
Levlāke lemā halektü 'l-eflāk (K. 9. 11.)

Üçüncü hadis de "Gizli bir hazine idim..." anlamına gelen "küntü kenz" de kudsî hadis olup iki yerde geçmektedir.

Dördüncü hadis "Fakirlik iftiharımdır." anlamına gelen "El - fakrû fahrî" ifadesidir:

Didi çün Muştafâ el-fakrû fahrî
Haqqikat hânedân ferzendleriyüz (K. 10. 2.)

Zikredilen beşinci hadis de "Misafire ikramda bulununuz." anlamına gelmektedir:

Hadîs-i Muştafâdır ekremü 'z-zayf
Gönül mülkinde hoş mihmân olupsan (G. 197. 2.)

Bu hadisler dışında "Ben Rahman kokusunu Yemen'den duyarm." hadisi çağrışım, "Nefsini bilen Rabbini bilir." hadisi de işaret yoluyla zikredilmektedir.

V. Peygamberler

1. Hz. Âdem:

Hz. Âdem ilk peygamberdir. Allah tarafından topraktan yaratılmıştır. Âdem kelimesiyle hem Hz. Âdem, hem de insanoğlu kastedilmektedir. Her iki anlamıyla da Âdem, Hakk'ın mazharıdır; bu vasfından dolayı ona secde edilmelidir. Hazreti Âdem'e secde edilmesinin sebebi, kendisinde Hâlik'in mevcut olmasıdır. Azâzil secde etmemiş, bu yüzden de tavk-ı la'nete dolaşmıştır. Şâir , bir devriyesinde, çamuru yoğrulup balçık yapılırken Hz. Âdem'e su taşıdığını ifade etmektedir:

Şu fena mülkine gelüp giderken
Sarvan olup bin bir katar yederken
Yoğurup çamurum balçık ederken
Şecerimle su taşıdım Adem'e (N. 15. 2.)

2. Hz. İdris:

Sadece bir beyitte geçmektedir:

İdris de cennetde hulle biçerken
Gözümde yaş elem can sindi düştü (N. 88. 5.)

3. Hz. Nuh:

Hazreti Nuh, genellikle tufanı veya gemisi dolayısıyla zikredilmektedir. Bir beyitte şâir, sevgilinin ortaya çıkıp görünmesiyle meydana gelen karışıklıkları, yolda olan Nuh tufanının alameti olarak ifade etmektedir. Başka bir beyitte de Hz İsa'nın nefesiyle Hz. Nuh'un gemisi, Allah-Muhammed-Ali'nin karşılığı olarak düşünülmektedir. Bu yolla, Allah-Muhammed-Ali inancının kurtarıcı olduğu mesajı verilmek istenmektedir:

‘İsâ demi Nūḥ keştbānı
Allāh ü Muhammed ü ‘Alīdir (K. 4. 19.)

4. Hz. İbrahim: (Hafîlü'r-Rahman, Halîl)

Hazreti İbrahim, en çok ateşe atılması ve atıldığı ateşin bir gül bahçesine çevrilmesi hadisesiyle birlikte, bu olayın kahramanı olarak zikredilmektedir. Ka'be'yi inşa edip oğlu İsmail'i kurban etmesi vesilesiyle de anılmaktadır. Alevî - Bektaşî anlayışının bir ifadesi olarak, Hz. Halîl'e ateşi gülzar eyleyenin Allah-Muhammed-Ali olduğu belirtilmektedir:

Ya'kübü ğam ile ağladan zâr
Yūsufa viren cemâl ü ruhsâr
Hem odı kılan Halîle gülzâr
Allâh ü Muhammed ü 'Alîdir (K. 4. 20.)

5. Hz. İsmail:

Genellikle babası Hz. İbrahim ile birlikte, O'nun tarafından kurban edilmek istenmesi ve yerine koç gönderilmesi vesilesiyle zikredilmiştir:

Kurbanı gönderdi delil
Cebrail önünce gelir
Men senden cömerdim Halîl
Kaldır İsmail'i dedi (N. 121. 8.)

6. Hz. Süleyman:

Hazreti Süleyman kuş dilini bilir. Kendisi, kudreti dolayısıyla sevgili; mülkü de sevgilinin kûyu veya ayağı toprağı için benzetilen olarak tasavvur edilmiştir. Hz. Süleyman'ın karınca ile olan bir kıssası vardır. Bu kıssaya telmihte bulunularak, karınca ile âşık arasında da münasebet kurulur. Hz. Süleyman, yüzüğü vesilesiyle de söz konusu edilir; yüzüğü sevgilinin ağzı için benzetilen unsur olarak kullanılmıştır:

Bir mür hasteniñ ki çapuñda maķâmı var
Men ol maķâma mülk-i Süleymân disem yeri (G. 347. 4.)

Yine Alevî-Bektaşî anlayışına bağlı olarak, Hz. Süleyman ile Hz. Alî arasında da güç ve kudret bakımından benzerlik düşünülmüştür:

Terk eyler idi küfrini bî-şekk Hâşâyî
Her dîv-i la'în bilse Süleymân 'Alîdir (K. 11. 17.)

7. Hz. Ya'kûb:

Hz. Ya'kûb, oğlu Hazreti Yûsuf'la birlikte zikredilir. Bilindiği gibi Hz. Yûsuf, şark edebiyatlarında güzelliğin timsalidir ve bu vasfıyla sevgilinin en fazla kullanılan benzetilenlerinden biridir. Hz. Yûsuf sevgili olunca, Hz. Ya'kûb da âşık olmaktadır. Oğlu Yûsuf'tan ayrı düşmesi sebebiyle ağlamaktan gözleri kör olan Hazreti Ya'kûb, sevgiliden ayrı düşen ve bu yüzden devamlı surette göz yaşı döken âşık için benzetilen olarak ele alınır. Onun içinde ağlayıp hiç çıkmadığı "beytü'l-hazen" de, aşığın mekanı ya da gönlü olarak düşünülür:

Men ol Ya'kûb nisbet zâr boldım
Cemâliñ Yûsuf-ı Ken'ândır ey döst (G. 46. 2.)
Tâ gam-ı hicrânla düşdim vişâliñden ırağ
Ğamlu göñlim hicr ile çün beytü'l-ağzândır yine (G. 301. 3.)

8. Hz. Yûsuf:

Hazreti Yûsuf, bütün şark edebiyatlarında güzellik timsali olarak tasavvur edilir. Bu vasfi dolayısıyla da sevgilinin, yüzünün veya cemâlinin benzetilene olarak kullanılan teşbih unsurları arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Kur'ân - ı Kerîm'de anlatılan kıssaya bağlı kalınarak, zindana atılması, bela kuyusundan çıkarılıp Mısır tahtına oturması veya oturtulması, ayrılığının derdi ve gamı ile babası Hz. Ya'kûb'un kör olmasına sebep olması... gibi vesilelerle sık sık anılır. Hz. Yûsuf, güzelliği itibarıyla sevgilinin benzetilene olunca, Hz. Ya'kûb da aşığın benzetilene olarak ele alınır. Şu beyitte her iki münasebet bir arada verilmektedir:

Her zemān zārī kıılır miskīn Hıtaıyī yār içün

Eyle kim Yūsuf içün Ya‘kıüb-ı Ken‘ān ağıladı (G. 370. 5.)

Şâir , meşrebinin tabii bir neticesi olarak, Hz. Yūsuf'a bu güzelliğı verenin Hak-Muhammed-Alî olduğunu söyler. Ayrıca, Hz. Yūsuf'un Hz. Hâsân'ın hüsnüne çaker (köle, hizmetçi) olduğu kanaatini de taşır. Böylece, Hz. Hâsân'ı güzellik itibarıyla da yüceltmiş olur:

Hâsandır mülk-i ‘ışkıñ doğı yâri

Anıñ hüsnine Yūsuf çaker oldu (K. 13. 3.)

9. Hz. Mûsâ: (Kelim)

Hatayî divanında çok sık zikredilen peygamberlerden biri de Hazreti Mûsâ'dır. Umumiyetle “Tur” hadisesiyle birlikte geçer.⁷⁰ Hatırlanacağı gibi, Hz. Mûsâ Allah'ı görmek dilemiş, kendisine “Tur” dağına bakması söylenmiştir. Allah'ın bu dağıda tecellî etmesiyle de kendinden geçmiştir. Ayrıca, Hazreti Mûsâ'nın âsâsı da meşhûrdur. Onun mucizesi, âsâsını ejderhaya dönüştürebilmesidir. Ejderhaya dönüşen âsâ, Firavun'u yutmaya gelmiştir:

Cihānı sihr ilen Fir'avn özine tâbi' itmişdi

Oları yutmağı Mûsâ 'aşası ejdehâ geldi (G. 361. 11.)

Hazreti Mûsâ'nın mucizesi, Hazreti Muhammed'in mucizesi ile de karşılaştırılmıştır. Hz. Mûsâ'nın mucizeleri, Hz. Muhammed'in mucizelerine nispetle, ancak karınca kadardır:

Mu' cizâtiñ kıatına Mûsâ mişâl-i mürça

Gerçi Fir'avna 'aşası ejdehâdır yâ Nebî (K. 2. 9.)

⁷⁰ Hz. Musa'nın yaşadığı Tur hadisesi, gerek divan gerekse halk edebiyatında sıkça dile getirilir. Mutasavvıf şairler, Musa ve Tur kelimelerini birer tasavvuf terimi haline de getirmişlerdir. Bk: Mustafa Tatcı, *age.* , s. 163.

10. Hz. Yûnus:

İsmi çok az zikredilen Hz. Yûnus'un, deryada bir balık tarafından yutulması ve buradan kurtulması üzerinde durulur. Tabii ki, Hz. Yûnus'u balığa yutturan da, oradan kurtaran da Allah'tır:

Yûnusu deryâ içinde yuduran bir balığa
Âteşi İbrâhîme gülzâr iden Perverdigâr (K. 1. 8.)

11. Hz. Eyyûb:

Hz. Eyyûb da ismi az anılan peygamberlerdendir. Vücudunda açılan yaraların üzerindeki kurtlara tahammül etmesi dolayısıyla, sabırlılığın timsalidir. Derd, bela ve mihnet çeken bir şahıstır. O kadar çok göz yaşı dökmüştür ki, bu yaşlar taşı delmiş; o da yaşıyla deldiği bu taş için bağışlanmayı talep etmiştir:

Eyyûb Peygamber'in gözü yaşıyçün
İnüb inüb deldiceği taş için
Yûsuf Peygamber'in aziz başıyçün
Hata ettim günahımı bağışla (N. 5. 6.)

12. Hz. Îsâ: (Mesîh, benî Meryem)

Hz. Îsâ, Meryem'in babasız olarak dünyaya getirdiği oğludur. En belirgin vasfı, nefesiyle ölüleri diriltme mucizesidir. Bu mucizesi dolayısıyla, sevgili veya daha çok da lebleri için benzetilen olarak tâsâvvur edilir. Şâir, sevgilinin "nutk-ı enfas-ı Mesîhi"ni can olarak kabul eder. Mesîh, ölüleri diriltir; sevgilinin lebleri ise, aşığa can verir:

Gel ki derd-i bî-devâ dermâna gelsün yeñleden
Ten Mesîhâ lebleriñden câna gelsün yeñleden (G. 275. 1.)

13. Hızır:

İsmi çok sık zikredilen Hızır, ölümsüzlük suyunu aramaya çıkmış ve bu suyu da karanlıklar (zulumat) içinde bulmuştur. Bu sudan içerek ebedî hayata kavuşmuştur.

Zulmet ya da zulumat, renk itibarıyla sevgilinin zülfü veya hattı; ölümsüzlük suyu (ab-ı hayat) ise, bu hattın çevrelediği dudak için benzetilen olarak düşünülür. Bu münasebetler dahilinde Hızır da, susuzluğunu sevgilinin dudaklarıyla gidermek isteyen âşık olur:

Saçınıñ zulmetinde teşne Hızram
Dudağıñ āb-ı hayvān menzilidir (G. 100. 3.)

Ab-ı hayatı bulup içen ve bu yolla ölümsüzlüğü elde eden Hızır'm, devamlı olarak dolaştığına inanılmaktadır. misâfir olarak da kapıyı çalabilir. Bu yüzden her gelen misâfirin Hızır olabileceği düşünölmeli ve gelen kişiye karşı kusur işlenmemelidir. Zaten, misâfirin kısmetiyle geldiği inancı da mevcuttur:

Misâfir gelir ki kısmeti bile
Misâfir Hızır'dır özrünü dile
Hatayî'm uğruyu tut ver gel ele
Mihmanlar siz bize safa geldiniz (N. 83. 5.)

Bir Alevî-Bektaşî şâir olarak Hatayî, Hz. Alî'nin yolunu gözlemektedir. Onun, Muhammed Mustafa, Battal Gâzî, Hacı Bektaş Velî... ile birlikte geleceğini ümit etmektedir. Hızır da Hz. Alî 'yle birlikte gelmesi beklenen, geleceği söylenen şahıslardan biridir.

14. Hz. Muhammed: (Habîb, Habîbullah, Nebî, Nur-ı Rahman, Hatem-i Peygamber, Resul, Resulullah, Ahmed, Hatm-i Enbiya, Fahr-ı Cihan)

Hatayî divanında ismi en çok zikredilen peygamber, Hazreti Muhammed'dir. Yüzlerce beyit veya dörtlükte muhtelif vesilelerle zikredildiği gibi, sadece onu anlatan şiirler de bulunmaktadır. Divanın başındaki ilk şiir, klasik divan tertibine uygun olarak Allah, ikinci şiir ise Hz. Muhammed hakkındadır.

Alem, Hazreti Muhammed'in yüzü suyu hürmetine (hoşluğuna), O'nun aşkına yaratılmıştır. Aşağıdaki betitte, hem alemin yaratılma sebebi, hem de Hz. Muhammed'in son peygamber oluşu bir arada verilmektedir:

Ey yaradan 'ālemi Şāh-ı hūbān 'ışığına
Ol resūl-i āhīrātīñ mu'cizāsından meded (G. 53. 3.)

Hız. Muhammed'e hitaben söylenen "Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım." mealinde bir kudsî hadis vardır. Bu hadis, bazen bir bütün halinde, bazen de bir veya iki kelime halinde sık sık tekrar edilir:

Tıgında yazıldı şadr-ı levlāk
Levlāke lemā hālektü 'l-eflāk (K. 9. 11.)

Hatırlanacağı üzere, İslama ve mutasavvıflara göre, yaratılan ilk şey "nur-ı Muhammedî"dir. Buna "nur-ı evvel" ve "akl-ı evvel" de denir. Hatayî ise bu kavramı "der-i ibtida" terkihiyle ifade eder. Gökte melekler dahi yok iken, cihanda o var idi:

İnsan deyirdi gökde melek yoğ idi henüz
Sen var idiñ cihānda eyā der-i ibtidā (G. 39. 9.)

Hız. Muhammed'in doğuşu, doğuşu esnasında meydana gelen hadiseler, İslamî Türk Edebiyatında oldukça detaylı bir şekilde anlatılır. Bu hadiselere Hatayî de geniş bir yer vermiştir. İslam Peygamberi'nin doğumunu anlatan bir nefesi, konuyla ilgili güzel bir örnektir. Özet halinde verecek olursak; o doğduğu gece alem nur ile dolmuş, cennet kapıları açılmış, kâfirlerin aklı şaşmış, bin kilise yerle bir olmuş, ağlayan çocuklar avunmuş, doğuran analar sevinmiş ve kâfirler imana gelmiştir. Hûri kızları gelip onu "nurdan kundak"a sarmışlar, melekler de gökten yüzlerce "merhaba" göndermişlerdir:

Şu aleme bir nur doğdu
Muhammed doğduğu gece
Yeşil kandilden nur indi
Muhammed doğduğu gece

Muhammed anadan düştü
Kâfirlerin aklı şaştı

Bin kilise yere geçti
Muhammed doğduğu gece

Ağlayan uşak avındı
Doğuran ana sevindi
Kâfirler imana geldi
Muhammed doğduğu gece

Huri kızları geldiler
Muhammed dinin sordular
Nurdan kundağa sardılar
Muhammed doğduğu gece (N. 93. 1-5.)

Onun gelmesi, âşıkların canını sevindirmiş, sadıkların bahtını açmış ve müminlerin de rûhnu uyandırmıştır:

Ta'ālā'l-lāh gel ey gör kim yine nūr-ı Hüdā geldi
Cem'î-i enbiyā hatm-i Muḥammed Muştafā geldi
Sevindi cān-ı 'âşıklar açıldı baht-ı şādıklar
Uyandı rûḥ-ı mü'minler şafā geldi şafā geldi (G. 361. 1,2.)

Yukarıdaki ilk beyitte de görüldüğü gibi, o, son peygamberdir. Bu vasfı ısrarla vurgulanır. “Galiye” başlığı altında toplanan bazı Şia firkalarında görülen Hz.Ali 'nin uluhiyeti veya risâleti iddiasına, Hatayî'nin kesinlikle katılmadığı, bu ve benzeri beyitlerden açıkça anlaşılmaktadır:

Gerçi çoḡ geldi risâlet devr-i 'Ademden beru
Ḥâtemi cümle enbiyānıñ Muştafâdır bilmiş ol (G. 208. 4.)

O, sadece son peygamber değildir; aynı zamanda en büyük peygamberdir. O, nebîler içinde “bihter”dir, cihan serveridir ve Allah tarafından da “muhtar” kılınmıştır:

Enbiyâlar baħşına yazduran a' lâ mertebe

Muştafâni cümleden muştâr iden Perverdigâr (K. 1. 10.)

Hazreti Muhammed için kullanılan teşbih unsurlarından biri de “padişah” (şâh, şeh) tır. O, hem dünyanın hem de ukbanın padişâhıdır. şâir , günahının çok olmasına rağmen gam çekmez; zira Muhammed gibi bir şâhı vardır. “Ahsen-i takvim”in de kimyası o şeh'tir. Zaten o, Allah tarafından kendi nurundan yaratılmış ve padişâh kılınmıştır. Bütün nebileri Allah yaratmıştır, ama o, hepsinden “ber- güzide” yaratılmıştır:

Ki munca enbiyâlar Hâkķ yaratdı

Hamudan ber-güzide Muştafâdır (K. 12. 2.)

En üstün şefaati, Hz. Muhammed'dir. Her Müslüman gibi Hatayî de onun şefaatinin umar. Hz. Muhammed'in ismini zikreden kulların, ahirette onun şefaatinin mahrum kalmayacağına inanır. Hak divanında onun şefaati beklenir. O, cömert ve ganidir. Mahşer gününde Allah kadı, Hz. Muhammed de şefaati olacaktır. Onun ümmeti tamu (cehennem) da kalmayacaktır; zira o, “şefi'ü'l-müznibin”dir:

şefi'ü'l-müznibiin Hâkķdan Muhammed Muştafâ geldi

Cihân ehline faħr olsun anıñ tek müctebâ geldi (G. 357. 1.)

En güzel, en hoş çiçek güldür. Bu sebeple de gül, Hz. Muhammed'in remzi olarak düşünülür. Başta Fuzulî olmak üzere pek çok şâir , gül ile Hz. Muhammed arasında münasebet kurmuştur. Hatayî de aynı münasebete yer verir: Onun teri gül gibi kokar, bütün çiçeklerin hası olan gül, Hz. Muhammed'in yasıdır:

Gül Muhammed'in yasıdır

Cümle çiçeğinin hasıdır

O'nu sevmeyen asıdır

Bülbül gel bizim bağa gel (N. 108. 3.)

Hazreti Peygamber, mirac hadisesi vesilesiyle de anılır. Felekleri geçtiği, “Sidretü’l-müntehâ”yı bile geride bıraktığı ve Allah’a bu kadar yaklaşabilen başka birinin bulunmadığı ifade edilmektedir:

Çaldı sidretü’l-müntehâ giçdin felekden tâ zemîn
Kim yeter bu kadar Hâkka müntehâdır yâ Nebî (K. 2. 4.)

Mirac hadisesi, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen haliyle değil, Alevî-Bektaşî an’anesindeki-adeta- efsaneleşmiş haliyle anlatılır. Hazreti Alî başlığı altında genişçe izah edileceği için, burada, konuya sadece işaret etmekle yetiniyoruz.

Hatayî’nin Hz. Muhammed için kullandığı teşbihlerden biri de “güneş”tir. Bu teşbih, diğer Alevî-Bektaşî şâirler tarafından da bolca kullanılmıştır. Hz. Muhammed’in “güneş”e benzetilmesine karşılık, Hz. Alî de “ay”a benzetilir. Bu teşbihlerde hem yakınlık belirtme, hem de bir karşılaştırma söz konusudur:

Eşyâda iki nûr ki meşhûr olupdur
Hürşîd Muhammed meh-i tâbân ‘Alîdir (K. 11. 2.)

İtibar itmezler bunda yalana
Verir nasibin yüz sürüp gelene
Ay Alî’dir gün Muhammed bilene
Gerçek isen ikrarına dur imdi (N. 24. 2.)

şeklindeki örnekler oldukça fazladır.

Bir yerde kızı Fatma’yı Hz. Alî ’ye vermesi vesilesiyle de zikredilen İslam Peygamberi, Alevî-Bektaşî kabulleri çerçevesinde; Hz. Alî’nin cemine varır, kırklar silkinip ayağa kalkar, Alî ’yle birlikte kırklara katılır, Selman’ın getirdiği üzümü ezip suyundan içerek kendinden geçer... Hz. Muhammed’in bu çerçevede ele alındığı beyit veya dörtlükler, oldukça fazladır. Hatayî, Hz. Muhammed’i hangi çerçevede anarsa ansın, ona karşı beslediği duygular, samimî bir Müslümanın duygularından farklı değildir. Aşağıdaki bir kaç beyit, bu duygunun çok açık ve çok veciz delilleridir:

Cemālin ma'nisin her kim sorarsa bir nefes
Hayāt aķar lebinden yā Muḥammed Muṣṭafā (G. 43. 3.)

Şol mübārek zātuña işim şenādır yā Nebi
'Āşılığ bi-mārına adıñ şifādır yā Nebi (K. 2. 1.)

Cemāl-i Muṣṭafāya ver şalevāt
Olasañ cümleden sağ ü selāmet (Ns. 75.)

Muḥammed ümmeti qalmaz tamuda
Şalevāt ver canıñ yanmaya oda (Ns. 79.)

Oña ihlāş ile ümmet olagör
Oña münkir olanıñ gözleri kör (Ns. 80.)

VI - Ahiret ve Ahiretle İlgili Kavramlar

1. Ahiret:

Ahiret, ukba, yevmü'l-hesab, ruz-ı ceza gibi adlarla söz konusu edilir. Ahiret, azıkla gidilmesi gereken bir yerdir. Tekebbürde bulunanlar (dünyada büyüklük taslayanlar)ın ahirette murdar olacakları ifade edilir. Ahiret unutulmamalı, sadece dünya için yaşanmamalıdır. "Cavidan", ahiretin sıfatıdır, okuyucuya "orası için ne yaptığı" sorulur:

Niye geldiñ ne getürdiñ cihāna
Ne iletirsiñ āhiret-i cāvidāna (Ns. 62.)

Hz. Muhammed'in ismini zikreden kullar, ahirette mahrum kalmayacaklardır. Şair , dünyayı da, ukbayı da Hz. Muhammed'in uğrunda saçılacak, feda edilebilecek şeyler olarak görür, zira her iki alemin de padişâhı odur. Bir yerde de ukba, şâhı Allah-Muhammed-Alî olan alem olarak gösterilir:

Şāh kullarınıñ ümīd-gāhı
Dünyā ile ‘ ukbā pādīshāhı
Bī-çāre Ḥaṭāyīnin penāhı
Allāh ü Muḥammed ü ‘ Alīdir (K. 4. 21.)

2. Kıyamet: (Maḥşer, Haşr günü, Maḥşer günü, Yarınki Gün)

Kıyamet, insanların dirileceği, hesaba çekileceği, yarlıganmadan cennete giremeyecekleri zaman diliminin adıdır. Bu günde Allah tarafından divan kurulacak, komşunun hakkı komşudan sorulacaktır. Kurulacak divanda sorgulanmak o kadar zor olacaktır ki, peygamberler bile ümmetlerinden kaçıp kendi nefislerinin peşine düşeceklerdir:

Peyemberler kaçır ümmetlerinden
Ki nefsa nefis olasıdır meded hey (G. 369. 5.)

Maḥşer’de insanların yüzleri ak veya kara çıkacaktır; Hazreti Muhammed’i hak bilmeyenlerin yüzleri ise kesinlikle kara çıkacaktır. Bütün bu zorluklara karşılık, insanların sığınabilecekleri umutları da vardır. Bunların ilki, Allah’ın şefaattir:

Yā rab Ḥaṭāyī bendeñe kılğil şefā’ati
Ol günde kim penāh ider ehl-i ḥaṭā seni (K. 6. 16.)

İkincisi Hz. Muhammed’in şefaattir. Maḥşer günü Hak kadı, Hz. Muhammed de şefaatchi olacaktır. (bk: Hz. Muhammed) Üçüncüsü, Hz. Alī ’nin şefaattir. Mizan, terazi, sorgu, haşr tamamıyla onun elindedir. O da-aynı zamanda sâkî-i kevser olduğu için- hiç kimseyi, kıyamet günü maḥşerde susuz bırakmayacaktır:

Mizān ü terāzū sorgu ḥaşr ü maḥşer
‘ Alī elindedir fi ’l-cümle yek-ser (Ns. 132.)

Kim qalur rüz-ı kıyāmet hevl-i maḥşerde susuz
Anda sensen sâkî-i ebrār ü kevşer yā ‘ Alī (K. 14. 8.)

Üçüncüsü de Hz. Hüseyin'dir. O'nun da Mahşer günü kişileri kurtaracağı söylenmektedir.

Kendini “aşk şehidi” olarak tanıtan Hatayî, şehitler için sorgu ve sualin bulunmadığı noktasından hareketle, mahşeri , yetmiş iki milletin kendisini kıskanacağı yer olarak da vasıflandırmaktadır:

Ey Hâṭâyî sen şehîd-i gamze-i dildârsan
Hâşrde reşk aparır yetmiş iki millet saña (G. 33. 5.)

Divan şiirinde “kad-kıyamet” mazmunu çok yaygın olarak kullanılır.⁷¹ Sevgili meydana çıkıp kendisini gösterdiği zaman, öyle bir kalabalık toplanır ki, bu kalabalık adeta kıyamet günündeki toplanmayı, kalabalığı andırır. Hatayî de, divan şiiri tarzında yazdığı şiirlerinde bu mazmuna yer verir. Sevgili öyle bir fitne koparır (karışıklığa sebep olur) ki, halk kıyametin ne zaman kopacağını sorar. Gözü de fitne çıkararak, kametinın kıyameti koparmasına yardımcı olur:

Ḳaddiñ kıyâma gelse kıyâmet nişânıdır
Fettân göziñe fitne-i âḫir zemân dîrem (G. 247. 4.)
Çeşmiñ cihânda fitne vü âşüb gösterür
Her dem kıyâmet koparur ḳametiñ maña (G. 41. 4.)

Bir beyitte de mahşer, sıkıntı ve zorluklarla dolu olması dolayısıyla, aşık için aynı özelliklere sahip olan ayrılık halinin benzetilene olarak tasavvur edilmiştir. Divan şairlerinin çok sık kullandıkları bu benzetmeye⁷² Hatayî de yer vermiştir.

3. Ahir Zaman: (Devr-i Kamer)

Ahir zaman ya da devr-i kamer, bin yıl süreceğine inanılan ve Hazreti Muhammed'le başlayıp kıyametiin kopmasına kadar devam edecek olan zaman

⁷¹ Cemâl Kurnaz, *age.* , s. 278.

⁷² M. Nejat Sefercioğlu, *age.* , s. 32.

diliminin adıdır.⁷³ Ahir zamanın en büyük alameti, fitne ve karışıklıkların artacak olmasıdır. Sevgilinin fethan gözüyle sebep olduğu fitne ve karmaşa ile ahir zaman arasında münasebet kurulması, bu alametten dolayıdır. Gözle birlikte kaşın da yol açtığı fitne, ahir zaman fitnesi olarak adlandırılır:

Kaş ilen göz midir ol ruhsârîñ üste ey sanem
Yohsa devrân fitne-i âhîr zemân itmîş dürür (G. 104. 4.)

Sevgilinin veya herhangi bir uzvunun güzellik derecesini belirtmek için de devr-i kamer ifadesine baş vurulur. Sevgilinin, güzellik bakımından devr-i kamerde tek olduğu, bu zaman diliminde, onun gibi ay yüzlü (meh-lika) ve hilal kaşlı birinin gelmediği söylenir.

4. Mizan: (Terazü, Ulu Divan)

Mizan, mahşer mefhûmuyla birlikte kullanılmıştır. Ulu divan, günahkarların sorgulanması için kurulacaktır. Kişilerin bu dünyadaki amelleri tartılacak ve adalet sağlanacaktır. Şâir , bu anın endişesi veya korkusu içindedir:

Qurulur ‘adl için mîzân terâzû
‘Ameller tartılasıdur meded hey (G. 369. 4.)

Mizan, terazi ve sorgunun tamamen Hz. Ali 'nin elinde olduğuna da inanılmaktadır.

5. Sırat: (Sırat-ı Müstakim, Kıl Köprü)

Sırat, cehennemın üzerinde kurulu olan köprünün adıdır.⁷⁴ Bu köprünün kıldan ince, kılıçtan da keskin olduğuna inanılır. İnsanların pek çoğu, bu köprüden geçemeyecekler, düşüp yerlere serileceklerdir. Bununla birlikte, mahşer günü kıl köprünün kurulacağı; Allah'ın kadı, Hz. Muhammed'in de şefaatçi olacağı

⁷³ Cemal Kurnaz, *age.* , s. 73.

⁷⁴ İskender Pala, *age.* , s. 439.

belirtilmektedir. Hz. Muhammed'in şefaatine nail olabilmek için de riyadan uzak durmak lazımdır, denilmektedir.

Alevî - Bektaşî meşrepte bir şâir olarak Hatayî, kulları Sırat köprüsünden Hz. Alî'nin geçireceğine inanmaktadır:

Mîzân ü terâzû sorgu haşr ü maşser
'Alî elindedir fi'l-cümle yek-ser
Geçüren ol şîrâfû'l-müstaķîmi
Anîñ ümmetidir ezel kadîmi (Ns. 132-133.)

6. Cennet: (Cennet-i A'la, Cennetü'l-Me'va, Cennetü'n-Na'im, Firdevs, Rıdvan, Ravza-i Rıdvan, Ravza-i Darü's-Selam, Minu, Behişt, Uçmak)

a. Umumi Olarak Cennet:

İslamî görüşe uygun olarak, cennete bazı vasıflara sahip kişilerin girebileceği, bazı kişilerin de giremeyeceği ifade edilmektedir. Cennete girmenin temel şartı, yarlıganmaktır. Ölmeden evvel ölmek, cennete sualsiz girmenin bir şartıdır; bu, cem evine diri varmamak, ölü varmak şeklinde ifadesini bulur:

Su'alsiz cennete gireyim dersen
Cem evine diri varma ölü var (N. 53. 12.)

Cennetin yüzünü göremeyecek olanlar, münkirler, münafıklar, Yezidler ve gammazlardır. Çünkü, cennet ehlinin yegane sıfatı iyi, güzel huylu olmaktır:

Şıfat-ı ehl-i cennet yahşî hüdır
Ki hüyı yahşî olan bahtlıdır (Ns. 137.)

Dinî ve tasavvufî anlamda aşğın en büyük arzusu, "didâr"ı görmektir, cennete girmek değildir. Şâir , bu hali "Cennete muhtaç değiliz." şeklinde ifade eder.

Bir yerde "nüñ cennat" ifadesi geçmekle birlikte, ağırlıklı olarak "sekiz cennet"ten söz edilmektedir. Sekiz cennetin sekiz de kapısı bulunmaktadır ve bu

kapıların hepsinde “İlallah Hû” yazılıdır. Kilitli olan bu kapıların kilidini açacak olan anahtar, Alevî-Bektaşî anlayışına uygun olarak “Allah-Muhammed-Alî ” üçlüsüdür. Hz. Muhammed doğduğu gece, cennet kapıları açılmıştır. Rind (âşık) ile zahidin karşılaştırıldığı bir beyitte, sekiz cennetin zahide sadece sır olduğu, me’va cennetini ve nuru perdesiz olarak görmenin aşığa nasip olacağı iddia edilmektedir:

Didiler ki sekkiz uçmak sırr olupdır zahide
Perdesiz nûr anda gördük cennetü ’l-me ’vâyı biz (G. 172. 3.)

Sekiz cennet bulunmasına karşılık, yedi cehennem vardır. Bu da cennetin cehennemden daha büyük ve daha geniş olduğuna, başka bir ifadeyle Allah’ın “cemâl”inin “celâl”inden daha fazla olduğuna bir delildir. Bunlara ilave olarak, cennetin la’l ve gevherden yapıldığı, kıldan ince köprüsünün bulunduğu ve yemişinin de elma olduğu söylenmektedir. İçinde bulunan “ab-ı kevser”e Hz. Alî ’nin sâķılık yapacağı belirtilmek suretiyle de cennet mefhûmu üzerinde durulmaktadır.

b. Cennetle İlgili Teşbih ve Mecazlar:

1. Bağ: (Bahçe, Gülşen, Gülzar)

Cennetin bu unsurlara benzetilmesi, cennetin bağlık, bahçelik bir yer olarak tasavvur edilmesiyle alakalıdır. Bilindiği gibi bağ ve bahçe, rahatlık, huzur ve güzellik beldesi olarak kabul edilir. Cennet de aynı niteliklere sahiptir ve bundan dolayı Allah tarafından müminlere mesken kılınmıştır:

Mü ’mine mesken kılıpdır bāğ-ı cennetü ’n-na’im
Kāfir münkir maķāmın nār iden Perverdigār (K. 1. 4.)

2. Ruh, Yüz, Cemâl:

Cennet güzellik timsalidir ve bu unsurlarla münasebeti de güzellik itibarıyla. Cennet bağlık bahçelik bir yer olarak tasavvur edildiği için, gülzara benzetilir. Gülzarın aynı zamanda sevgilinin yanağı veya yüzü için de benzetilen olarak kullanılmasıyla cennet-yanak münasebeti de kurulmuş olmaktadır. Cennette bulunduğu inanılan

bitkilerden gül, sevgilinin yanağı; Tuba boyu olarak hayal edilince, cennet de bir bütün halindeki cemâli için benzetilen olur. Aşağıdaki beyitlerde söz konusu münasebetler çok açık bir şekilde görülmektedir:

Tübâ kim dirler cihânda kıdd ü refârîndır ol
Bâğ-ı rıdvân kim dirler rûy-ı gülzârîñ durur (G. 116. 4.)

Cemâliñ hâzihî cennet didi Hakk fedhulü fihâ
Ta'âlâ şânühü ekber yanağîñ vird-i aħmerden (G. 273. 2.)

3. Eşik, Kapı, Kûy, Otağ:

Cennetin sevgiliye ait bu unsurlar için müşebbehünbih (benzetilen) olarak düşünülmesi, bu unsurların âşık nezdindeki önemi itibarıyladır. Hûri, güzelliği bakımından sevgilinin; hûrinin mekanı olan cennet de, sevgilinin eşiği için benzetilen olarak hayal edilir. Yine kâfir, rakiptir; kâfirlerin cennete giremeyeceğinden hareketle, cennet de rakibin yaklaşmaması, kovulması arzu edilen sevgilinin kapısı için benzetilen unsur olarak yer alır:

Rakîbi koymagil kapuñda neyler
Bu kâfir cennet-i rıdvân içinde (G. 298. 4.)

4. Vuslat:

Vuslatın cennete teşbihi, cennetle ilgili bir inanca dayanmaktadır. İslam inancına göre Müslümanlar, günahlarının karşılığı olan cezayı cehennemde çektikten sonra, cennete gireceklerdir. Şâir , ayrılığı cehennem ateşine benzetir; yeteri kadar cehennem azabı çektiğini, artık vuslat cennetine girmeye hak kazandığını söyler:

Cennet-i vaşlıñda ey cânım meni dür itmegil
Men firâkıñ âteşinden çekmişem derd ü 'azâb (G. 44. 4.)

7. Ab-1 Kevser:

a. Umumî Olarak Ab-1 Kevser:

Kevser, cennette bulunduğuna inanılan bir suyun adıdır. Irmak, göl veya havuz olduğu düşünülmektedir. Kevser, ab-1 kevser, havz-1 kevser, kevser suyu ve selsebil adlarıyla geçmekte, en çok da sâkılığını Hz. Alî'nin yapacak olması vesilesiyle zikredilmektedir. Şarap ve dudakla olan münasebetiyle de söz konusu edilir. Bir beyitte, müddei olarak adlandırılan "zahid"ın içmediği, bu yüzden de vahdete eremeyeceği ilahi aşk için benzetilen olarak düşünülmüştür:

Gelmesün meyhâneye vahdetde kıoyma müdde'î
Āb-1 kevşerden içmeyen ħammāra söyleñ gelmesün (G. 265. 2.)

b. Ab-1 Kevserle İlgili Teşbih ve Mecazlar:

1. Şarap:

Şarap, sâkî ve kadeh hayalleriyle birlikte düşünülür. Daha önce de geçtiği gibi, Hz. Alî sâkîdir ve sunacağı kevser de şaraptır:

'Alî oldır ki cennetde olupdır sâkî-i kevşer
Budır sâkî budır cennet şerāb āb-1 kevşerdir (G. 150. 2.)

Şarap, bir beyitte de havz-1 kevser tamlamasında geçer; havz ile sürahi, kevser ile de şarap arasında münasebet kurulur. Ayrıca şekil ve renk benzerliği dolayısıyla dudak, ab-1 kevser bahşeden bir peymaneye benzetilerek de ab-1 kevser ile şarap arasında münasebet kurulmuş olur:

Uşbu ma' niden Ĥaḫāyî ħūr söyler ħüsniñi
Kim lebiñ peymānesi baḫş eder āb-1 kevşeri (G. 352. 5.)

2. Dudak: (Leb, La'l)

Kevser suyuyla dudak arasındaki münasebet, sevgilinin güzellik itibarıyla Hûriye benzetilmesi suretiyle kurulur. Sevgili hûri, boyu Tuba, kûyu cennet ve dudağı da ab-1 kevser olarak ifade edilir:

Vālihem bir addi ubā la' li kevşer yāre kim
Āsitānı ravza-i dārū's-selāmımdır benim (G. 221. 4.)

8. Hûri:

Cennete ait bu varlık hûr ve hûri adlarıyla geçer. Hûri, Hz. Muhanned doğduğu gece gelip onun dinini sormuş ve onu nurdan kundağa sarmıştır. Tasavvufi değerlendirmeye, özünü tanıyıp müridini bulanları alacak olan cennet varlıkları olarak tanıtılmaktadırlar. (N. 66. 4.) Hûri, güzellik itibarıyla sevgili veya hüsni için benzetilen unsur olarak düşünülür. Bu münasebet dahilinde kullanıldığı yerler oldukça fazladır. Daha önce de geçtiği gibi, bu benzerlik boy- Tuba, kûy-cennet ... gibi münasebetlerle birlikte söz konusu edilir. Leff ü neşr sanatının başarılı bir örneği olan şu beyitte, bu münasebetler açık olarak görülmektedir:

Hûr ilen bāğ-1 behiştı kıldılar ta' rîf lik
İşigiñ tek cennet ü hüsniñ kimi hûr olmadı (G. 335. 2.)

9. Cehennem: (Tamu, Nar, Sakar, Ateş, Od)

Cennet maddesinde de söylediğimiz gibi, sekiz cennete karşılık yedi cehennem varlığından söz edilmektedir. Allah, mümine cenneti; kâfir, münkir ve münafiğa da cehennemi mesken kılmıştır. Dinî literatürde gönlündekiyle dilindeki farklı olana "münafik" adı verilir.⁷⁵ Hatayî'ye göre, münafıkların ebediyete kadar cehennem ateşinde yanmaları revadır:

⁷⁵ *age.* s. 370.

Her münāfık kim saña göñlünde inkār eyledi
Tā ebed yanmağ cehennemde revādır yā Nebī (K. 2. 7.)

Aynı şekilde, Hz. Muhammed'in yolunda "kec-rev" (eğri giden) olanın yerinin de cehennem olduğu söylenmektedir. Bütün cehennem (yedi tamu) bed-baht insanoğlu tarafından doldurulacaktır:

Bu bed-baht ādem oğlından temāmet
Yidi damu dolasıdır meded hey (G. 369. 7.)

Vuslatın cennete benzetildiği bir beyitte, cehennem ateşi de yakıcılığı ve tahammül zorluğu sebebiyle ayrılık için benzetilen olarak düşünülmüştür. Cehennem ateşinin yakmayacağı kişiler ise, divanda şöyle sıralanmışlardır: Cehennem ateşi pîrleri yakmaz. (N. 79. 7.) Fatma Ana'nın yüzünü görenler cehennemde yanmaz. (N. 35. 3.) Hz. Muhammed'e salavat vermenin de, canın ateşte yanmasını engelleyeceğine inanılmaktadır:

Muhammed ümmeti kılmaz damuda
Salevat vir cāniñ yanmaya oda (Ns. 79.)

VII - Diğer İtikadî Kavramlar

1. Bezm-i Elest: (Bezm-i Ezel, Kalu Bela, Ruz-ı Ezel, Ezel)

Bu kelime veya tamlamalarla söz kast edilen şey, Allah'ın ruhlara hitaben "Ben sizin rabbiniz değil miyim?" diye sorduğu, ruhların da "Evet, sen bizim rabbimizsin." şeklinde cevap verdikleri zamandır. İnsanoğlunun bu cevapla üstlendiği sorumluluk, oldukça ağırdır. "Belî" ve "bela" kelimeleri arasındaki benzerlikten de istifade edilerek, bu sorumluluğun ağırlık veya zorluk derecesi verilmeye çalışılır:

Göñül virdim cefāsın bilmez idim
Belî didim belāsın bilmez idim (G. 253. 1.)

Ruz-ı ezel, gerek dini-tasavvufî gerekse maddî anlamda, aşğın yare meylettiği, aşkın sesinin kulağında var olduğu, aynı zamanda firkat karşısında çaresiz kaldığı, sevgilinin aşkına ikrar verdiği yani “Evet.” dediği andır:

Tā seniñ rüz-ı ezelden ‘ışkıa didim belî
‘Ahdi bozman ber-ser-i peymānem ol demden beru (G. 325. 4.)

Aşğın aşk sebebiyle içine düştüğü hali anlatmak için ezel-meyhane ve ezel-cam ve şarap münasebetleri kurulur. Allah, aşğa ezel meyhanesinden bir kadeh sunmuş ve onu serhoş etmiştir. Bu serhoşluk da ebediyete kadar sürecektir. (G. 48. 1.) Kısaca ruz-ı ezel, ilahi aşktan ve Muhammed-Ali aşkından kaynaklanan serhoşluğun başladığı zamandır. Bu hal, muhtelif şekillerde ifade edilir:

Serime bir sevda geldi
Muhammed Ali’den beri
Yandı vücudum kül oldu
Ta Kalübeliden beri (N. 105. 5.)

Ser-höşuz rüz-ı ezel peymāne Şahdan içmişüz
Bu kadehden içmeyen hüşyäre söyleñ gelmesün (G. 265. 6.)

Hatayî’nin, Alevî-Bektaşî meşrepte olması dolayısıyla “ruz-ı ezel” kavramıyla ilgili kanaatleri de biraz farklıdır. Kendisi cihana yeni gelmiş olmakla birlikte, on iki imama karşı olan muhabbetinin ezel gününde başlamış olduğunu söyler. (G. 242. 5, 6.) Ezel günü, aynı zamanda Hazreti Ali ’nin Hazreti Muhammed’in “mu’în”i olduğu gündür:

Қısmet-i rüz-ı ezelde hem mu’în-i Muştafa
Nerkis-i şehlâyimişsen yâ ‘Alî senden meded (G. 57. 8.)

Bunlara ilaveten ruz-ı ezel, bir yerde sevgilinin zülfünü tarayan bir meşşata, bir yerde de alem-i vahdet olarak görülmekte; buna karşılık dünya da kesret evi şeklinde vasıflandırılmaktadır:

Ne idiñ ‘âlem-i vahdetde söyle
Bu keşret ivine düşdiñ mi beyle (Ns. 63.)

2. Miraç:

Hatayî divanında mirac hadisesi bir kaç vesileyle zikredilmektedir. Bunların başında, bu hadise esnasında Hz. Alî'nin Hz. Muhammed'e bir arslan şeklinde görünmesi gelir. Hz. Peygamber, miracı Burak adlı bir binek hayvanına binerek gerçekleştirmiştir. Yolculuk esnasında önüne bir arslan çıkmış, o da yüzüğünü çıkarıp arslanın ağzına vermiş ve daha sonra arslan suretinde görünen varlığın Hz. Alî olduğunu anlamıştır:

Nebî mi' rāca çığdı kimi gördi
Maķām-ı müntehāda kime irdi

Yol üstinde duran aşlanı gördi
Çıhardı yüzigini oña virdi

Didi ki aramızda bu nişāne
Bu sözüme mevāliler inana (Ns. 83, 84, 85.)

Mi' rāca Muhammed 'urüc eylediği dem
Birdir ki anı gördi hıķķ aşlan 'Alîdir (K. 11. 4.)

Mirac hadisesi, Hz. Muhamme'in müminleri cehennem ateşinden kurtaracak olan oruç ve namaz ibadetlerini getirmiş olması vesilesiyle de anılmıştır:

Müminler bulurlar oddan necatı
Budur müminlerin elde beratı
Mi'racdan indirdi savm ü salatı
Hak bilür hazret-i Sultân'dan aldım (N. 34. 10.)

Tasavvufi yorumla, tarikata girmek ve gereklerini yerine getirmek, erenlerin miracı olarak kabul edilir. “La ilahe illallah” ifadesinin birinci bölümü (lâ ilahe) nefy,

ikinci bölümü (illallah) ise ısbat olarak adlandırılır. Bir beyitte nefy ile ısbatın manasını bilmemek, mirac gecesini hiç yaşamamış olmakla eş tutulur. Kastedilmek istenen şey, Allah'a yaklaşma zevkinin hiç tadılmamış olmasıdır:

“Lā”yı iskāt eyleyip bir bilmeyen “illā”sını
Bilmedi nefy ile işbātın nedir ma‘nāsını

.....
.....

Görmedi gün turesinden Leyletü 'l-İsrāsını
Bulmadı rāh-ı yakīnin menzil-i a' lāsını (TB. 1.)

Hz. Muhammed'in mirac esnasında Allah ile olan yakınlığını belirtmek üzere “Kabe- kavseyn” ifadesi kullanılır. Bu ifade “iki yay aralığı kadar” anlamına gelir. Sevgilinin iki kaşı iki yaya benzetilir, vuslatı da aşğın miracı olarak nitelendirilir. Kısaca bu benzetmeler dahilinde de mirac hadisesine yer verilmiş olur:

Rūz-ı mi' rāc-ı Nebī vaşlıñ günidir ey melek
Şabe-şavseyn ol dü ebrū-yı hilālīñdir seniñ (G. 199. 2.)

Mirac hadisesiyle ilgili olarak geçen “Sidretü'l-münteha” ise, tasavvufi bir istilah da olup “beşer bilgisinin ve amellerinin ulaşabileceği son nokta” anlamındadır.⁷⁶

3. Ölüm, Ecel:

İslam inancına göre “Bütün nefisler ölümü tadacaktır.”⁷⁷ Hatayî, bu hükmü “Cihan ehli ölesidir meded hey” şeklinde ifade eder. (G. 369. 1.) Eceli başında dönüp duran bir pervaneye benzeten şâir, aşk gamı sebebiyle ölmeyi “ebedî hayat bulmak” olarak nitelendirir. “Ölmeden evvel ölmek”, mutasavvıfların önemli tavsiyelerinden biridir. Tasavvufi motiflere ve unsurlara geniş yer veren Hatayî de, aynı tavsiyeyi bir kaç kez tekrar etmektedir:

⁷⁶ age. , s. 440. ; S. Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet yayınları, İstanbul 1991, s. 432.

⁷⁷ Kur'ân-ı Kerîm, Enbiya suresi, 34. ayet

Gerçek aşık olmak gerek
Ma'şukunu bulmak gerek
Ölmezden ön ölmek gerek
Varub anda ölmez ola (N. 89. 6.)

Sualsiz cennete gireyim dersen
Cem evine diri varma **ölü** var (N. 53. 12.)

Bir pîre teslim olmak, bir pîr tarafından yunulup pak edilmek de “ölmeden evvel ölmek” demektir. Bunu yapan âşık, gerçek anlamdaki ölümü hiç düşünmez, ölümden hiç korkmaz; kendini ölüme hazır kabul eder:

İndim dost yoluna ayni hak oldum
Hüseyniler gibi özü tek oldum
Bir pîre uğradım yundum pak oldum
Anmçün ihtiyar kılmam **ölümü** (N. 27. 5.)

4. Cin: (Ecinni, Div)

Göcle görülmeyen, ancak varlıklarına inanılan yaratıklardan biri olan cin, sadece bir nefesle bir gazelde zikredilmektedir. Gazelde, Hz. Süleyman kıssasına telmihte bulunmakta ve mülk-i Süleyman kûy-ı yarin; bir hile yaparak bu mülke hükümdar olan cin de rakibin benzetileni olarak ele alınmaktadır:

Şol rakib-i dîvi gör kim kûyına hüküm eylemiş
Şöyle kim kaçd eyler o mülk-i Süleymân üstine (G. 291. 4.)

(Div kelimesi hem şeytan hem de cin demek olup burada ikinci anlamdadır.)

Bir yerde de cinler, Yezid’le olan mücadelesi esnasında Hazreti Hüseyin’in yardımına gelen ve ona “Emreyle, Adem donuna girelim, onlara vuralım.” teklifinde bulunan varlıklar şeklinde geçmektedir:

Emr eyle Adem donuna girelim
Karşısına görünerek varalım
Anlar bize biz anlara vuralım
Düşürelim yolunuza bir kanı (N. 23. 37.)

5. Perî:

Gözle görülmeyen bu varlığa çok güzel olarak tahayyül edilmesi dolısıyla sevgilinin, güzelliğinin, yüzü veya yanağının benzetileni olarak yer verilir. Perî-ru, Perî-peyker gibi ifadelerle ya sevgili kastedilir, ya da bu ifadeler sevgilinin sıfatı olarak düşünülür. Perî, güzelliği yanında asıl vasfı olan görünmezlik özelliğiyle de, yine aşığına yüzünü göstermeyen sevgili için benzetilen olarak tasavvur edilir:

Bir perî hayrâniyem bilmen mekânı hânedir
Kimse bilmez dünyâda nâm ü nişânı hânedir (G. 91. 1.)

Başka bir beyitte ise, gözle görülmeyen perînin makamı, hayalî Kaf dağı olarak gösterilir.

6. Şeytan: (Div, Azâzil, İblîs)

Şeytan, Hatayî divanında muhtelif vesilelerle anılan bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların başında, Allah'ın emrine karşı gelerek Hz. Âdem'e secde etmemekte ısrarlı olması ve bu hareketinin neticesi olarak, lanetlenip dergahtan sürülmesi gelmektedir. İnsanlara şeytana uymamaları tavsiye edilir. Hz. Âdem, Hakk'a mazhar olmuştur, Allah'ın donuna girerek gelen ilk insandır. Âdem kelimesi tevriyeli kullanılarak, ona secde edilmesi ve İblis'e uyulmaması söylenir:

Hâkka mazhar durur Âdem sücûd it uyma İblîse
Ki Âdem donuna girmiş Hüdâ geldi Hüdâ geldi (G. 361. 5.)

Cisminde Allah'ı göremeyenlerin, yani cismini beytullah olarak görmeyenlerin, elin ayıbına bakanların ve yalan söyleyenlerin timsalî olan şeytan, bir beyitte de münafıkların kıblesi olarak gösterilir. "La'in" sıfatlı şeytan, sadece kalbi dolu olan kişiye, muhkem tutulup berkitilen kalp evine giremez. Kişinin başı yastığa düşünce,

imanına kastetmek için başında gezinmeye başlar. Bu halde “illallah Hû”yu anabilen kişiye karşı, şeytan zafer kazanamaz:

Başı yasdığa düşünce
Gezer imanın kaskına
Şeytan ana zafer kılmaz
Annca illallah Hû (N. 133. 4.)

Sık sık Âdem’e secde etmemesi dolayısıyla söz konusu edilen şeytan, en çok rakip ve zahit için benzetilen olarak düşünülmüştür. Yüz, Allah’ın tecelli ettiği uzuvlardan biridir, bu ndan dolayı yüze secde etmemek küfürdür. Bu küfre düşüp iman tazelenmesi gereken zahit şeytana benzetilir:

Yüziñe şeytân kimi tâ kılmadı zâhid sücüd
Muṭlakâ kâfirdir ol getürsün imân yeñleden (G. 259. 2.)

Sevgilinin eşiği, âşık tarafından dergah, rahmanî menzil olarak görülür, yani kutsaldır. Şeytan, kutsal mekanlardan uzak durmak zorundadır. Bu noktadan hareketle âşık, şeytanı sevgilinin eşiğinden uzak durmasını istediği rakibi için benzetilen olarak düşünür. Aynı şekilde Allah’ın emrine karşı gelen şeytan ile sevgilinin emrine karşı gelen rakip arasında da münasebet kurulur:

Çün raķib emrüñe tâ‘at kılmadı merdüd kı
Ṭavķ-ı la‘net tâ kim şeytâna gelsün yeñleden (G. 275. 4.)

Bunların dışında şeytan, Alevî - Bektaşî kabulleri arasında önemli bir yer tutan Hz. Alî ve Allah-Muhammed-Alî ile birlikte de anılır. Şeytanın Murtaza Alî ’nin ününü duyunca aklının şaşığı, şerrinden de ancak Allah-Muhammed-Alî’nin zikriyle kurtulmanın mümkün olduğu ifade edilir. Şâirimize göre, şeytan, Hz. Süleyman’ın gerçekte Hz. Alî olduğunu bilmiş olsaydı, küfrünü terk eylerdi:

Terk eyler idi küfrini bî-şekk Ḥaṭâyi
Her dîv-i la‘în bilse Süleymân ‘Alîdir (K. 11. 7.)

VIII. Dinlerle İlgili Kavramlar

1. İslam Dini İle İlgili Kavramlar

a. İman:

İman, Hatayî'nin çok önem verdiği değerlerden biridir. İman, merhamet duygusunun temelidir. "İmana gelmez" deyimi, "insaf, merhamet etmez, acımaz" anlamlarında kullanılır. Kişi ölüm döşeğindeyken, şeytanın gelip kastetmek istediği şey, o kişinin imanıdır. Bedenin ölümlü olmasına karşılık, iman ölümsüzdür. Bu inanç, sevgilinin kabrinin başına gelmesi halinde, imanının onunla konuşacağı söylenmek suretiyle ifade edilir:

Men ölerden soñra kabrim üste ger 'azm itse yâr
Kabir içinde dura anıñlen imānım söyleşe (G. 305. 2.)

Sevgilinin gözleri ve zülfü siyahtır. Bu itibarla da küfürdür. İman da zülf ve göz küfrü tarafından alınmak istenen ve alınan unsurdur. Zülfün küfür olmasına karşılık, yüz de imandır. zülfün küfründen rahatsız olan iman, sevgilinin yüzüne secde etmemekle kaybedilir. Bu durumda tazelenmesi icab eder:

Yüziñe şeytān kimi tā kılmadı zāhid sūcūd
Muñlaķā kāfirdir ol getürsün imān yeñleden (G. 259. 2.)

İmanın dereceleri vardır. En basit olanı da taklidî imandır. Şâir , bu basit imandan kurtulup tahkikî imana geçilmesi gerektiği kanaatindedir. Bunun için de rehberin öğüdü alınmalı ve bütün şüphelerden de arınımalıdır. Tevhîd ehli olabilmek, taklidî imandan bir şemme (en küçük parça) bırakmamakla mümkündür. İmanın bir arada barınmayacağı şeylerden biri de kindir. İman ehli cisminde, canında ve gönlünde kin tutmamalıdır:

İmān ehli iseñ ey cān ve lîkin
Ki cism ü cān ü dilde dutmagil kin (Ns. 143.)

İman pek çok yerde küfürle birlikte ele alınmaktadır. Küfürden kurtulup imana erişebilmek için, kişi önce küfrünü bilmeli ve tanımalıdır. Görebilen, seçebilenler için küfrün içinde dahi iman mevcuttur:

Küfr içinde iman vardır
Seçebilirsen gel beri (N. 104. 1.)

Ezelden beri küfürle iman yakın olmuşlardır. Küfr aynı zamanda siyahlık demektir. Bu bakımdan da zülfün benzetildiği unsurdur. Yüz ise beyazdır, nur rengindedir ve bu itibarla imanın remzidir. Beyaz yüzün siyah zülf tarafından örtülmesi, imanın küfr tarafından kuşatılması ve yağmalanması olarak yorumlanır:

Zülfün yüziñ kenârını dutmuş durur velî
Kâfir çerisi gâret-i imân diler yine (G. 316. 4.)

Tasavvufta da renklerinden dolayı zülf kesret, yüz ise vahdettir. Yüz, kalple birlikte “tecellîgah-ı ilahî”dir, yani Allah’ın tecellî ettiği uzuvlardan biridir. Bu sebeple yüzde görülen aydınlık, iman nurundan başka bir şey değildir. Biraz önce de söylediğimiz gibi, imanın yüze secde etmemekle kaybedilmesinin de, yüzü sevenin iman sahibi olmasının da sebebi budur:

Cemâliñ görelî cân buldım ey cân
Yüziñi nür-ı imân buldım ey cân (G. 263. 1.)

Seni sevmen diyenler kâfir oldı
Yüziñi kim sever imân anıdır (G. 99. 7.)

Tarikatta belli bir mesafe kateden ve böylece belli bir mertebeye yükselen kişiler için küfr ve iman bir olur. Vahdete yeten, Hak şerbetinden içip mest olan kişinin küfrünün bile iman olduğu ifade edilir:

Şerbet-i Haqqdan içen ‘ışkkeri âzâd olur
Eyle sermest olanıñ küfri imândır bilene (G. 322. 3.)

Mihr kelimesi, hem güneş hem de muhabbet anlamlarına gelir. Sevgilinin aşığına mihr etmesi, rakibin cevrine son verir. Bu durum, küfrün hükmünü yitirip iman devrinin başlaması olarak ifade edilmek suretiyle, iman ile güneş arasında da münasebet kurulmuş olur:

‘ Āşıkā mihr itdi dilber almadı cevri-rakīb .
Küfr aralıdan arındı imdi imān devridir (G. 88. 4.)

b. Mümin, Müslim:

İslami bir terim olan mümin ve müslim, “iman esalarını, yani ‘amentü’yü kalbi ile tasdik, dili ile de ikrar eden kişi” anlamına gelir. Hatayî divanında bu kelimeler, hem hakikî anlamında hem de mecazî olarak Hazreti Alî ve on iki imama gönülden bağlı olanları karşılayacak şekilde kullanılmıştır.

Mümin, gözü lika-yı Hakk’ı gören, Hazreti Muhammed’in gelmesiyle ruhları uyanan, gönlü beytullah olan, hırsı ve nefsi arzuları bulunmayan ve cehennem ateşinden de kurtulacak olan kişidir:

Müminlik bahsin edenin
Hırs ü nefsi dolu gerek (N. 107. 1.)

Mümin olan kişinin ikrarında durması gerekir. İkrardan kasıt, Elest bezminde verilen ikrardır. Şâir , müminlerin kalbinden imanlarının çıkmamasını temenni eder. Zira kalp, müminin aynasıdır ve bu aynanın dumanlı olması, asla hoş olmaz. Dumandan kasıt da, kalpte beliren manevi kirlerdir. Mümin olan kişinin bazı nişanları olmalıdır. Bu nişanların en önemlilerinden biri, yalan söylemekten uzak olmaktır:

Ben **müminim** deyu dava kılanlar
Gerektir **müminin** nişanı kardaş
Fahr-ı alem Muhammed’in nurudur
Müminler söylemez yalanı kardaş (N. 68. 1.)

Hatayî'nin, mümin kelimesine hakikî anlamının yanında ideolojik bir anlam da yüklediğini daha önce söylemiştik. Bu anlamda mümin, “ Şâh olarak da adlandırılan Hz. Alî 'yi tanıyıp onun taraftarı olan, rehber ve mürşid olarak imamları kabul eden kişi” şeklinde tanıtılmaktadır:

‘Alî Zeyne’l-‘ibād ü Bâkır ü Ca‘fer
Olardır mü'mine mürşid ü rehber (Ns. 94.)

Bir kaç yerde de mümin, Hazreti Hüseyin taraftarı olan, onun etrafında yer alan kişileri adlandırmak üzere kullanılmıştır. Buna karşılık, Yezid'in etrafında yer alan kişiler için de “kâfir” denilmiştir. Kerbela hadisesini canlı tasvirlerle anlatan bir nefesten aldığımız şu iki dörtlük, mümin ve kâfir kelimelerine yüklenen mecazî veya ideolojik anlamlar için güzel bir örnektir:

Mümin kullar çağrışur su deyü
Yezid der “tabi ol vereyim suyu”
Mümine farz oldu Muharrem ayı
Belli olur yahşı ile yamanı

Kâfirler şehid etti ibtida Hür'ı
İmamlar getirdi yıkadı anı
Dediler Hüseyin'e “durmuyor kanı
Bağlayın bakalım astar nişanı (N. 23. 22, 23.)

Pek çok yerde, müminlerin yarı ve gam-küsarı olarak “Hak-Muhammed-Alî” üçlüsü gösterilmiştir.

c. Münafık:

Münafık da hakikî anlamının yanında, mecazî ve ideolojik anlam yüklenerek kullanılan kelimelerden biridir. Kelimenin hakikî anlamı “kalbiyle inanmadığı halde, diliyle inandığını söyleyen kişi” demektir. Bu kişilerin gönül kabesini yıktıkları ve

cennet yüzünü de göremeyecekleri, şâir tarafından ifade edilmektedir. Bu kişiler için, ebediyete kadar cehennem ateşinde yanmak reva görülür:

Her münâfık kim saña gönlinde inkâr eyledi
Tâ ebed yanmağ cehennemde revâdır yâ Nebî (K. 2.7.)

Mecazî anlamıyla da münafık, kıblesi şeytan olduğu için Alî 'nin sırrını bilmeyen, yerde ve gökte Hz. Alî'yi istemeyen kişi demektir. Hem Muaviye hem de Yezid taraftarları yine münafık olarak vasıflandırılır. Kelime, bu anlamıyla koyuna benzetilmiştir. Bu benzetme, düşmanları olarak gösterilen “gâzîler”in kurda benzetilmesi ve koyunun kurt karşısındaki aczini ifade etmek için yapılmıştır:

Münâfık leşkeri bir gâzî görse
Koyunu ki kurd toğur andan beterdir (G. 66. 4.)

(Hatayî divanının bazı nüshalarında, münafık kelimesinin yerinde doğrudan doğruya Muaviye kelimesi yer almaktadır.)⁷⁸

Bir beyitte de münafık, beşerî anlamda rakibin benzetilene olarak geçmekte ve ondan gelen kargış dua olarak kabul edilmektedir:

Ger maña nefrin ider düşmen men andan gam yemen
Kim münâfıkdan gelen kargış du' â nisbetlüdür (G. 87. 3.)

4. Günah (Yazık), Günahkar, İsyân, Tевbe:

İslama göre günah, Allah tarafından yasaklandığı halde kişilerin yaptıkları fiillerin karşılığı olan şeydir. İslamın emir ve yasaklarına aykırı hareketlerde bulunmak, günah işlemek demektir. Hatayî'ye göre “biz” demek bile günahtır. Günahsız kul, hatasız kimse olmaz; önemli olan, kişinin günahının farkında olmasıdır. Kişi, günahının çokluğundan dolayı gam yememeli, Allah'ın rahmetinden ümid-var olmalıdır:

⁷⁸ Bk: Azizaga Memmetof, *age.*, C. 1., s. 129., 5 nolu dipnot.

Ger günāhiñ çoğdır ey miskīn Hāṭāyī ğam yeme
Raḥmetine Hālikiñ ümīd-vār olmaz mısāñ (G. 196. 5.)

Allah'ın rahmetine ilaveten, Hz. Muhammed, Hz. Alî , Hak-Muhammed-Alî ve Hz. Hüseyin'in şefaati de, çok olduğu belirtilen günahların akıbetinden korkmamının sebepleri arasında gösterilmektedir:

Günahım çokdur gamım yok
Muhammed gibi şâhım var (N. 120. 1.)

(Hz. Alî 'ye hitaben:)

Dirler günāhī ümmetüñ olmaz devāsı hiç
Bu ' illet-i devāsıza bildük devā seni (K. 6. 8.)

Mü 'minlere yār ü ğam-kūsārı
' İşyān kışınuñ güzel bahārı
' Arşıñ diregi yerüñ qarārı
Allāh ü Muḥammed ü ' Alīdir (K. 4. 16.)

gibi örnekleri artırmak mümkündür.

Günahtan bahsedilirken zahide sataşmaya da yer verilir. Zahide göre, güzellerin yüzüne bakmak bile günahdır. Eğer güzelleri sevmek günah ise, Hatayî baştan ayağa kadar hatalı olduğunu itiraf etmekten çekinmez:

Başdan ayağa bende Hāṭāyī ḥaṭālıdur
Zāhid ḥaçan ki hūbları sevmek günāh ola (G. 37. 5.)

Sevgiliye karşı kusur işlemek de günah olarak kabul edilir. Âşık kuldur, sevgili de sultân; sultânlar da kullarının hatalarını bağışlarlar:

Bağışlagil Ĥatāyī gūnāhın eyā perī

Bahş ide şāh nece ki kuldān ĥatā gelür (G. 79. 5.)

Günah ve hatanın söz konusu edildiği pek çok yerde tevbe de zikredilir. Grybet, büyük günahlardandır. Şâir, gece gündüz işlediği bu büyük günah için tevbe eder. Kişinin içinde “benlik” taşınması da günah kabul edilir, bu günah için de tevbede bulunulur. Hatayî’ye göre kul hatasız, hata da tevbesiz olmaz:

Talib olmaz rehbersiz babasız

Harman mı savrulur yelsiz yabasız

Kul hatasız olmaz hata tevbesiz

Hata ettim **günahımı** bağışla (N. 5. 5.)

e. Nur:

Nur mefûmu, umumiyetle dinî ve tasavvufî çerçevede ele alınır. Nur-ı Rahman, nur-ı Hüda, nur-ı Muhammed, nur-ı tecellî ve nur-ı iman gibi terkiplerde geçen nur, bazen Hazreti Muhammed’in, bazen de sevgilinin cemâlinin benzetilene olarak düşünülür. Nur-ı Rahman ifadesiyle genel olarak Hz. Muhammed kastedilir. Allah’ın nurunun tecellî ettiği uzuvlar ise, yüz ve kalp (gönül) olarak geçer. Cemâl kelimesinin hem yüz hem de güzellik anlamı vardır. İlahî nurun Hz. Muhammed’le birlikte, Hz. Alî’nin cemâline de aksettiği belirtilir.

Hz. Muhammed doğduğu gece, bazı olağanüstü hadiseler cereyan etmiştir. Bu hadiselerden biri de, bütün alemin bir nurla kaplanmış olmasıdır. Bu hali ifade eden örnekler oldukça fazladır:

Muhammed dünyaya geldi

Şu alem nur ile doldu (N. 105. 5.)

Şu aleme bir nur doğdu

Muhammed doğduğu gece

Yeşil kandilden nur indi
Muhammed doğduğu gece (N. 93. 1.)⁷⁹

Son dörtlükteki nur, yaratılan ilk şey olan Hz. Muhammed'in nurudur. O, Allah'ın kendi nurundan yaratılmıştır. Doğduğu gece, huriler tarafından sarıldığı kundak da nur kundağı olmuştur:

Huri kızları geldiler
Muhammed dinin sordular
Nurdan kundağa sardılar
Muhammed doğduğu gece (N. 93. 5.)

Âşık ile zahidin karşılaştırıldığı bir beyitte de nur-ı imanın âşıkta olduğu, zahidde bulunmadığı iddia edilir. (G. 73. 1.)

Allah'ın nurunun zuhûr ettiği uzuvlardan birisi olması dolayısıyla, sık sık nur ile yüz arasında münasebet kurulur. Sevgilinin yüzünde zuhûr eden nur-ı Rahman, müddeyi bile imana getirir:

Mâh-ı ruhsârîni görüp ikrâra geldi müdde'î
Çün zuhûr oldu yüziñden nûr-ı Raḥmân yeñileden (G. 259. 6.)

Muhtelif vesilelerle sık sık söylediğimiz gibi, Alevî-Bektaşî şiirinde Hz. Muhammed ile Hz. Alî'nin "bir" görülmesi, hâkim bir temayüldür. Güneşin ve ayın nur olarak kabul edildiği, güneşin Hz. Muhammed'i, ayın da Hz. Alî'yi remzettığı şu beyit de aynı temayülün güzel bir örneğidir:

⁷⁹ Buradaki "yeşil kandil" ifadesinin özel bir anlamı vardır. Bedri Noyan bu konuyla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir: *Evren yaratılmadan önce Cebrail'i yaratan Tanrı, O'na "Sen kimsin" diye soruyor. Cebrail yanıt veremeyince uçması buyuruluyor. Doksan bin yıl uçan Cebrail bir kubbe ve bunun içinde bir kandil görüyor. Bu kandilden yeşil ve beyaz nur saçılıyor. İçeriden "Yeşil nur Hakk nurudur ki âhir zaman peygamberidir. Ak nur ki benim yani Ali'yim" diye ses geliyor. Daha sonra da Hz. Ali Cebrail'e Tanrı'nın sorduğu sorunun yanıtını öğretiyor. Şakir Keçeli, "Bektaşilikte (Alevilikte) Tanrı-Evren İnsan", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, s. 203.*

Eşyâda iki nūr ki meşhūr olupdur

Hürşid Muhammed meh-i tábân 'Alidir (K. 11. 2.)

Hız. Muhammed ile Hız. Muhammed'in "bir"liğine bazen Allah da eklenir ve "Hak- Muhammed-Alî" bir bütün olarak değerlendirilir. (bk: Hak-Muhammed-Alî) Üçünün birbirinden ayrı olmadığı, "bir" olduğu inancı, üçünün de nur olduğu söylenerek dile getirilir:

Hak Muhammed Ali üçü de nurdur

Birini alma sen üçü de birdir

Onların koyduğu bir doğru yoldur

Danıştı Muhammed böyle der Ali (N. 26. 1.)

Anlar birdir bir olubdur

Yerden göğe nur olubdur

Dötr köşede sır olubdur

Allah bir Muhammed Ali (N. 103. 2.)

Bütün bu unsurlara ilave olarak nur, Hız. Hasan'dır. Fatma Ana'nın saçının gark olduğu, şehitlerin üzerine inen şeydir. Müminin kefenine kumaştır ve mecazî anlamda da kör (na-bina) gözü açtığına inanılan velayettir.

f. Kadir Gecesi:

Leyletü'l-kadr ve şeb-i kadr olarak da geçen Kadir Gecesi, bu geceyle ilgili bir gelenek vesilesiyle söz konusu edilir. Bu gelenek de bu gecede mum (şem'a) yakılmasıdır. (N. 49. 5.) Ayrıca, gecenin rengi olan siyahın saçın da rengi olması dolayısıyla, bu mübarek gece zikredilmiştir:

Şaçın rengidir çün Leyletü 'l-Ƙadr

Cemâli yüzi şem'-i hâverîdir (G. 82. 7.)

2. İbadetler:

1. Namaz ve Namazla İlgili Unsurlar

a. Namaz:

Namaz, İslamın beş şartından biridir. Günde beş vakit kılınan bir ibadettir. Hatayî, bir yerde “Beş vakit farzıdır sünneti de kaç” (N. 32. 4.), başka bir nefesinde ise

Daim beş vakit **namazı**

Kıldım diyen yalan söyler (N. 123. 4.)

diyerek bu beş vakit namazın varlığını onaylamış olur. “İki rek’at namaz”(N. 14. 3.) ifadesiyle de şükür namazı kastedilmiş olmalıdır. Yine “ölü namazı”ndan da bahsedilmektedir. “Kılğör namazın kazaya koma” (N. 58. 5.) mısraıyla da namazın kazaya bırakılmaması tavsiye edilirken “kaza namazı”ndan da söz edilmiş olur.

Sevgilinin kaşının mihraba benzetilmesi, edebiyatımızda oldukça yaygındır. Aynı teşbihe Hatayî de yer verir. Bu benzetmeyle namazının fevt olacağını da farkındadır. Buna rağmen zahid tarafından ayıplanmamasını ister:

Ger nemâzım fevt ola zâhid maña ta’n itme kim

Yâr kaşdır maña mescid teki mihrâb tek (G. 184. 3.)

Bilindiği gibi namaz, oruçla birlikte Hz. Muhammed’in miracı esnasında farz olmuştur. Bu husus Hatayî tarafından da tekrar edilmiş ve müminleri ateşten kurtaracak berat olarak nitelendirilmiştir:

Müminler bulurlar oddan necatı

Budur müminlerin elde beratı

Mi’racdan indirdi savm ü salatı

Hak bilür hazret-i Sultan’dan aldım (N. 34. 10.)

b. Mihrab:

Mihrab, cami veya mescidlerdeki yerl adlarından biridir. Kibleyi gösterir. Namaz esnasında imamın durduğu yerdir. Üst kısmı kavisli bir yapıdır. Bu özelliği dolayısıyla da genellikle sevgilinin kaşı için benzetilen olarak tasavvur edilir. Kibleyi göstermesi bakımından da, aşğın her an yöneldiği sevgilinin kûyu için benzetilen olarak düşünülür. Mihrabın imam mahfili olmasından hareketle; mihrab ile kaş, imam ilede göz arasında münasebet kurulur:

Küyñ seniñ ki ravza-i dârü 's-selâmdır

Mihrâb kaçlarıñ aña çeşmiñ imâmdır (G. 125. 1.)

Bir beyitte de mihrab, kutbu Hz. Alî olan yer olarak gösterilmiştir.

c. Minber:

Minber de cami veya mescidlerde imamın üzerine çıkarak hutbe okuduğu yerdir. Biraz yüksekçe bir yapı olması ve hutbenin de ayakta okunması gibi benzerliklerle, sevgilinin kameti için müşebbehünbih olarak kullanılır. Bir beyitte kaş, bir beyitte de göz için benzetilen olarak düşünülmüştür. Minber, mihrabla birlikte kutbu Hz. Alî olan yer olarak da ele alınmıştır:

Şadr-ı dîvân-ı ezelsen piş-vâ-yı enbiyâ

Kuṭb-ı dîn ü kible vü mihrâb ü minber yâ 'Alî (K. 14. 13.)

d. Kible, Kiblegah:

Kible, namaz ve kurban gibi ibadetlerin yerine getirilmesi esnasında, kişinin yüzünü çevirmek zorunda olduğu yöndür. Aşğın yönü devamlı olarak sevgiliye dönük olduğu için, kible ile sevgili arasında münasebet kurulur. Sevgilinin yüzü ve ayağı toprağı da aynı sebeple kibledir. Kısaca âşık, sevgiliyi, yüzünü ve ayağının toprağını kiblesi olarak kabul eder:

‘Āşıkıñ ma‘şûk yüzidir kıblesi hem ka‘besi
Sen yüziñi Şāha döndür kıble dīvār isteme (G. 302. 3.)

Kaş-mihrab benzerliği ve mihrabın da kibleyi göstermesi sebebiyle, kible ile kaş arasında da benzerlik düşünülür. Ayrıca kible, Hz. Halil’in, oğlu İsmail’i kurban etmek üzere çevirdiği yöndür. Bir kaç beyitte de kible olarak “nur-ı Peygamber” gösterilir.

İdeolojik anlamda da kible, Şāh-ı Merdan’dır, yani Hz. Alî’dir. Bu, Hz. Alî’ye olan bağlılığın bir ifadesi olup, buna mukabil münafıkların kiblesinin de şeytan olduğu belirtilir:

‘Alî sırrın ne bilsün her münāfık
Münāfık kıblesi şeytān degil mi (G. 367. 4.)

e. İmam:

İmam kelimesi, sadece bir yerde gerçek anlamında kullanılmıştır. İmam, namaz kıldırma sırasında mihrapta bulunur. Şekil benzerliği sebebiyle mihrap kaşın, imam da kaş mihrabının içinde bulunan gözün benzetileni olarak tasavvur edilmiştir. Bu benzetme dışında imam, başta Hz. Alî , Hz. Hasan, Hz.Hüseyn olmak üzere bütün imamların adı veya daha çok da sıfatı olarak kullanılan bir kelimedir:

Muhammed Bākır oldı ‘ayn-ı gevher
İmām Ca‘fer imām ü piş-vādır (K. 3. 5.)

2. Savm:

Bu ibadetin de namazla birlikte Hz. Muhammed tarafından miraçtan indirilmiş olduğu ifade edilmektedir.

3. Hac ve Hacı:

Hac, gerekli şartları taşıyan müslümanların hayatlarında bir kez yapmakla mükellef oldukları Kabe’yi ziyaret etme ibadetinin adıdır. Hatayî divanında hac, bir kaç

vesileyle zikredilmiştir. Sevgilinin kûyu Kabe'ye benzetilir, aşğın gönlü de kûy Kabesini tavaf ederek hac farizasını yerine getirir:

Bu Hâḫâyî Ka'be-yi kûyında dapmışdur şeref
Hâcî tek gönlüm ḫavâf-ı Kûyından ḫacc alır (G. 108. 5.)

Hac sırasında kurban kesilir. Vuslat ile Kabe arasında münasebetin kurulduğu bir beyitte, âşık canını kurban olarak verip hacı olur. (G. 165. 5.) Hacda ihram da bağlanır. Şâir “aşkına ihram bağlamak” ifadesiyle de, dolaylı olarak bu ibadetten bahsetmiş olmaktadır.

İdeolojik anlamda da şâir , kendi devletinin ziyaret edilmesini, yani kendisine bağlanılmasını “hacc-ı ekber” olarak vasıflandırmaktadır. Tabii ki devlet ya da başkent adı geçmemektedir. Beyitteki başka ifadeler, böyle bir yorumu mümkün kılmaktadır: Hatayî, kendisini sık sık “nakd-i Haydar” şeklinde takdim eder. Buradaki Haydar, hem şâirin babası hem de Hz. Alî anlamındadır.)

Gel ey ‘ârif sene her dem ḫavâf ḫacc-ı ekberdir
Ki kıble nûr-ı Peyğamber imâmı nakd-i ḫayderdir (K. 15. 1.)

4. Ka'be (Beytül-Haram), Zemzem:

Hatayî'ye göre Kabe Hz. Halil tarafından inşa edilmiş, ancak Hz. Muhammed'le “şerif” olmuştur. Tasavvufi anlamda Kabe “tecelligah-ı ilahî” olan gönlün benzetilenidir. Münafıklar, gönül Kabesini yıkarlar.

Maddî anlamda ise Kabe, sevgilinin mahalli (kûyu), yüzü ve vuslatı için benzetilen olarak ele alınır. Kabe-kûy münasebeti, aşğın sevgilinin mahallini kutsal kabul edip her an tavaf etmesiyle, Kabe-yüz münasebeti de aşğın yönünün her an sevgilinin yüzüne dönük olmasıyla alakalıdır.

Ol perî kim çeşmi sâķi la'li cāmımdır benim
Kaşı mihrâbım yüzü Beytül-ḫarâmımdır benim (G. 221. 1.)

Kabe'nin ziyaret edilmesi hac ibadetidir, kurban kesmek de haccın şartlarından biridir. Aşğın canını kurban benzettiğı bir beyitte, Kabe de vuslatın benzetilene olarak düşünölmüştür.

Zemzem, bir suyun adı olup divanda bir kaç yerde geçmektedir. Tadını anlatmak için "şerbet" motifine yer verilir. Sevgilinin dudağı, susuz kalan gönöl için zemzem suyuna benzetilir. Sevgilinin küyu Kabe, küyünü görmesine izin vermesi de âşık için tavaf olup dil derdinin dermanıdır. Hatayî bu durumu "gözün zemzem alması" şeklinde ifade eder:

Aldı Zemzem Ka'be-i vaşlı şafāsından gözüm
Tavāf-ı dil derdine dermān itdigin ya'nî ki ne (G. 311. 29.)

5. Kurban:

Kurban daha çok konusu maddî aşk olan şiirlerde geçmekle birlikte, dinî, tasavvufî ve ideolojik yönü ağır basan şiirlerde de söz konusu edilmiştir. Hz. Halil'in oğlu İsmail'i kurban etme teşebbüsü, bıçağın çocuğı kesmemesi, gökten kurbanlık koç gelmesi... hemen hemen her şâir tarafından olduğı gibi Hatayî tarafından da kullanılan unsurlardır.

Kurban, umumiyetle sevgilinin uğrunda feda edilmeye hazır tutulan aşğın, canının veya başının benzetilene olarak ele alınır. Bu arada çeşitli hayallere de yer verilir. Sevgilinin kaşı hilaldir; bu hilali görmek bile vuslat, vuslat ise âşık için bayramdır. Bayramda da kurban kesmek vacib olduğı için, âşık veya canı kesilen kurban olur:

Hilāl kaşını tā gördi çeşmim
Bu cānım 'idiñe kırbāndır ey dōst (G. 46. 3.)

Halk arasında Ramazan bayramının adı küçük bayram, Kurban bayramının adı da büyük bayramdır. Sevgilinin cemālını görmek büyük bayram olarak nitelendirilmekte, kesilen kurban da aşğın kendisi olmaktadır:

Ey Hâṭâyî 'îd-i ekberdir cemâli dilberîñ
Biz bu 'îd-i ekbere ḳurbâna gelmişlerdeniz (G. 168. 7.)

Bunlara ilaveten kurban, Hakk'a ve Hak dostlarına da sunulmaya hazır olduğu ifade edilen canın müşebbehühübîhidir. Kербela'da Hz. Hâsân'la Hz. Hüseyin'in şehid edilmeleri, Allah tarafından Yezid eliyle kurban edilmek olarak ifade edilir. Hz. Ali 'ye karşı olan bağlılığı anlatmak için de kurban, yine onun ve onu sevenlerin yoluna adanan, feda edilen can için benzetilen olarak tasavvur edilmiştir:

Hatayi'm mürvete kalman
Hak Muhammed Alî Selman
Seni sevenlere kurban
Canım hey Murteza Ali (N. 102. 5.)

3. Diğer Dinlerle İlgili Kavramlar

a. Küfr, Kâfir, Müşrik, Gebr, Münkir:

Daha çok imanla birlikte anılan küfr ve kâfir kavramlarının Hatayî'nin şiirlerinde zengin bir kullanımı vardır. İman maddesinde de ele alındığı gibi küfr ve kâfir, "siyahlık" anlamından dolayı sevgilinin saçı veya zülfü, "acımasızlık" anlamından dolayı da bizzat sevgilinin kendisi ya da gözü için sıfat ve benzetilen unsur olarak sıkça geçmektedir:

Göz ü zülfiñ benim imânım aldı
Zehî dîn düşmeni kâfir degil mi (G. 359. 2.)

Bu unsurlarla olan münasebeti yanında kâfir, rakibin, zahidin ve aşığın gönlünün de benzetileni olarak ele alınır. Sevgilinin eşiğinin cennete benzetildiği bir beyitte, rakip de bu cennete giremeyecek olan kâfir şeklinde ifade edilir:

Raḳîbi ḳoymagil ḳapuñda neyler
Bu kâfir cennet-i rıdvân içinde (G. 398. 4.)

Kâfir ile zahid arasındaki münasebet de, yüzün imanın remzi olması ve zahidin de secde etmemesiyle alakalıdır. Bilindiği gibi yüz, Allah'ın tecellî ettiği uzuvlardan biridir. Rengi beyaz olan yüz, siyah anlamına gelen küfrün zıddıdır, yani imandır. Bu incelikten haberdar olmayan ve bundan dolayı da yüze secde etmeyen zahid için kullanılan teşbihlerden biri de “kâfir”dir:

Yüziñe şeytân kimi tâ kılmadı zâhid sücüd
Muṭlaḳâ kâfirdir ol getürsün imân yeñleden (G. 259. 2.)

Bir beyitte de zülf zünnara benzetilir; gönül de zülf zünnarının hayalini kuşanan kâfir olarak adlandırılır. (G. 358. 4.)

Şâir in Alevî-Bektaşî kimliğinin ön planda olduğu pek çok yerde ise kâfir, Hz. Ali , Hz. Hüseyin, Yezid ve Mervan'la birlikte geçer. Buralarda kâfir, Hz. Ali 'yi her yerde hazır görmeyenleri, elindeki Zülfikar ile kırdığı topluluğu, yine beşinci imam Bakır tarafından kırılan insanları da karşılayacak şekilde kullanılır. Ayrıca Hz. Ali 'nin kanına girenler, Kerbela'da Hz. Hüseyin'in kanını içenler ve onun “Şâh-ı ma'na” olduğunu inkar edenler de kâfir olarak adlandırılırlar. Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'e düşman olan ve onlara her türlü zulmü reva gören Muaviye, Yezid, Mervan, Şimr gibi isimler, özellikle Alevî-Bektaşî zümrelerin nefret edip kin beslediği şahıslardır. Kâfir kelimesi, sayılan bu isimlerin sıfatı olarak kullanıldığı gibi, doğrudan doğruya bu isimlerin yerine de kullanılabilir. Aynı şekilde, Yezid'in ordusu da kâfir olarak adlandırılmakta ve bu kişilere karşı gaza talep edilmektedir:

Yezîd ü kâfir ü Mervâna her dem
Ġâzîlerden Ġazâ ister Ĥatâyî (G. 364. 6.)

Kâfir kelimesine dinî bir terim olarak taşıdığı anlamıyla da yer verilir. İslamî Türk Edebiyatı dairesindeki pek çok eserde de ifade edildiği gibi kâfir, Hatayî tarafından da Hz. Muhammed doğduğu gece akılları şaşan, bir kısmı imana gelen, makamları Allah tarafından nar edilen kişi veya kişiler olarak tavsif edilirler.

Münkir de tıpkı kâfir gibi, sözlük anlamı yanında mecazî anlamıyla da kullanılan bir kavramdır. Münkir, cennet yüzünü göremeyecek, cehennem ateşinde yakılacak olan kişidir. Mecazî anlamıyla da münkir, Hz. Ali'nin "kân-ı seha" olduğunu söylemeyen ve onu Hak'tan ayrı görendir:

Söziñ beyân-ı Hakkdır öziñ Hakk nişânisân
Münkirdir ol ki söyledi Hakkdan cüdâ seni (K. 6. 6.)

b. Kilise (Deyr):

Kilise sadece bir kaç yerde geçmektedir. Hz. Muhammed doğduğu gece bin kilisenin yere geçtiği ifade edilmektedir. Beşerî anlamda da sevgilinin güzellik itibarıyla "büt-i tersa"ya benzetilmesine bağlı olarak, âşık da sevgiliye olan tutkunluğu sebebiyle, kendisini rahibe benzetirken kilise kavramına da yer verir:

Bu Hâşâyî şol büt-i tersâ cemâlin görgeçin
Râhib-i deyr oldı vü bağladı zünnâr uşta gör (G. 161. 5.)

c. Büt, Tersa, Rahib, Zünnar:

Bu kavramlar da çok az geçmektedir. Büt veya büt-i tersa, put kadar güzel tasavvur edilmesi sebebiyle sevgilinin benzetileni olarak ele alınır. Bir beyitte de Şeyh San'an'a⁸⁰ atıfta bulunularak, bu şahıs aşığın, tersa da yine sevgilinin benzetileni olarak düşünülür. Rahip ise, sevgilinin büt-i tersa şeklinde vasıflandırılmasına bağlı olarak, aşığı karşılar. (G. 161. 5.)

Zünnar, Hristiyan din adamlarının kuşaklarına verilen ad olup siyah renklidir.⁸¹ Bu özelliğiyle sevgilinin zülfü için benzetilen olarak düşünülür. Şeyh San'an hadisesine telmihte bulunularak, kâfir sevgiliye karşı olan aşk uğrunda katlanılan şeyler, Şeyh San'an gibi beline zünnar bağlamak şeklinde ifade edilir. (G. 313. 7.)

⁸⁰ İskender Pala, *age.*, s. 468.

⁸¹ M. Nejat Sefercioğlu, *age.*, s. 39.

B. TASAVVUF

Gerek divan gerekse halk edebiyatı dairesine mensup pek çok şairde tasavvuf, tasavvufi unsurlar ve motifler belirgin ve belirleyici bir yer tutar. Tabii ki Hatayî de bu hükmün dışında değildir. Gazel, kaside ve nefeslerini tasavvufi unsurlarla bezemiş bir şairdir. Bu durum, hem yaşadığı devrin hakim geleneğiyle, hem de -biraz uzak veya zayıf bir ihtimal de olsa- bir tarikat kurucusu olan Şeyh Safî'nin torunu olmasıyla alakalıdır.

Hatayî'nin şiirlerine renk veren asıl unsur, hatırlanacağı üzere "dinî yorum" dan kaynaklanan ve beslenen ideolojidir. Bu ideoloji de siyasî maksatlıdır ve farklı milliyetlere, farklı inançlara mensup (heterojen yapıdaki) insanları bir arada tutmaya çalışan müşterek bir ideoloji, bir şemsiye olarak düşünülmüştür. Hemen ifade etmek gerekir ki, şairimizi bugün de yaşatmaya devam eden şey, daha çok bu ideolojik şiirleridir. Ancak bu durum, şairin şiirlerinde tasavvufun bulunmadığı anlamına gelmez. Tasavvufi unsurlar, dinî ve ideolojik unsurlarla beraber, onlarla iç içe girmiş bir şekilde karşımıza çıkar. Hatayî , büyük mutasavvıflardan da bahsetmekte, Hak aşığı olduğunu açıkça söylemekte, Hak aşığının niteliklerini saymakta, talip, derviş ve şeyh olmanın şartlarını da sıralamaktadır. Mecazî aşka bağlanıp kalmama, ilahî aşka vasıl olmayı tavsiye etmektedir.

Bu kısa girişten sonra, Hatayî'nin tasavvuf anlayışını incelemeye geçebiliriz.

I. Âşık

a. Umumî Olarak Âşık:

Tasavvufi anlamda âşık, divanda kelime veya terkip halindeki şu adlarla geçmektedir: Âşık-ı sadık, aşk eri, ehl i aşk, ehl-i dil, ehl-i Hak, ehl-i ikrar, ehl-i mana, ehl-i ma'rifet, ehl-i ta'at, ehl-i tarikat, talib i didar, valih-i didar, Hak aşığı, vasıl-ı Hak v.b.

Hak âşıkları arasına karışmak isteyen bir kişi, şu nasihatlere kulak vermek durumundadır: Dünya mihnetine düşmeyip Hazreti Hakk'a talip olmak (N. 121. 6.), ölmeden evvel ölmek, canını terk edip Hazreti Sultan (Allah) ile mahrem olmak (G. 304. 2.), gözüyle gördüğü halde sözüyle söylememek (N. 121. 6.), özünü bir mürşide teslim edip sözünü pişire pişire söylemek (N. 30. 6.) ve yalancı dünyayı terk edip onun kıl ü kâlınden geçmek:

Ey Hataî bu yalancı dünyânın terkini kıl
Giç onın kâl ü kâlinden şâd ol şafâsına (G. 307. 7.)

“Bezm-i Elest”te verilen ikrarda durmak, başkalarının kusurlarıyla ilgilenmemek, kendi kusurlarını görmeye çalışmak ve yıkık gönülleri mamur etme gayreti içinde olmak da, söz konusu tavsiyelere ilave edilebilir:

Ey Hataî ikrarımız güdelim
Biz bizi görelim gayrı nidelim
Yıkık gönülleri ma'mur edelim
Biz edelim etmeyende nemiz var (N. 54. 4.)

Âşık olmanın temel şartı, “mâsivâ”dan vazgeçmek, yani dünyaya ait her türlü varlıktan el çekmektir:

Giçüp her mâsivâdan fâlib-i didâr olan 'âşık
Elin çekmek gerek ey dil cihânın cümle varından (G. 289. 3.)

Bazılarını saydığımız bu tavsiye ve şartlara uyulup bir mürşide teslim olunarak ulaşılabilecek aşk, hakikî aşk olan Allah aşkıdır. Hakiki âşık da tabii ki Hak âşığıdır. Gereksinimini gönüllü olarak yerine getirip maşukuna vasıl olan kişi, ölümsüzlüğe ermiş olur. çünkü ma'suk, asla mazul olmayacak Allah'tır:

Gerçek aşık olmak gerek
Ma'sukunu bulmak gerek
Ölmezden ön ölmek gerek
Varup anda ölmez ola (N. 89. 6.)

Aşk bir ilimdir ve bu ilim ulu bir dergahtan alınır. Bu ilmi alan âşık ah eder, mest olup toprağa düşer ve gözlerinden de kanlı yaş akıtır. Aşk şerbetinden kana kana içerken yana yana kül olur. Bu durum, “gönüllü olarak kendi canına kıymak” şeklinde ifade edilir:

Ey divane ey divane
Aşık olan kıyar cane
Hatai der taçlı hane
Kalsun gönül yol kalmasun (N. 119. 6.)

Haqqına ‘âşık olanlar şîrîn cāna kalmasiñ
Dîdāra müştāk olanlar kıblesi dîdār mest (G. 48. 3.)

şeklindeki beyit veya dörtlükler, bu duygunun, bu anlayışın ifadesi olan metinlerdir.

Bütün “terk”lerin bir özeti mahiyetinde olan “cana kıyma”yı başararak Hakk’a vasıl olan âşık, artık Haqq’ın dışındaki her şeyden uzaklaşır, her şeyden ilgisini keser. Her an Hüda ile beraberdir. (G. 331. 1, 6, 7.) Aşığın vücudu da “beytullah”tır, zira vücutta bulunan kalp (gönül) Allah’ın tecellî ettiği yerdir:

Ey Haqq ehli sen seniñ cismiñde beytu’l-lāhı gör
Hancarı ‘azm eyleseñ levhiñde ‘arşu’l-lāhı gör (G. 74. 1.)

Şairin

‘Aynu’l-lāham ‘aynu’l-lāham ‘aynu’l-lāh
Gel imdi Haqqı gör ey kör güm-rāh (G. 321. 1.)

şeklindeki ifadesinde de, muhtemelen bu incelik söz konusu edilmiştir.

Hak aşığı, zahid tipi ile daima mücadele halindedir. onun yalan kargışı ile karşı karşıyadır. (G. 362. 4.) Yüzünü âşık didara, zahid ise duvara çevirmiştir. Âşık, zahidin “Aşkı terk et.” şeklindeki nasihatinden rahatsızdır. Çünkü aşığın sevgisi Rahmanîdir. Aynı şekilde zahid, güzellerin yüzüne bakmayı dahi günah olarak kabul eder. Âşıklar

ise bu günahı her zaman sevap olarak görür. Buradaki incelik de , yüzün tıpkı gönül gibi Allah'ın tecellî ettiği bir uzuv olmasıdır:

Ĥüblar yüzine baĥmaĥı zāhid eydür günāh
' Āşıkılar ol günāhı hemīşe şevāb oĥır (G. 103. 2.)

“Kāl” ve “hāl” hemen hemen her zaman birlikte kullanılan tasavvuf ıstılahlarıdır. Kāl, dil ile söylemek; hāl ise yaşamak, hayata tatbik etmek demektir. Āşık kālî çok gerilerde bırakmış ve hâle ulaşmıştır; ilahî aşkın ateşiyile vücudu tutuştuĥu için de, nūr ve nârı da bir görmektedir:

Ĥaĥāyî kāl ivinden hāle yitdi
Bu bir hāl ividir kāl anda neyler (G. 138. 5.)

Āteş-i ' ışıkñ tutuşdırdı vücūdum şehirini
Baĥaram ki ĥūr birdir nūr birdir nār bir (G. 156. 7.)

Şairin Alevî-Bektaşî meşrepte olması, ehl-i Hakk'a da böyle bir kimlik yüklemesine yol açmıştır. Ehl-iHak, dilinde her daim Allah-Muhammed-Alî'yi birlikte zikreder:

Kim ehl-i Ĥaĥkıñ dilinde dāyim
Allāh ü Muĥammed ü ' Alīdir (K. 4. 2.)

b. Āşıkla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Bülbül: (Anadil,Andelib)

Vahdetin gülzar olarak düşünülmesine baĥlı olarak, Hakaşığı da bu gülzarm bülbülü şeklinde tasavvur edilir. Bir beyitte de karga cahillerin, bülbül ise âşıklararm remzi olarak ele alınır ve kargaya deĥil de bülbüle meyledilmesi tavsiye edilir:

Ehl-i Ĥaĥka cān fedā kıl cehl ile olma refik
Çün ' anādil var iken zāĥı şikār etmek nedir (G. 164. 3.)

2. Hüma:

Hüma hayali bir kuştur ve mekanının çok yücelerde olduğuna inanılır. Bu özelliğiyle de aşk sayesinde yücelen, manevî mesafeler kat eden âşık için benzetilen olarak düşünülür.

3. Pervane:

Pervane, genellikle ateş ve mum ile birlikte kullanılır. Ateş, beşerî, tasavvufî ve ideolojik anlamdaki aşkın timsali olarak düşünülür. Bu çerçevede, ateşle beraber geçen pervane de aşk ateşiyle yanıp mahvolan aşığın benzetilene olarak ele alınır.

4. Arı:

Arı çiçekleri dolaşır bal yapar. Bu haliyle çiçek deren ve ileride kendisinden en güzel çiçek olan gülü getirmesi beklenen âşık için teşbih unsuru olarak tasavvur edilir:

5. Kul: (Köle, Bende)

Aşığın kula benzetilmesi, memduhun sultan olarak düşünülmesinin bir sonucudur. Divanın pek çok yerinde Allah, sultan; tasavvufî çerçevedeki âşık da kul olarak karşımıza çıkar. Aşağıdaki rubaide, aşığın tasavvufî ve ideolojik kulluğu bir arada verilmiştir:

Men Hüseynî mezhebem Şâhîñ kulu
Ya'nî kim ma'nide Allâhîñ kulu
Ey Hâţâyî pâdişâh olmaz kişi
Olmayınca uşbu dergâhîñ kulu (R. 5.)

Yağışın veya yağmurun bir adı da rahmettir. Rahmet kelimesinin acıma ve bağışlama anlamları da vardır. Bu anlamıyla rahmet, sadece Allah'a mahsustur. Bu çerçevede sultan, en büyük bağışlayıcı olan Allah'm, kul ise hata işleyen kişilerin benzetilenleri olarak tasavvur edilir, onun rahmeti istenir:

Yağar dāyim yere gōkden yağışlar
Haṭā kullar kıtur sultān bağışlar (K. 9. 36.)

6. Gevher:

Gevher, oldukça kıymetli bir madendir. Tasavvufi anlamdaki aşğın timsali olması da, kıymeti dolayısıyladır. Gevherin kıymeti herkes tarafından anlaşılabilir. Bu vasıflarıyla, nadanlar tarafından anlaşılabilen, ancak dana kişilerce tanınabilecek olan aşğın benzetileni olarak tasavvur edilir:

Menim tek gevheri nādān ne bilsün
Meni bilmeye ki dānālar gerekdir (G. 142. 2.)

7. Sarraf:

Âşık ile sarraf arasındaki münasebet, aşğın insanları tanımadaki ustalığını, uzmanlığını ifade etmek maksadıyla kurulur.

8. Canbaz, Serbaz:

Bu hayallere, aşğın kat ettiği manevî mesafeyi ve buna bağlı olarak uzmanlık derecesini ifade etmek üzere yer verilir. Âşık, pek çok Mansur'u ipinde yürütecek kadar yol alan ve mekanı feleklerin de üstünde olan bir canbaz, bir serbazdır:

Men ol cān-bāz ser-bāzam felek fevķindedir yerim
Nice Ḥallāc-ı Manşūrı yürütdim rismānımda (G. 315. 3.)

9. Serhoş, Divane, Mecnun, Valih, Sergeşte, Mestane:

Bu unsurların aşık için benzetilen olarak düşünülmesi, aşğın aşk sebebiyle içinde bulunduğu hali anlatmak içindir. Hz. Muhammed'e, Hz. Alî'ye karşı beslediği sevgi sebebiyle de serhoş, divane... olan aşık, bu kimliğe daha çok Allah aşkı ile bürünmüştür. O, bu halini "Elest camı serhoşluğu" şeklinde ifade eder:

Ser-ḥōşuz rüz-ı ezel peymāne Şāhdan içmişüz
Bu kadeḥden içmeyen hüşyāre söyleñ gelmesün (G. 265. 6.)

10. Mansur:

Meşhur mutasavvıflardan olan Mansur, dara çekilmiştir. Sebebi de “ene'l-Hak” iddiasıdır. Âşık da Mansur gibi, söz konusu iddianın kaynağı olan “tecellî nuru”nu görmek arzusundadır. (G. 182. 4.) Bu yolda mesafe de katetmiş ve ilahî aşk sebebiyle sermest ve hayran olmuştur. Dolayısıyla o da tıpkı Mansur gibi dara muhtaç hale gelmiştir:

‘İşk içinde vâlih ü sermest ü hayrānam velî
Gör nice Manşūr teki men dāra muhtāc olmışam (G. 250. 4.)

11. Hasta:

Sevgilinin yüzü, her güzel yüz gibi “tecellî-gah-ı ilahî”dir. Yine “Nereye yönelirseniz Allah orada hazırdır.”⁸² ayetine bağlı olarak da, sevgilinin yüzünde Allah görünmektedir. Baktığı her yerde ve her şeyde Allah’ı görme derecesine gelen aşık, zikri “Kul kefa billah” (Allah sana yeter.)⁸³ ayeti olan bir hastadır:

Ƙul kefā bi’l-lāh durur zikri Ḥaṭāyî ḥasteniñ
Ḥaḫḫ bilür kim şemme vechu’l-lāhdır didārınız (G. 169. 5.)

c. Aşığa Ait Organlar

1. Can

a. Umumî Olarak Can:

Can, aşığın en kıymetli varlığıdır. Bununla birlikte gerek beşerî, gerek tasavvufî ve gerekse ideolojik aşk veya maşuk uğrunda feda edilmeye hazırdır. Canını terk edemeyen kişinin canana vasıl olamayacağı ifade edilir. Ayrıca, şükür ifadesi olarak da verilmesi gerektiği söylenir. Can tatlı (şirin)dir, fakat Hak aşığı olmak daha önemli, daha lezzetlidir. Hakk’a aşık olanlar, şirin cana kıyabilmelidirler:

⁸² Kur’an-ı Kerim, Bakara suresi, 115. ayet

⁸³ İsra suresi, 96. ayet

Ḥaḳḳına ‘āşık olanlar şîrîn cāna ḳālmasîñ
Dîdāra müştāḳ olanlar ḳibleşi dîdār mest (G. 48. 3.)

Can’ın yolunda feda edildiği, teslim edildiği en büyük varlık, Allah’tır. Canın Hakk’a vasil olması aşk ile mümkün olur. Hakk’a vasil olan can, ölmez. İlahî aşkın ve bu aşkın ahının, devamlı olarak canda bulundurulması tavsiye edilir.

İman ehli, canında kin tutmamalıdır. Çünkü can, Muhammed Mustafa’nın sevgisinin bulunduğu uzuvdur. Alem, Allah tarafından Hz. Muhammed’in yüzü suyu hürmetine yaratıldığı için, aşık canını onun ayağının tozuna feda etmeye hazır olduğunu söyler:

Çün seniñ hōşluđına yaratdı Şāni‘ ‘ālemi
Ayađıñ toprağına cānım fedādır yā Nebî (K. 2. 6.)

b. Canla ilgili Teşbih ve Mecazlar

1. Kurban:

Can, aşık tarafından Allah’a sunulan bir kurbandır. Can kurbanı, Hak dostlarına (N. 90. 2. ; 101. 3.) ve Hazreti Muhammed’in ayağının tozuna da sunulmaya hazırdır:

Ayađıñ tozına ey nūr-ı Raḥmān
Ḥaṭāyî cānını ḳurbān dimişdir (G. 70. 5.)

2. Tohum:

Can ile tohum arasındaki münasebet, yaratılmanın can tohumunun ekilip bitmesi şeklinde ifade edilmesiyle kurulmaktadır:

Şu fena mülküne gelüp yetmeden
Ekilüben can tohumu bitmeden
Kaldırıp binasın tamam etmeden
Arş altında yönüm döndüm kibleme (N. 15. 5.)

3. İklim:

Can, Allah'ın gülşen sarayının bulunduğu, yani sahibi olduğu bir iklimdir. Can ikliminde, bu iklimin sahibini seyretmek de mümkündür: (İklim, ülke veya memleket anlamındadır.)

Ki seyr ideseñ uş cān iklimini
Serāy-ı gülşen-i cānān boyını (Ns. 53.)

4. Arh:

Dört kapının üçüncüsü olan marifet bir su, can ise marifet suyunun döküldüğü bir arh olarak tasavvur edilmiştir:

Hatai can arhına
Ehl-i irfan arhına
Ma'rifetten su gelir
Dökülür can arhına (B. 1.)

2. Vücut (Cisim, Beden, Ten)

a. Umumî Olarak Vücut:

Vüvud günahla doludur. Bu günahlarından arınması lazımdır. Arınma da, ancak tarikat eliyle yıkanmak sayesinde mümkün olur. (N. 19. 4.) Nasihat-name'de de vücutun marifet suyuyla paklanması tavsiyesinde bulunulur. (Ns. 10.) Vücut, aşk ile ruşen ve sırf Allah'ın emri olduğu için yapılacak secdelerle münevver kılınmalıdır:

Bu cismi ' ışık ile ey cān eyle ruşen
Ki zulmet ref' olup cism ola ruşen (Ns. 57.)

Bi-vaz'-ı Allāh kılğil sen sücüdü
Münevver eylegil işbu vücutı (Ns. 115.)

b. Vücutla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Beytullah:

Vücut, tecellî ettiği yer olması dolayısıyla Allah'ın evidir. Gönülle birlikte vücudun da beytullah olarak kabul edilmesi, edebiyatımızda oldukça yaygın bir benzetmedir. Bu benzetmeye şairimiz de yer vermiştir:

Ey Hakk ehli sen seniñ cismiñde beytu 'l-lâhı gör
Hancaru 'azm eyleseñ levhiñde 'arşu 'l-lâhı gör (G. 74. 1.)

2. Şehir:

Vücutun şehre benzetilmesi, yanıp kül olmasıyla alakalıdır. Aşk ateş, vücut da bu ateş tarafından tutuşturulan bir şehirdir. Vücudu aşk ateşiyle tutuşan bir kişinin huru, nuru ve narı bir gördüğü ifade edilir:

Âteş-i 'ışkıñ tutuşdırdı vücūdum şehrini
Bağaram ki hür birdir nūr birdir nār bir (G. 156. 7.)

3. Bağır:

Bağır, kırk makamı geçmenin zorluklarını anlatmak üzere, bu makamlar tarafından yakılan uzuv olarak gösterilir. Âşık, dört kapıyı bir dinlenme yeri gibi görüp yanan bağrının bu dört kapıda sarılmasını talep eder:

Kırk makamdan benim bağrım yanası
Merhem eyle dört kapuda sar imdi (N. 24. 3.)

4. Ciğer:

Ciğer de aşık olmanın zorluklarını anlatmak için söz konusu edilir ve aşk ateşi tarafından yakılan uzuvlardan birisi olarak gösterilir:

Gitmez oldu Şu gönlümün karası
AŞk oduna ciğerciğim yanası (N. 24. 3.)

5. Göz: (Dide)

Gz, aşığın Allah tarafından ağlatılan ve gözyaşı dktrlen uzvudur:

Meni rsv idüp saldn cihna
Ddemni zr  giryn eyleyen Őh (G. 306. 2.)

6. Baş:

AŞk yolunda vazgeçilmesi gereken baş, mürşide de adanan bir kurban olarak dŐnlmektedir:

Başım Ėurbn saŐa ey mürşid-i HĖĖ
Niğe yüz min teki cna Ėıyan var (G. 149. 2.)

7. Gönül (Dil)

a. Umum Olarak Gönül:

Kalp veya gönül, üzerinde en Ėok durulan unsurlardan biridir. Hatay , beşeri, tasavvufi veya ideolojik aşk konusunu ele aldığı Şiirlerinde, gnle ĖeŐitli benzetmeler de yaparak yer vermiştir. Şair, gönlü ile Ėok yakın bir arkadaŐıyla konuŐuyormuŐ gibi sohbet etmekte, ona tavsiyelerde bulunmakta, bazen de kendisine yoldaŐlık etmesini istemektedir. Hatay'nin gnl ele alışı, -ideolojik anlam yüklemeleri dışında- divan Şairlerinden ve mutasavvıf Şairlerden farklı değildir.

Tasavvufta gönül, Allah'ın tecelli ettiği yerdir, Allah'ın menzildir. Bu sebeple de imar edilmeli, temizlenmeli ve sütten de beyaz kılınmalıdır. Gnl saf kılacak davranışlardan biri, doğruluktur. Gönülde riya ya yer verilmesi doğru değildir. Orada sadece Allah aşkı bulunmalı, ondan gayri kimse olmamalıdır; olması "ikilik gömleğini

giymek” demektir ve bu hoş bir şey değildir. (N. 48. 4.) Kibir ve kin, gönlün kiri veya pası olup gönlün bunlardan kurtulması lazımdır:

Gönülden kibr ü kinini
Giderenin demine hu (N. 132. 3.)

Hatayî, kin kavramı üzerinde ısrarla durmakta ve iman ehlinin gönlünde kin tutmaması gerektiğini söylemektedir. (Ns. 143.) Nasihat-name'nin ilk on bir beytinde, gönle ilham feyzinin ve rahmetinin düşmesinin şartları şöyle sıralanmaktadır: Allah aşkı hem-rah etmek, tevekkül kapısında mukim olmak, doğru olmak, her işi aşk ile tutmak, bedeni marifet suyunda pak etmek ve benlik menziline mahv eylemek. Bunları yapabilenlerin kalbine rahmet ve ilham feyzinin düşeceği belirtilmektedir:

İre tā fażl-ı Hakkdan saña en'âm
Düşe kalbiñe rahmet feyz-i ilhâm (Ns. 12.)

Gönül, aşk ateşinin ve aşk hazinesinin gizlendiği, “ene'l-Hak” sırrının saklı olduğu yerdir. Orada gizli veya aşık olan her şey, Allah'ın malumudur.

Kabul veya inkar etme makamı plan gönül, Allah'ın keremi ile şad olur. Ayrıca, Allah'ın cefasından da şad olması gerektiğine inanılır. Çünkü, Hak'tan gelen her şey güzeldir ve gönül rızasıyla kabul edilmeli, mutlu olunmalıdır:

Her ne kim gelürse Hakkdan aña âmin bî-gümân
Ey gönül var şad-kâm olgil Hakkın cefasına (G. 307. 6.)

Gönül, Allah “Kulu kul duasına yarlıgarım.” dediği için gazilerin de duasını almalı (G. 307. 4.) ve tevhid mührü ile mühürlenmelidir. Gönlünü bu mührle mühürlemeyenler, şahadet şehrinin esasının nerede (ne) olduğunu anlayamazlar:

Hâtem-i tevḥîdi her kim gönline mühr itmedi
Ol şahadet şehriñ bilmez esâsi ḥadedir (G. 146. 6.)

b. Gönülle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Ayna: (Ayine, Közgü, Mir'at)

Ayna, gönlün en çok benzetildiği unsurlardan biridir. Aynanın temiz ve parlak haliyle, arınıp saf hale gelen gönül arasında münasebet kurulur. Yine, metal aynaların paslanmaması için keçe içinde muhafaza edilmesiyle dervişlerin keçeden yapılmış hırka giymeleri de, ayna ile gönül arasında benzerlik kurulmasına yardımcı olur. Hatayî de ayna-gönül münasebetine bu esaslar dahilinde yer verir. Gönül, pak edilmesi, dumanlı olmaması gereken bir ayna olarak tasavvur edilir:

Sil süpür kalbini evin pak eyle
Mü'minin aynası duman gerekmez (N. 78. 1.)

Gönül aynası, sema'a girmekle silinip açılır ve nefy (la) ile ısbat (illallah) ın manasını bilmekle de tozundan ve pasından arınır. (TB. 1.) Pas, dünya kavgası ve dünya hevesidir. Bu pas, Hakk'ın çaldığı bir saykalla gönül aynasından giderilir:

Hakk ta'âlâ çaldı bir şaykal bu közgüm pasına
Gönlümün sevdâsı yoğdur bu cihân gavgasına (G. 307. 1.)

2. Ev, Saray:

Gönlün ev veya saraya benzetilmesi, Hakk'ın tecellî ettiği mekan olarak düşünülmesi dolayısıyladır. Allah, şah olarak da vasıflandırılır, onun tecellî ettiği gönül de şahların mekanı olan saraya benzetilir. Bu ev veya saray da, temiz tutulmalı, saf kılınmalıdır. İnsaf, gönlü saf kılan en önemli davranışlardan biridir:

Hamu 'amelden efdaldır bir inşâf
Hakkıñ öz ividir olsa gönül şâf (Ns. 148.)

3. Kabe, Beytullah:

Gönlün Kabe olması, kudsiyeti itibarıyladır. Kudsiyeti de sık sık ifade ettiğimiz gibi, "tecellî-gah-ı ilahî" olmasından kaynaklanmaktadır. Gönül, münafıklar tarafından yıkılan bir Kabe'dir. Zaten Allah da müminin kalbinin Beytullah olduğunu söylemiştir:

‘Âşıklar ‘ışk ile kendüyü yakar
Münafıklar gönül Ka’besin yıkar (N. 61. 4.)

Tarikat eliyle cismimiz yuduk
Hakık dedi mü’minin kalbi Beytullah (N. 19. 4.)

4. Dergah, Mürid:

Gönül ile dergah arasındaki münasebet, Allah’ın “ pîr” olarak adlandırılmasıyla ilgilidir. Bilindiği gibi dergah, sahibi veya hakimi pîr olan mekandır. Aynı şekilde Allah’ın mürşid olarak ifade edilmesiyle, gönül de bu mürşide bağlı olan ve onun hükmü altında bulunan mürid olarak gösterilir.

5. Şehir, Mülk:

Gönül, tıpkı ev ve ayna gibi arı, temiz tutulması gereken bir şehir olarak da hayal edilmektedir. Allah, gönülde tecellî eder. İlahî tecellîler, gönülde seyredilebilir; bu bakımdan da o, içinde seyrân olunan bir şehirdir:

Meni serkeşte hayrân eyleyen Şâh
Gönül şehrinde seyrân eyleyen Şâh (G. 306. 1.)

Gönül, zahidin cevri ile viran olan ve sevgilinin vuslatıyla tekrar mamur hale gelen bir mülke de benzetilmektedir:

Zâhidiñ cevrinde ger vîrân olursa mülk-i dil
Gam degil cānâ çü vaşlıñdan yine ma‘mûr olur (G. 137. 3.)

6. Kuş, Şahin:

Allah, en büyük şahırdır; (şah-ı a’la) gönül de Allah’a doğru kalkıp havalanan bir kuş, bazen de bir şahin şeklinde tasavvur edilmektedir. (N. 39. 4.)

7. Bahr: (Deniz, Derya)

Gönülün bu unsurlara teşbihi, enginlik ve sonsuzluk itibarıyla. (N. 30. 3.)

II. Talib, Mürid:

Talib, bir tarikata girmek isteyen kişidir. Bu kişi, bir şeyhe bağlanmak ve şeyhin söylediği şeyleri yerine getirmek zorundadır. Hatayî , divanında talibe önemli tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu tavsiyeler, şairin mensup olduğu zümrenin de ilkeleri durumundadır. Özellikle Nasihat-name'de, söz konusu tavsiyeler bir arada verilmektedir.

Talibe her şeyden önce fazl-ı Hakk'a sığınması ve kendisine dost aşkını hem-rah eylemesi tavsiye edilmektedir:

Sığın fazl-ı Hakk'a ey t̄alib-i rāh
Ki dōst 'ışkın öziñe eyle hem-rāh (Ns. 1.)

Talib, özünü teslim ettiği rehber tarafından arıtılmalı ve bu yolla eksiklikleri tamamlanmalıdır. Ezelden ebede kadar diline "la" gelmeyecek derecede pişirilmeli, bu eğitim esnasında günde bin kez başına teberle vurulsa dahi "la" dememelidir:

Mürşid oldur talibini pişire
Elin alup azmaklıktan devşire
Günde bin kez teber vursa başına
La demeye ver nasibin alana (N. 8. 2.)

Eğer talib "la" derse nasibi verilmez, ölürse de namazı kılınmaz. Zaten dil evliyanın, kulak ise talibindir; yani talib dinlemesini bilmelidir. (N. 24. 5.) Talibin muradı Hakk'a yetmektir. Hakk'a da tevhid ile yetilir. Haç insanda görünür, zuhur eder. Bu yüzden talib, "ere yeten Hakk'a yeter." remzinin manasını çok iyi bilmek durumundadır:

Ere yeten Hakk'a yeter yakīn bil
Eger t̄alib iseñ bu remzi bilgil (Ns. 112.)

Buradaki er kelimesinin "mürşid" anlamı da vardır. Zira, talibi Hakk'a yetiren kişi, rehberdir. (N. 43. 7.) Bir dōrtlükte de mürşid, gemi; talib de, yelken olarak ifade edilmiştir. (N. 12. 4.)

Mürid, tarikata girmek isteyen ve bu isteği şeyh tarafından kabul edilen kişidir.⁸⁴ O, Elest bezmindeki ikrarından ne olursa olsun dönmemelidir. pîrin sözünden çıkmamalı, yolu ne kadar zorluklarla dolu olursa olsun, mürşidine sırt çevirmemelidir:

Yolı ger daş ola ger yay ola ger oğ ü kılıç
Mürşidinden döneniñ ma' nide ismi lâş ola (G. 36. 2.)

Her işinde pîrinden icazet alması gereken mürid, mürşidin güle benzetildiği bir beyitte bu gülden bal alan bir arıya benzetilir. (N. 2. 3.) Nasihat-name'de de aşk odunda yanmayı gönüllü olarak kabul eden, hatta arzu eden pervane şeklinde ifade edilir:

Mürid oldır ki ehl-i irâdet
Her işde var ala pîrden icâzet
Harâm ide uyhusın döst yolına
Yana pervâne tek ' ışkıñ odına (Ns. 125-126.)

III. Derviş, Abdal:

Derviş kelimesi yerine “yol ehli” ifadesi de kullanılır. Derviş olmak için dil ile söylemek yeterli görülmez, hal mertebesine ulaşmak şart koşulur. Dervişin arıya benzetildiği şu dörtlükte, dervişliğin bir kaç şartı şöyle sıralanmaktadır:

Dil ile dervişlik olmaz
Hali gerek yol ehlinin
Arıleyin her çiçekten
balı gerek yol ehlinin (N. 116.1.)

Dervişlik iddiasında bulunan kişi, her şeyden önce mevcut bilgisini terk etmek, aşk tavasında yanıp, kavrulup benlik duvarını devirerek Hak'tan yana geçmek zorundadır. (N. 106. 2.) “Hak'tan yana geçmek” üzerinde ısrarla durulur ve mecazî aşk aşamasında kalanların menzile yetemeyeceği belirtilir:

⁸⁴ Mahir İz, Tasavvuf, Türdav Yayınları, 3. Baskı, (Baskı yeri ve tarihi yok.) s. 198.

Dervişin zatı sıfatı gerek

Yetemez menzile mecazi kardaş (N. 68. 7.)

Yunus Emre'ye nazire olarak yazılan bir nefeste, kişiyi derviş olmaktan alıkoyan haller topluca verilmektedir. (N. 139.) Bunlar da; özünden geçmemek, birliğe yetmemek, el etek tutmamak, var yok yere kakımak... gibi hallerdir. Bu davranışları sergileyenlerin, "pek ulu" olarak vasıflandırılan dervişlik makamına yaklaşamayacakları, ifade edilmektedir. Dervişin dilinin tatlı olması gerektiği, bülbül gibi olması lazımdır, denilerek ortaya konulur:

Men gezerim derdli derdli
Öter firkatli firkatli
Bülbül gibi ünü tatlı
Dili gerek yol ehlinin (N. 116. 3.)

Sayılan vasıflara sahip olmayan dervişten, tarikat mensuplarının kıyafetlerinden olan hırka, tülbent ve şal dahi rahatsız olur:

şah Hatai'm neler gelir dilinden
Hakikat kuşağın çözme belinden
Nice özün bilmez derviş elinden
Hırka ağlar tülbent ağlar şal ağlar (N. 50. 5.)

Abdalların en belirgin alametlerinden biri, yarı çıplak bir vaziyette dolaşmalarıdır. Hatayî, tarikatta sûfi; hakikatte ise abdal olduğunu söyler. Bu yolla, dünyanın gamından, kasvetinden uzak, kurtulmuş olmakla yarı çıplaklık arasında münasebet kurmuş olur:

Bugün abdâllaruz âzâde ey şâh
Cihânın kâl ü kîlinden beriyüz (K. 10. 8.)

IV. Pîr: (Salik, Mürşid, Rehber, Üstad, Er)

a. Umumî Olarak Pîr:

Bu adlarla anılan pîr, tasavvufî anlamda aşîğın gönülden bağılı bulunduğu, her şeyiyle teslim olduğu kişidir. Âşık, sâlikinin yüzünü güneşe benzeterek, onda ayrılık gecesi yüzlerce ışık gördüğünü söyler. Burada, manevî anlamda “karanlıkları aydınlatma” vasfının söz konusu edildiği açıktır.

Mürşide bağılılık esastır. O olmadan dört kapıdan girilmez. Yollar, talibe mürşidsiz, rehbersiz açılmaz. O, müşküllerin halledicisidir. Bu yüzden, onun nasihati iyi saklanmalıdır:

Mürşidin pendini iyice sakla

Damardan ilikten kandan içerü (N. 73. 4.)

Mürşidin gittiği yola gidilmeli, gitmediğine de gidilmemelidir. Onun nefesi Hak nefesi, rızası da Hak rızası olarak kabul edildiği için, sözünü tutmayanların asi olduğu belirtilir. (N. 33. 2.) Rehberden kaçana da lanet edilir. Mürşide kec “eğri” de bakılamaz. İlahî sırra vakıf olmak isteyen kişiye, bir mürşid-i kâmil bulması tavsiye edilir. Mürşidin vazifesi de, talibin elinden tutmak, noksanlarını tamamlamak, onu azmaktan kurtarmak, pişirmek ve dört kapının dördüne de eriştirmektir:

Pir oldur ki pir yurdunda otura

Talibin noksan yerini yetire

Teselli verüben yola getüre

Eriştire dört kapunun hemine (N. 8. 5.)

Ezelden bir meşeldir kim dimişler

Tarikat pîrleri şekker yimişler (Ns. 39.)

Son beyitte gayet güzel bir şekilde ifade edildiği gibi, pîrlerin en belirgin vasıflarından biri, tatlı sözlü olmalarıdır. pîrin nefesi dinlenerek söylenen bir söz, insanın yüzünü ağartır; aksi bir söz de, kişiyi pîr katından uzaklaştırabilir. (N. 136. 6.)

Pîrlerin cehennem ateşinde yanmayacağına, rehberin emrinde olmayanlar (onların sözünü tutmayanlar) a da cehennemde ateşten bir don biçileceğine inanılmaktadır. (N. 66. 2.)

Rehber, talibi Hakk'a yetiren kişi olarak kabul edilir. Onun öğüdü alınmayınca şüphe tam olarak gitmez ve iman ne olduğu da yine tam olarak bilinmez:

Uzanup bir cana varılmayacak
Elin tutmayınca ikrar verilmez
Rehberinin öğüdün almayacak
Güman gitmez iman niyduğün bilmez (N. 80. 1.)

Pîr, mürşid... gibi kelimelerin Hz. Muhammed'in, Hz. Alî'nin, ilk altı imamın, Muhammed-Alî'nin ve Hacı Bektaş Veli'nin hem sıfatı hem de doğrudan doğruya adı olarak da kullanıldığını görmekteyiz. Mesela Hacı Bektaş Veli için "Ulu Pîr" veya "Pîrler Pîri" , Muhammed-Alî için de " Pîr, Üstad" gibi ünvanlar ve adlar layık görülmüştür.

b. Pîrle İlgili Teşbih ve Mecazlar:

1. Hz. Muhammed:

Pîrin Hz. Muhammed için benzetilen bir unsur olarak tasavvur edilmesi, onun kendisine inanan herkesi "eman"a kavuşturacağına olan inanç dolayısıyladır. O, son peygamberdir ve "mürşid-i kâmil"dir:

İrişdi mürşid-i kâmil şamu ehl-i emân oldı
Sevindi gâziler cümle ki hatm-i enbiyâ geldi (G. 361. 4.)

2. Hz. Alî:

Pîr, bağlanılan veya teslim olunan kişi demektir. Alevî-Bektaşî anlayışa mensup olanlar da, on iki imama gönülden bağlıdırlar. On iki imamın atası da Hz. Alî'dir. Bu sebeple pîr veya mürşid, Hz. Alî için hem sıfat hem de benzetilen olarak kullanılır. Divanda bu hususla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır, bunlardan bazıları da şöyledir:

Ali'nin Fatma Kanber'i
Hırka tutunur önleri
Severim on iki imamı
Atası pirimden beru (N. 134. 2.)

Ezelden Şâh bizim sultânumuzdur
Pîrümüz mürşidümüz hânumuzdur (G. 68.1.)

On sekiz min 'âlemiñ sırdaşısın sırrıñdadır
Mürşid-i binâ imişsen yâ 'Alî senden meded (G. 57. 7.)

3. Bazı İmamlar:

Mürşidin bazı imamlarla olan münasebeti, yine bu şahıslara olan bağlılık duygusuyla alakâlıdır. İmamlardan bir kısmı için mürşid hayaline yer verilirken, bir kısmı için de başka mecazlar tercih edilmiştir:

'AlîZeyne'l-'ibād ü Bâkır ü Ca'fer
Olardır mü'mine mürşid ü rehber (Ns. 94.)

4. Güneş:

Güneş cihanı, mürşid ise kişilerin yollarını aydınlatır. Aydınlatıcılık vasıfları ortaktır. Aralarındaki münasebet de bu ortaklıkları dolayısıyladır.

5. Sâkî:

İlahî aşkın şarap veya kadeh olarak tasavvur edilmesi, klasik şiirimizde oldukça yaygındır. Bu çerçevede meyhane de, mecazen dergah veya tekke demektir. Mürşid ise, aşk kadehini kendisine tâbî veya teslim olanlara sunan sâkî olarak düşünülür:

Câm-ı muşaffâdan maña sâkî içürdi bir kadeh
Şûfî ne bilsün men nece ol câmdan buldım şafâ (G. 42. 3.)

6. Gönül:

Mürşidin dil (gönül) için benzetilen olarak düşünülmesi, sevgilinin zülfünün hayalinin hırka ve asaya teşbihi dolayısıyladır. Hatırlanacağı üzere, hırka ve asa, mürşidlik kıyafetleri ve eşyalarındandır:

Dil mürşidine hayâl-i zülfîñ
Hem hırka vü hem ‘aşâdur ey dost (G. 49. 4.)

7. Gemi:

Mürşidin gemiye benzetilmesi, talibin de yelken olarak tasavvur edilmesiyle alakalıdır.

V. Evliya:

Hz. Muhammed’in “şehensh” olarak vasıflandırıldığı bir beyitte, evliyalar da onun sipahilerine; Hz. Alî’nin “hurşid ü mah” şeklinde ifade edildiği bir beyitte de yıldızlara benzetilmişlerdir:

Şeh-en-şehsen ki kemter kullarıñnuñ
Öñince evliyâlardır sipâhî (K. 7. 4.)

VI. Dergah: (Tekke)

Dergah, daha çok tasavvufî çerçevede ele alınır. Aşk bir ilimdir ve bu ilim akla sığmaz. Dergah, bu aşk ilminin öğrenildiği yer olarak gösterilir. Dergahların bir şeyler

dileme yeri şeklinde görülmesinden hareketle, şair, dergahı dileklerin kabul olduğu yer olarak görür. Dergahlar arasında sadece Hacı Bektaş Velî dergahının adı zikredilmiştir.

Dergah kelimesi, Allah'ın mekanı olarak tasavvur edilen gökyüzü yerine de kullanılır. (N. 76. 7.) Ehl-i ikrar olanların mahremi, zahidin ise na-mahremi olduğu ifade edilen tekke, maddî anlamda sevgilinin eşiği, asitanı için de benzetme unsuru olarak kullanılır. Âşık rakibi şeytana benzetir, şeytanın da dergaha yaklaşamayacağını söyler. Böylelikle, rakibi sevgilinin mahalline yaklaştırmama arzusunu dile getirmiş olur:

Menzil-i Rahmânilerdir âsitânı dilberîñ

Gitgil ey şeytân raķib āheng-i dergāh eyleme (G. 303. 5.)

Tekke-i fani terkibi de, dünya anlamındadır. Burada hem dünyanın geçiciliği hem de tekkelerde misafir ağırlanması geleneği söz konusu edilmiştir. Çünkü insan, dünyada üç beş günlük bir misafirdir. (bk: Dünya)

VII. Dünya: (Cihan, Alem, Kainat, Dehr, Kesret Evi)

a. Umumî Olarak Dünya:

Hatayî'nin dünyayı ele alış tarzı, mutasavvıfların umumî anlayışıyla paralellik arz etmektedir. Gerek dünyanın yaratılışıyla ilgili düşünceleri, gerekse dünyaya karşı takındığı olumsuz tavrı, bu umumî anlayıştan farklı değildir.

Her şeyden önce alem, Allah tarafından kendi nuruyla, dünyanın ve ukbanın padişahı olarak vasıflandırılan Hz. Muhammed'in aşkına ve onu hoşnut etmek üzere yaratılmıştır:

Çün seniñ hoşluğña yaratdı Şanı' 'ālemi

Ayağñ toprağına cānım fedādır yā Nebî (K. 2. 6.)

Hatayî'nin dünyaya bakış açısı, olumsuzdur. Şaire göre, dünya kurulu bir faktır. Erenler tarafından "murdar" olarak nitelendirilmiştir. En belirgin vasfı "yalan" ve

“yalancı” oluşudur. Yalancı dünya için çalıp çırpamak, bırakılıp gidilecek hanı yapıp varılacak evi de yıkmak olarak değerlendirilir:

Yalan dünya için yeler çaparsın
Bilmezem ki ne sıfatta koparsın
Konup gideceğin hanı yaparsın
Varacağı evi yıkarsın kardaş (N. 68.5.)

Dünyanın cefası safasından fazladır. Üç gün sürecek safa için, dünya mülküne bağlanıp kâlnmamalıdır. Zaten dünyaya üryan gelinir ve dünyadan da üryan gidilir. Kişi, hangi makamda, hangi güçte olursa olsun, dünyada üç beş günlük bir misafirdir.

Yalan ve fani vasıflarından sonraki sıfatı, deni, hilekar, riyakar ve gaddar olan dünyaya aldanmamak tavsiye edilmekte; sadece bir yerde, dünyanın tatlı bir lezzet, bundan geçenin de deli olduğu söylenmektedir:

Kıldan ince yol surettir
Suret dahi ibadettir
Dünya bir tatlı lezzettir
Bundan geçen deli gerek (N. 107. 2.)

Dünyanın değersizliği, sevgili veya aşk ile mukayese edilerek de ortaya konulur. Âşık, dünya devletini aşkla değişmez. Cihan, içindeki sevgili sayesinde bir anlam ve bir değer kazanır. Bu anlayış, “Sevgilisiz cihanı neyler Hatayî ” sorusuyla dile getirilir. Cihan, sevgilinin zülfünün çok az bir kısmının bile bahası olamaz:

Ol dil-rübâ ki çeker men cefâsını
Virmen cihâna şemmece zülfi bahâsını (G. 346. 1.)

İki alem ifadesiyle dünya ve ukba kastedilir. Bu iki alemin bir olduğu, ayrı ayrı iki alem olarak görülmemesi gerektiği söylenir. Ayrıca, Elest meclisi, vahdet alemi; dünya da kesret evi şeklinde nitelendirilir.

Şair, ideolojik yönüne bağlı olarak, dünya için “şahı Hz. Alî olan yer”; dünya ve ukba için de “şahı Muhammed Alî olan yer” ifadelerini kullanır.

b. Dünyayla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Bağ: (Bahçe, Gülşen, Gülzar)

Sevgilinin boyu serve, yüzü güle, saçları da reyhana benzetilir. Dünya da, bu unsurların bir arada bulunduğu bir bağ şeklinde tasavvur edilir. Görüldüğü gibi, bu münasebet zayıftır:

Ey şeh-i hūbān ‘ālem-i bāğ içinde men seniñ
Boyını serve saçın reyhāna nisbet kılmışam (G. 251. 4.)

2. Şatranç, Nerrad, Sayyad:

Dünyanın bu unsurlara teşbihi, insana karşı olan acımasızlığı dolayısıyladır. At ve beydak (piyade veya piyon), satranç oyunundaki iki taşın adıdır. At oynatmak ve mat etmek ise, hem bu oyuna ait ifadelerdir hem de birer deyimdir. Bu ifadelerin gerçek anlamları yanında, mecazî anlamlarıyla da kullanılması suretiyle, dünya ile satranç arasında ilişki kurulmuş olur:

Şatranç-ı dehr içindeki at oynadan hani
Tağdır beydağı anı bir demde kıldı māt (G. 47. 5.)

Nerrad, çok güzel tavla oynayan kişi demektir. Dünya, hilekarlığı dolayısıyla, hilesi arifler tarafından bile fark edilmeyen bir nerrad olarak adlandırılır:

Her kimiñlen oynadıñ çekdiñ çevirdiñ çerhini
Hiç ‘ārif naqşını bilmez ‘aceb nerrādsan (G. 272. 3.)

3. Dükkan:

Dünya ile dükkan arasındaki münasebet, şu beyitte geçmektedir:

Muhibbem on iki şāha ezelden
Ve lġkin bu dŭkkāna ŧimdi geldim (G. 242. 6.)

4. Tekke (-i fānġ):

Tekkelerin fonksiyonlarından biri de, buralarda yabancġların misafir edilmesidir. Bu çerçevede dŭnya, insanġn ũç beŧ gŭn misafir olduğu bir tekke olarak tasavvur edilir. (TB. 6.)

VIII. Ŭçler, Beŧler, Yediler, Kġrklar:

Yukarıdaki kelimelerle adlandırılan gruplar, bazen tek tek, genellikle de birlikte zikredilmektedir. Ŭçler, beŧler ve yediler adlarıyla kimlerin kastedildiği açık ve net değildir. Zaten bu gruplar, çok az anılmaktadır. Kġrklar ise daha çok geçmekte ve haklarında daha fazla açıklamada bulunmaktadır.

Kġrklardan muhtelif vesilelerle söz edilmektedir. Bunların baŧında da miraç hadisesi gelmektedir. Hz. Muhammed'in miraçtan dönüşünde uğradığı, Selman'ın getirdiği ũzŭm tanesini ezip suyunu içirdiği ve tamamının mest olduğu topluluk, kġrklar olarak adlandırılmaktadır:

Kġrklar içti ol ŧerbetten mest oldu
ŧah-ı Merdan cŭmlesinden ũst oldu
Setirpuŧ bağlandı kemer best oldu
Sema girdiler ũryan Hu deyu (N. 75. 9.)

Kġrkların baŧı Hz. Alġ'dir. Bir yerde de baŧkanlarının Muhammed-Alġ olduğu söz konusu edilmektedir. (N. 81. 5.) Bu kırk kiŧi o kadar "bir"dir ki, birine neŧter vurulunca cŭmlesinden kan akar:

Kġrkların birine neŧter uruldu
Aktı kan cŭmleden isbat olundu
Hak Muhammed anda mevcut bulundu
Hu Allah çağırdı irfan Hu deyu (N. 75. 10.)

Divanda, şairin kırklarla olan (hayali) buluşmasını ve kırklardan aldığı nasihatleri anlatan müstakil bir nefes bulunmaktadır. Şiirin önemli dörtlükleri şu şekildedir:

Kırklar meydanına vardım
Gel beru ey can dediler
İzzet ile selam verdim
Gel işte meydan dediler

Kırkların kalbi durudur
Gelenin kalbin arıdır
Gelişin kanden beridir
Söyle sen kimsin dediler

Gördüğünü gözün ile
Söyleme sen sözün ile
Andan sonra bizim ile
Olasın mihman dediler (N. 121. 1, 3, 5.)

Kırklar meydanı, yıkıp pak olunan yerdir. Bunlara ilaveten, kırkların “arş”ta toplanmış olmaları (N. 36. 2.), velayet sırrını faş etmiş bulunmaları (N. 6. 2.) ve Mervan’ın Bağdad’ı alması üzerine, Bağdad ve Basra’nın tekrar alınmasını istemelerinden de bahsedilmektedir. Dördüncü imam Zeynelabidin’in ölümü de, “kırklarla buluşma” olarak nitelendirilmiştir.

IX. Dört Kapı, Kırk Makam:

Dört kapıdan maksat, sırasıyla şeriat, tarikat, marifet ve hakikat kapıdır. Her kapıda on, toplam olarak da kırk makam bulunmaktadır. Şiirlerde, dört kapı ile kırk makam genellikle birlikte zikredilmektedir.

Kırk makamın dört kapıda, dört kapının da kırk makamda fark edilmesi tavsiye edilmekte, hatta şart görülmektedir. (N. 64. 3.) Dört kapıdan mürşid olmadan girilmez.

Şair, ideolojik cephesinin bir neticesi olarak, dört kapının Hak-Muhammed-Ali tarafından denk edildiği kanaatindedir:

Terazusun heng eyleyen
Dört kapuyu deng eyleyen
Küffar ile ceng eyleyen
Hak bir Muhammed Ali'dir (N. 125. 4.)

1. Şeriat:

Hatayî , dört kapıyı bir arada ele alıp değerlendirdiği gibi, tek tek de zikretmektedir. İlk kapı olan şeriat, Hz. Muhammed tarafından açılan bir yol olarak görülmektedir. Şeriatın ince yolları vardır. “doğru” bu yolun sıfatıdır ve tarikatla birlikte Hak aşıklarının yoludur. Münafıklar ise bu yola varmamışlardır:

Münāfık varmadı şer' iñ yolına
Dalâletden ötürdi doğru rāhı (K. 7. 7.)

Şer'î kurallar birer ölçüdür, bu kurallara uygun veya aykırı hareketlerin de karşılıkları vardır. Şair, şeriata göre hata sayılabilecek bir harekette bulunduğu, adlarından biri de Kerim olan Allah'ın keremine talepkar olur:

Şer' iñiz yolında biz kılsağ haṭā sen kıl kerem
Min bir adıñdan seniñ biri Kerim olmuş durur (G. 97. 4.)

2. Tarikat:

Tarikat, sözlük anlamıyla “yol” demektir. Bir tasavvuf terimi olarak da “Hakk'a ermek için tutulan, bir takım kuralları ve ayinleri bulunan yol” demektir.⁸⁵ İslamî Türk Edebiyatına mensup bütün şairler gibi, Hatayî de tarikat mefhumu üzerinde önemle durmaktadır.

⁸⁵ Süleyman Uludağ, *age.* , s. 468.

Tarikatın üzerinde en çok durulan yönü, çeşitli zorluklarla dolu olmasıdır. Bu zorluklara katlanmak, yani emirleri yerine getirip yasaklara da uymak, nefse zor gelebilir ve gönü de incitebilir. Ancak bu önemli değildir. Bu durum “Kalsun gönül yol kalmasun” mısraıyla ifade edilir. Bir nefesin bütün dörtlükleri bu mısra ile bitmektedir. Yolun zorluklarını anlatmak üzere, kılıcının keskin olduğu ifadesine de yer verilir:

Başındadır altın tacı
Budur erenlerin miracı
Keskindir yolun kılıcı
Kalsun gönül yol kalmasun (N. 119. 4.)

Yine bu zorlukları anlatmak üzere, tarikat, taş, yay, ok ve kılıçların bulunduğu bir yol şeklinde de vasıflandırılır. Bütün bunlara rağmen, bu yoldan dönülmemelidir:

Yolı ger daş ola ger yay ola ger oğ ü kılıç
Mürşidinden döneniñ ma' nide ismi lâş ola (G. 36. 2.)

Bu zorluklarıyla tarikat, aşğın cismini yuyup yıkar, başına da inciler saçar. Ayrıca tarikat, mü'minlerin başına saçılan ve Şah Alî tarafından seçilen bir gül şeklinde de ifade edilir.

3. Ma'rifet:

Marifet, şeriat ve tarikattan sonraki üçüncü kapıdır. Hatayî , bu kapıyı daha çok benzetmeler yoluyla anlatmaya çalışmıştır. Şeriat ve tarikatın “yol” olmasına karşılık, ma'rifet hakikatle birlikte Hak aşıkları için “hal”dir. (Ns. 122.) Bilenler için de bir hazine, gizli bir ilim ve canın içindeki bir gözdür. Marifet, can arkına dökülerek aşğın cismini pak etmesi tavsiye edilen bir sudur:

Özüñi meskenet bāında hāk it
Bu cismi ma' rifet ābında pāk it (Ns. 10.)

Hakikat kapısından önceki kapı olması dolayısıyla, hakikat tarlasına saçılması gereken bir tohum (N.32. 4.) ve Mikail tarafından sunulan bir lokma olarak da ifade edilen

marifet, aş ve kazana da benzetilir. O, firkat kazanında pişirilen bir aş ve içinde aşk kaynatılan bir kazandır:

Hakk'ın kapusundan girdim
Kendi vücudumu gördüm
Ma'rifet kazanın kurdum
Aşk kaynadan kureye (N. 92. 2.)

4. Hakikat:

Hakikat, dördüncü ve son kapıdır. Pîr ü pîrândan alınan veya öğrenilen şeydir. Hakikat da ma'rifet gibi daha çok benzetmeler yardımıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Hakikat bir tarladır, bu tarlaya marifet tohumları saçılır. Hz. Muhammed tarafından açılan bir kapı ve erkânı da yine Hz. Muhammed olan bir âlemdir.

Çeşitli vesilelerle, hakikat ile deniz arasında münasebet kurulmuştur. Enginlik ve sonsuzluk, en başta gelen benzerliktir. Hazreti Ali inciye, hakikat ise incisi Hz. Ali olan deryaya benzetilmiştir. Aynı şekilde, ideolojik anlamda aşık, kendini Muhammed'in nuru ile Ali'nin sırrından oluşmuş bir gevher; hakikati ise, bu gevherin kaynağı olan deniz olarak vasıflandırır:

Muhammed nûrından 'Ali sırrından
Hakikat bahri içre gevherem men (G. 278. 5.)

Bunlara ilaveten hakikat, Cebrail tarafından okunan bir kitap ve belden asla çözülmemesi gereken bir kuşak şeklinde de düşünülmüştür. Son kapı olması dolayısıyla da , diğer kapılardan daha içeride olan bir ateştir:

Şeriat tarikat ma'rifet hakdır
Hakikat odu var andan içeru (N. 57. 4.)

X. Tasavvufî Kavramlar

1. Akıl:

Tasavvufta akıl değil aşk esastır. Bunun sebebi de, gönüllü olarak dünya nimetlerinden vaz geçmenin ve tarikat ehli olmanın gerektirdiği fedakarlıklara katlanmanın akla uygun olmamasıdır. Bektaşî şairler arasında önemli bir yeri bulunan Hayretî, aşkı bir ışığa ve akli da aşk ışığı gelince kendini duvardan duvara çarpan bir yarasaya benzetir.⁸⁶ Bu anlayışın tabii bir neticesi olarak da Hatayî , akli zaya verilen bir sefine (gemi) olarak ifade eder:

Gönül şahinimi saldım havaya
Akıl sefinesin vermişim zaya (N. 39. 4.)

2. Aşk: (Sevda, Mahabbet)

a. Umumî Olarak Aşk:

Tasavvufî anlamda aşk, canın didarı görme arzusu olarak tarif edilir. Bu arzu aşıkta Elest meclisinden itibaren mevcuttur. Mahabbet Hak sevgisi olduğu için, mahabbetten geçen (uzak kalan) Hak'tan da geçmiş olur. Hz. Muhammed'in de var olma sebebi olan mahabbet, canı Hakk'a ulaştırır, aşkı olmayan candan hiç bir şey hâsil olmaz:

Olur bu ' ışık ile cān Hakk'a vâşıl
Ki ' ışıkı olmayan cāndan ne hâşıl (Ns. 73.)

Bu sebeple aşığa şunlar tavsiye edilmektedir: Aşk her an canda bulundurulmalı, cisim (beden) aşk ile ruşen kılınmalı, yani kirlerinden arındırılıp parlatılmalı ve dost (Allah) aşkı yoldaş edinilmeli, hatta aşkın hayali bile hem-dem kılınmalıdır:

⁸⁶ "Taî mîdur ursa bucağdan bucağa huffâş-ı 'akl
Şaldı pertev 'âleme mihr-i cihân-ârâ-yı 'ışk" (M. Çavuşoğlu, A. Tanyeri, Hayretî, Divan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, G. 178. 3.)

Ḥayāl-i ‘ ıřķ özũñe hem-dem eyle
Anıñla ḥõř řafā sũr hem dem eyle (Ns. 71.)

Hakk’ı zikretmek, bir ciladır; gönũl ancak bununla cilalanmak suretiyle aşķın safasının nerede olduğunu fark edebilir. (G. 146. 5.) Aşka sahip olmayan kişinin yanına varılmamalı, kişi aşķı kendine rehber edinmelidir.

Alemin yaratılma sebebi de aşķtır. Yaratıcı, alemi “şah-ı huban” olarak vasıflandırılan son peygamberin, yani Hz. Muhammed’in aşķına yaratmıştır. Burada “Eğer sen olmasaydın alemleri yaratmazdım.” mealindeki kudsi hadise telmihte bulunulmuştur:

Ey yaradan ‘ ālemi ol řāh-ı ḥũbān ‘ ıřķına
Ol resũl-i āḥiratiñ mu‘ cizāsından meded (G. 53. 3.)

Ařķ, ilahî bir sırdır ve halka faş edilmesi doğru değildir. Ařķ yarasına merhem dahi sarılmaz. Mahabbet Hak sevgisi olduğu ve aşık bütün varlığını bu sevgiyle doldurduğu için, aşıkta artık benlikten eser kalmamış olmalıdır. Gõnlũnde bulundurduğu kibir sebebiyle kendi benliğinden sıyrılamamış, başka bir ifadeyle dost muhabbeti bütün varlığını kaplamamış olanlara lanet edilmektedir:

Gõnũlde kibr olup soğuk dil ile
Özũn mahabbetten seğene la’net (N. 72. 7.)

Ařķ ile sermest ve divane olmak demek, kendi benliğini mahvedip bütün varlığı aşķ ile dolu olmak demektir. Divane ve divana kelimeleri arasındaki ses benzerliğinden de yararlanılarak, aşķ ile divane olan kişiye divana vardığında hesap sorulmayacağı belirtilmektedir: (İşlam’ın emir ve yasaklarına uymanın yani mükellef olmanın temel şartlarından biri de, zaten “ākil” olmaktır.)

Ki ol ‘ ıřķ ile sermest ũ dīvāne
Oña yoğdur kalem varsa dīvāne (Ns. 59.)

Aşkın üç merhalesinin bulunduğu, ilk merhalesinin beşeri, ikinci merhalesinin Mecazî ve üçüncü merhalesinin de hakikî aşk olduğu bilinen bir husustur. Salık, beşerî aşktan mecazî aşka, oradan da hakikî aşka ulaşma gayreti içindedir. Bu bakımdan beşerî anlamda aşık olmak da önemlidir. Zahid veya nasih, bu fikre katılmayıp güzelleri sevmeyi ve sevenleri kınarlar. Hatayî ise, hubları sevmekle de ebedî makama ulaşabileceği kanaatindedir:

Hübları sivme diyüp ta' n itme ey nâşih maña
Çünkü bilmezsen maqâm-ı câvidânı hândadır (G. 91. 2.)

Mecazî aşka kalanlar da menzile, yani hakikî aşka yetemez. Önemli olan, mecazî aşka da bağlanıp kalmamak, hakikî aşka vasıl olmaktır:

Hatai aşkın nişanı gerek
Övünmeye delil burhanı gerek
Dervişin zatı sıfatı gerek
Yetemez menzile mecazi kardaş (N. 68. 7.)

b. Aşkla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Ateş: (Od)

Aşkın ateş olarak düşünülmesi, aşığı yakıp kavurması ve bu yolla pişirip olgunlaştırdığına inanılması dolayısıyladır.⁸⁷ Bu ateş, bazen aşğın vücut şehrinin tutuşturur, bazen de ciğerini yakar. Aşk ateşinin müridi yakmasının şart olduğuna inanılır. Böylece mürid ile pervane arasında da ilişki kurulmuş olur:

Harâm ide uyhusın döst yolına
Yana pervâne tek 'ışkıñ odına (Ns. 126.)

⁸⁷ Ateş ile aşk arasında münasebet kurulması çok yaygındır. Özellikle Fuzulî' de bu konuyla ilgili bir hayli beyit bulunmaktadır. Hatayî de aynı benzetmeye yer vermiş olmakla birlikte, diğer divan şairleri ve bilhassa Fuzulî kadar derinliği sağlayabilmiş değildir.

2. Kadeh, Şarap, Şerbet, Esrar:

Aşkın bu unsurlara teşbihi, aşığı serhoş etmesi, kendinden geçirmesi, kısaca aklını başından almasından dolayıdır. Mürşid sâkî, sunduğu aşk da kadehtir. Kadehten kasıt da zaten içindeki şaraptır. Şerbet ve esrar da bu çerçevede ele alınır:

Bize sâkî dolu sundı kadehni
İçüben esriyip olağ dīvāne (G.324. 2.)

3. Meydan, Yol (Tarik), Kuy:

Aşkın bir meydan veya yol olarak tasavvuru, aşığa yüklediği sorumlulukları ya da fedakarlıkları anlatabilmek içindir. Aşk, aşığın ancak soyunup üryan olarak girebileceği bir meydandır. Buradaki soyunmak, maddî varlıktan sıyrılmak anlamındadır. Başka bir yerde de aşk, canın veya gönlün terk edilerek girilebildiği bir meydan şeklinde düşünülmüştür ki, söylenmek istenen şey aynıdır:

Erişip feyż-i ilâhî bize teslim olmuşuz
Cân ü dil terkin urup meydân-ı ‘ışka gelmişiz (T.B. 6.)

Kuy da meydan gibidir. Aşk, baş açık, üryan bir halde bulunulması tavsiye edilen bir kuy olarak da ifade edilmiştir.

Aşk, aşığın Hak tarafından konulduğu, bu sebeple de içinde dosdoğru hareket edilmesi ve yolculuğa ihlasla devam edilmesi gereken bir yola da benzetilmiştir:

Yakîn ihlâş gerek ‘ışkıñ yolında
Git ey münkir la‘în sende gümân var (G. 149. 8.)

4. Kûre, Tava:

Kure, ocak demektir. Aşk, taliplerin piştiği bir kureye benzetilmiştir. (N. 117. 5.) Benzer bir şekilde aşk, dervişin kavrulması gereken bir tava olarak da tasavvur edilmiştir. Burada da yanma ve pişme, yani kendi benliğinden sıyrılıp başka bir benlikle dolma şeklinde özetlenebilecek durum söz konusudur:

Aşk tavasında kavrulup
Yanup kül olup savrulup
Benlik dıvarın devirüp
Hak'dan yana geçmek gerek (N. 106. 2.)

5. Derya (Deniz, Bahr), Nur:

Aşkın deryaya benzetilmesi, enginlik, derinlik ve sonsuzluk itibarıdır. Denizde dalgalar bulunur. Bu dalgalar da , talibin el çekmek zorunda olduğu dünya nimetlerini karşılar ve aşk deryasına dalan aşığa zahmet, sıkıntı verir:

Âşıklık nihayetsiz bir deryadır
Dalga gelir yüreciğim sızılar (N. 51. 1.)

Nur mefhumu da derya ile beraber geçmektedir. Aşk, aşk deryasında ve rıza yurdunda Cebrail tarafından görülen bir nur şeklinde tasavvur edilmiştir:

Rıza yurdunda aşkın deryasında
Cibril'in gördüğü nurdur mahabbet (N. 71. 8.)

6. İlim, Kitap:

Daha önce de belirttiğimiz gibi, tasavvuf akli değil aşkı esas alır. Bu çerçevede aşk, akla sığmayacak bir ilim olarak tasavvur edilir ve üzerinde fazla düşünülmemesi gerektiği söylenir. Ayrıca aşk, aşıklar tarafından okunup yazılan bir kitaba da benzetilmiştir:

Hatai'yem çar köşeyi gezerem
Aşk kitabın okuyuben yazarem (N. 8. 6.)

7. Müftü:

Aşk, aşıklara pek çok fedakarlık yükler. Ahmet Paşa'nın "Ey rah-ı ışka hadd ü nihayet bulam diyen / Can virmek ibtidadur ana yokdur intiha"⁸⁸ şeklindeki beytinde de

⁸⁸ A. Nihad Tarlan, *Ahmet Paşa Divanı*, İstanbul 1966, s. 128.

çok güzel ifade edilen canı ve başı terk etmek de bu fedakarlıklara dahildir. Hatayî de, bu meyanda aşkı “Ya serden el çek ya da aşkın tasını çınlatma.” şeklinde fetva veren bir müftüye benzetmiştir:

Müftî-i ‘ışık böyle vermiştir bunun fetvâsını
Ya çek el serden ya gel çınlatma ‘ışkın taşını (T.B. 5.)

8. Tas:

Soyut bir kavram olan aşk, somutlaştırılmak üzere tasa benzetilmiştir. “Tası çınlatmamak” bir deyim olup “yanına dahi yaklaşmamak, hiç teşebbüste bulunmamak” anlamındadır. Yukarıdaki örnekte aşk, serden el çekemeyenlerin, yani başlarından vazgeçemeyenlerin çınlatmaması gereken bir tas olarak düşünülmüştür.

9. Kemer:

Aşk, erkandan (mürşid, pîr) alınıp kuşanılan bir kemere benzetilmiş ve bu yolla tarikatta pîrin sahip olduğu önemli yer verilmek istenmiştir:

Enelhak sırrını aldım Mansur’dan
Mahabbet kemerin erkandan aldım (N.34. 9.)

10. Harman:

Aşk, aşığın savrulduğu bir harmandır. Bu, salikin süluk sırasında geçirdiği evrelerin zorluğunu anlatmak için başvurulan bir benzetmedir:

Aşk harmanında savruldu
Hem elendim hem yoğruldu
Kazana girdim kavruldu
Meydana yenmeğe geldim (N.112. 2.)

11. Çıra:

Mahabbet, yakılıp nazar edilerek arif olunması, söndürülmemesi gereken bir çiraya benzetilmiştir. Burada aşktan ve aşk sayesinde kalbe gelen ilahî ilhamlardan - ki bu ilhamın bir adı da irfandır - mahrum kalmamak gerektiği kastedilmiş olmalıdır:

Çerb eyleme mahabbetin çirasın
Yak nazar eyle de heman arif ol (N. 32. 2.)

3. İnsan:

Hatayî'nin insana bakışı, tasavvufî bakış⁸⁹ açısıyla aynıdır. İnsan, Allah'ın veya cemalinin zuhur ettiği varlıktır. İnsan kalbi veya gönlü de “tecellî-gah-ı ilahî”dir. Arş'ın Allah'ın mekanı olduğuna inanılması vesilesiyle, zuhur ettiği insan da “Arş-ı Mecid-i kulhüvallah” olarak vasıflandırılır. Bunun farkında olmayanlar da hayvan olarak kabul edilir. Yine insan, vücud-ı Mustafâ'dan yaratılmış olarak kabul ve bu bakımdan da risalet kapısı olan Kur'an şeklinde takdim edilir:

Vücûdîñ ravza-i rıdvân degil mi
Cemâlîñ mazhar-ı insân degil mi
Budır 'arş-ı mecîd-i kulhüva'l-lâh
Kişi kim bilmeye hayvân degil mi
Vücûd-ı Muştafâdan oldı âdem
Risâlet kapusı Qur 'ân degil mi (G. 367. 1,2,3.)

Allah'ın insanda zuhur ettiği, Hatayî tarafından çeşitli vesilelerle sık sık tekrar edilir. “Eri Hak görmeyenin Hakk'ı da görmeyeceği”ne (N. 65. 3.) inanılır. Meleğin de ilmi ve talimi aldığı varlık olarak gösterilen insan, “ikrarından dönmeyen” şeklinde tanımlanır. Allah'ın “hayy-ı la-memat” (ölümsüz), olmasına karşılık insan “ehl-i hayat” (ölümlü) tır:

Ehl-i hayâta söylerem ey hayy-ı lâ-memât
Fânî cihânda kimseye mûnis degil hayât (G. 47. 1.)

⁸⁹ Bk: S. Uludağ, *age.*, s. 250. “İnsan-ı Kamil” mad.

4. On Sekiz Bin Alem:

“On sekiz bin alem sembolik bir ifadedir. Yaratılmış bütün alemler için kullanılır.”⁹⁰ On sekiz bin alemde de Allah’ın hükmü geçerlidir. Devriye olarak yazılmış bir gazelde Hatayî , on sekiz bin alemleri dolaşarak geldiği, bu sebeple de on sekiz bin alemin hakimi olan Allah ile sırdar olduğu iddiasındadır:

On sekiz min ‘ âleme men gerdiş ile gelmişem
Ol sebebden Hakk ile sırdâr idim sırdâr idim (G. 248. 5.)

Bir beyitte de meded umduğu Hazreti Alî’nin on sekiz bin alemin sırdaşı olduğu söylenmektedir. (G. 57. 7.)

5. Rind:

Rind, gönül adamıdır ve dünyaya, mala, mülke ... değer vermez. Fakir olarak adlandırılması da muhtemelen bu yüzdendir. İslamî Türk Edebiyatında devamlı surette zahid tipi ile karşılaştırılır. Hatta Fuzulî’nin Rind ü Zahid adlı eseri gibi, konusu rind ile zahidin karşılaştırılması olan müstakil eserler de vardır. Zahid şeriat, rind ise tarikat ehli olarak kabul edilir ve şairlerde rind taraftarlığı ağır basar. Hatayî’de de durum aynıdır. Umumî temayüle uygun olarak, o da rind tarafında yer alır.

Hatayî, rind için “ehl-i tarik” ifadesini de “ikrar ehli” ifadesini de kullanır. Meyhane, yani tekke harem; ikrar ehli bu haremin mahremi, zahid ise na-mahremidir. Rind, cenneti isteyen zahide kapıyı gösterir:

Behişt isterseñ ey zâhid beyâ dir meclis-i rindân
Hakk’ın dîdârı ey ‘ âşık nüh cennâta müyesserdir (G. 150.9.)

Mal, mülk ve makam payidar değildir; bu sebeple fani cihanda mal, mülk kaydından azade olan rind ile safâ kılınması tavsiye edilir. (G. 110. 2.) Onun bu özelliği,

⁹⁰ Mustafâ Tatcı, *age.*, s. 464.

kıyafetinin şal olmasıyla da irtibatlandırılır. Karşı tip olan zahidin kıyafeti ise, suf ve sütünlat (?) olarak gösterilir:

Zāhidiñ giydügi şūf ü sütünlat
Faķiriñ giydügi şāl anda neyler (G. 138. 3)

6. Zahid, Sufi, Nasih, Va'iz:

Âşık aşka, zahid ise zühd ve takvaya öncelik verir. Bu temel fark, Hatayî tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

Evliyādan hāşıl itdük ' ışık ile sevdāyı biz
Zāhide virdük anıñçün zühd ile taķvāyı biz (G. 172. 1.)

Bu anlayış farkı, bir takım sonuçları da beraberinde getirir. Bunların en önemlisi, zahidin mihrab veya duvara secde etmesi; buna karşılık, aşığın da yüzü kible edinmesidir. Güzellerin yüzüne bakmayı bile “günah” kabul eden zahide karşılık, aşık, aynı uzvu ilahî nurun görüldüğü hatta Allah'ın zuhur ettiği yer olarak kabul eder. Şair, üslubunu biraz daha sertleştirerek, zahidin sevgilinin yüzüne şeytan gibi secde etmemesi sebebiyle kâfir olduğunu ve iman tazelenmesi gerektiğini söyler:

Yüziñe şeytān kimi tā kılmadı zāhid sūcūd
Muṭlaķā kāfirdir ol getürsün imān yeñleden (G. 259. 2.)

Zahid, cevriyle gönül mülkünü viran eden, cennet bağını öven, yüzünü duvara döndürüp gözyaşı döken ve ab-ı kevser olarak da adlandırılan ilahî aşktan, Hâkķiki aşktan hiç içmeyen kişi şeklinde de tanıtılır. Yüzü çirkin, huyu bed-girdar ve insanı aşkı terk etmeye zorlayan zahid, kara elbise giymesi dolayısıyla kargaya benzetilir:

Çün Hāṭāyidir bugün gülzār-ı vaḫdet bülbüli
Daḫi ol zāĝ-ı siyeh gülzāre söylenñgelmesün (G. 265. 7.)

Vaiz de zahid ile aynı özelliklere, aynı anlayışa sahiptir. O da aynı fillerden dolayı tevbe eder. Vaizin tevbesi ise, aşığa efsane gelir:

Gāh ü bî-geh tevbe virür maña şehriñ vâ' izi

Vâ' iziñ tevbesi şāhā maña efsāne gelür (G. 145. 4.)

Vaiz gibi nasih da menfi bir tip olarak gösterilen ve “Aşkî terk et.” şeklinde nasihatta bulunan kişidir.

Sufi (ya da sofu) kelimesiyle kast edilen iki tip insan bulunmaktadır. Bunlardan biri olumlu, biri de olumsuz vasıflara sahiptir. Olumsuz vasıflara sahip olan sofu, zavallıdır ve yaratıcıyla arasındaki perde kâlmamıştır. Zaten, ihlas sahibi sofunun ikrarından belli olduğu, hınzır sofunun sa on iki imamla kanlı olduğu söylenerek iki sofu tipi çizilmektedir:

Magripten maşrıkın yolu enl' olur

İhlas sofu ikrarından bell' olur

Hınzır sofi on'ki imam kanl' olur

Danıştı Muhammed böyle der Ali (N. 26. 6.)

Olumlu vasıflara sahip sofu ise, aşğın yoldaşı olduğunu söylediği kimsedir. Bu da sevdâyı Alî'den almıştır. Kendisine helaline haram katmaması ve eğri yola gitmemesi tavsiye edilmektedir.

7. Nefs, Benlik, Kibr:

Kişinin kemale ermesinin temel şartlarından biri, nefsinin terbiye edilmesidir. Bu bakımdan tasavvufta “nefs terbiyesi” oldukça önemli bir yer tutar. Hatâyî'nin bu husustaki düşünceleri de, mutasavvıfların konuyla ilgili ilkelerinin bir tekrarı mahiyetindedir.

Nefs, öldürülmek suretiyle şeytani heveslerden arıtılır, öldürülmesi de tevbe yoluyla mümkün olur. “Men arefe nefsehu fekad arefe rabbehu / gayrehu” şeklindeki hadise telmihte bulunularak, kendi nefsinin bilenlerin alemde yollarını şaşırmayacakları, kaybetmeyecekleri belirtilir:

Bilmeyen kendü vücūdın Hâkķı bilmez lâ-cerem
Kim ki bildi nefsinı ‘âlemde gümrah olmadı (G. 344. 2.)

Yedi çeşit nefis vardır, divanda bunlardan sadece “nefs-i emmare” (insanı kötülüğe sevk eden nefis) isim olarak zikredilir. Nefs-i emmarenin yedi sıfatı, şu şekilde sıralanmaktadır:

Bu nefis-i emmare yedi sıfattır
Kovdur gıybettir hırstır hasettir
Tama şehvet cümlesinden eşedir
Kimseye söyleme bühtanı kardaş (N. 68. 6.)

Benlik kelimesi de nefis anlamındadır. Benlik de günah sayılır ve bu günahı işlemekten dolayı tevbe edilir:

Eger özümüzde benlik var ise
Tövbe günahıma estağfirullah (N. 20. 2.)

Benlik veya nefis, devamlı olarak mahvedilmesi gereken bir menzil, devrilmesi gerekli bir duvar ve de taşlanması gereken bir kâledir. Böyle yapılarak benlikten geçilir; benliğinden geçen de Hâkķk’ın kulu olur. Bunun aksi, yani kibr ise asla tasvip edilmez. Kibirli davrananlar için, ahirette murdar olmanın kaçınılmaz olduğu belirtilir. (N. 67.1.)

8. Lâ, İllâ:

Lâ ilahe illallah ifadesindeki “lâ” nefy, “illâ” ise ispat olarak adlandırılır. İkisi arasındaki farkı bilmek, yani “lâ”yı geçip “illâ” mertebesine ulaşmak, önemli görülür. “İllâ”ya ulaşmak da, mevcudatta Allah’tan başka bir varlık görmemek, daha doğru bir ifadeyle mevcudatı Allah’tan ayrı görmemek demektir.⁹¹ Bu tasavvufî tabirler, Hatayî’nin Terci-i Bendi’nde iki yerde geçmektedir. Burada, “lâ”da kalmayıp “illâ”ya yükselmek tavsiye edilmektedir:

⁹¹ “Bektaşilikte ‘Lâmevcud İllallah’ yani ‘Allah’tan başka mevcut yoktur.’ kuralı egemendir. Alevi-Bektaşiler Lâ ve İllâ’yı böyle anırlar.” Şakir Keçeli, a.g.m., s. 204.

Lāyı isķāt eyleyip bir bilmeyen illāsını
Bilmedi nefy ile işbātın ma'nāsını
Lāda kalmayıp şüfiyā bil tevħidin illāsını (T.B. 1,4.)

9. Tevhid, Vahdet:

Allah, tek varlıktır. İnsan için önemli olan şey, bu tek varlığa ermektir. Tevhid kelimesinin pek çok anlamı içinde "bir görme, bir bilme hali" anlamı da bulunmaktadır.⁹² Buradaki bir, tabii ki Allah'tır. Hatayî, nefeslerinden birini "tevhid"e ayırmış ve redif olarak da aynı kelimeyi kullanmıştır. Şaire göre, tevhid bütün ibadetlerin başıdır, talibi Hakk'a yetirir ve on iki imamın da erkandır:

Evvel ol Allah'ın adı söylenür
Cümle ibadetin başıdır tevhid
Pirim Şeyh Safi'den bize kalmıştır
Sofi kardeşlerin kanıdır tevhid
Tevhid ile bitmez işler bitmiştir
Tevhid ile dünya karar tutmuştur
Tevhid ile talbb Hakk'a yetmiştir
Dermansız dertlerin dermanı tevhid (N. 10. 1,3.)

İman bahsinde de geçtiği gibi, imanın dereceleri vardır; taklidi iman da en basit olanıdır. Taklidi imandan kurtulmak, tevhid ehli olmanın temel şartlarından biri olarak kabul edilmektedir:

Dilerseñ kim olasañ ehl-i tevħid
Ki sende kalmaya bir şemme taklîd (Ns. 16.)

Tevhid için şu benzetmeler kullanılmıştır: Tevhid, gönlün mühürlenmesi gereken bir hatem (mühür), enginlik ve sonsuzluk itibarıyla derya, deniz ve temizleyicilik vasfından hareketle de kişilerin azalarını pak kılan bir sudur.

⁹² S. Uludağ, *age.*, s. 490.

Vahdet de “birlik” demektir. Bu birliğe erenler küfr ile imanı “bir” bilirler. Vahdet için de meyhane ve gülzar teşbihlerine yer verilmiştir. Vahdet, ilahî aşkın remzi olan ab-1 kevserden içmeyen müddeinin girmemesi istenen bir meyhane ve aşğın da bülbülü olduğunu iddia ettiği bir gülzardır:

Çün Hâşâyîdir bugün gülzâr-ı vahdet bülbüli
Daği ol zâğ-ı siyeh gülzâra söyleñ gelmesün (G. 265. 7.)

10. Kâl, Hâl:

Kâl ve hal, umumiyetle beraber kullanılan birer tasavvuf ıstılahıdır. Kâl, dile getirmek ve dil ile söylemek; hâl ise dil ile söylenen şeyleri yaşamak, hayata tatbik etmek demektir. Mutasavvıflara göre, aslolan kâlde kalmamak, hâle yetmektir. Hatayî de aynı kanaati taşımaktadır:

Dil ile dervişlik olmaz
Hali gerek yol ehlinin (N. 116. 1.)

Kâl ve hâl için ev benzetmesine yer verilir. Şair, kâl evinden hâl evine geçtiğini söyler. Hâl evinde de kâle ait hiç bir şey bulundurulmamalıdır, der:

Hâşâyî kâl ivinden hâle yitdi
Bu bir hâl ividir kâl anda neyler (G. 138. 5.)

11 - Keramet:

Keramet, velilerden zuhur eden harikulade hallere verilen addır.⁹³ Velayetle birlikte tarikatta “kân” olarak kabul edilir. Keramet sahibi olmak, velilikte bir makamdır. Veliler, bu makama rehber olarak Hazreti Alî’yi aldıkları için ulaşmışlardır, aksi takdirde bu makama ulaşmaları mümkün olmazdı, denilir. Hatayî’ye göre, Hazreti Alî’yi her yerde ve her zaman hazır görmek de bir keramettir, görmemek ise küfürdür:

⁹³ *age.* , s. 284.

Yetmezdi hiç maķām-ı kerāmete evliyā
Ger õñlerince kılmasalar pişvā seni (K. 6. 12.)

Şecā‘at bu velāyet bu mürüvvet bu kerāmet bu
‘Alini görmeyen hāzır Yezid ü gebr ü kāfirdir (G. 150. 4.)

12. Fenâ, Bekâ:

“Tasavvufî olarak fenâ, varlığı Hakk’ın varlığında yok etmek demektir.”⁹⁴
“Kulun kendi (nefsani) sıfat ve vasıflarından sıyrılıp çıkması fenâ, Allah’ın sıfat ve vasıflarıyla süslenmesi bekâdır.”⁹⁵ Hatayî divanında, bu kelimeler hem tasavvufî anlamlarıyla hem de geçici ve kalıcı (dünya ve ukba) anlamında kullanılmıştır. Şairimize göre bekâ yurdunu (ahiret) tutup bu fânî dünyaya yuf demek lazımdır:

Niçeler dünyāya geldi niçeler daħi gelür
Bir beķā yurdını dutup yuf digil fenāsına (G. 307. 2.)

Fenâyı iftihar ettiği bir kıyafet olarak nitelendiren Hatayî , fenâda bâkî olma arzusunu da açık bir dille, samimiyetle ifade eder:

Ėıl bâķi meni fenā yüzinden
Sen Ėaķķsan vü men ‘amā yüzinden (K. 9. 34.)

13. Sır:

Sır, gizlenmesi, faş edilmemesi icap eden ve bu sebeple saklanan şey anlamındadır. Tasavvufî bir terim olarak da “gönül ehlinden ve keşf sahiplerinden başkasının idrak edemediği hususlar”⁹⁶ demektir. Hatayî divanında sır, tasavvufî anlamında kullanılmıştır.

⁹⁴ C. Kurnaz, *age.* , s. 105.

⁹⁵ Süleyman Uludağ, *age.* , s. 90

⁹⁶ *age.* ,s. 430.

Allah'ın sırrı eşyayı gark etmiştir. Bu sır lâ-dîn olanlardan sakınılmalıdır. Sır bir incidir ve kıymetini usta cevher satıcıları bile takdir edemez. Kırklar da sırr-ı kudret olup bir ince haberdir ve ancak ârifler tarafından bilinirler:

Olar kim çihil tendir sırr-ı kudret
Anı 'arif bilür ince haberdir (G. 66. 7.)

Aşağıdaki birdörtlükten aldığımız iki mısra da, muhtemelen Hz. Ali'nin halifelik iddiasını dışa vurmaması kast edilmiş; buradan hareketle de sırrı sır eylemek, Ali'den kalan bir yadigar olarak gösterilmiştir:

Sırrı sır eylemek Ali'den kaldı
Sırrı durmaz beyan eyler bazılar (N. 51. 1.)

14. Doğruluk: (Sıdk)

Sıdk, sadece Nasihat-name'nin üç beytinde geçmektedir. Sıdk, aşığın sermayesidir. Sıdk ile ehl-i niyaz olan kişi, yol içinde şahbaz olur. Doğruluk dost (Allah) kapısı ve Hakikat aleminin de tapusudur:

Yakın bil doğruluğ döst kapusudur
Hakikat 'âleminiñ dapusudur (Ns. 7.)

15. Tevekkül:

Tevekkül mefhumu iki yerde geçmektedir. Âşık, kendi gönlüne hitap etmekte ve tevekkülü meslek, ahşkanlık, prensip edinmesi tavsiyesinde bulunmaktadır. Nasihat-name'de de tevekkül, asla terk edilmemesi önerilen bir kapı olarak ifade edilmektedir:

Tevekkül kapusunda sen muķim ol
Tarık-i 'ışık içinde müstaķim ol (Ns. 3.)

16. Arif, İrfan:

Arif, sezerek bilme kabiliyeti olan, yani gönül bilgisi bulunan kişi demektir. Bu anlamda arif, ince haber olarak nitelendirilen "sırr-ı kudret" in farkında olan insandır.

Arif olan hakikat menziline terk etmemelidir. Ariflik de yanlış yere atılmaması gereken bir oktur:

Hatai'm'm çağırır ere
Dünya böyle gelmiş zira
Arif okun abes yere
Atma kardaş kerem eyle (N. 96. 5.)

İrfan da manevi ve ruhi tecrübe ile elde edilen bilgi demektir.⁹⁷ Hatayî , irfan meclisinden aldığı irfanı Bedahşan mercanına benzetir; bin can verilerek alınan ve candan da içeride saklanan can olarak nitelendirir:

İrfan meclisinde irfan almışam
La'l-i Bedahşan'dan mercan almışam
Bin canı verüben bir can almışam
Ol canı saklaram candan içerü (N. 73. 3.)

17. İkrar:

İkrar kelimesi, Hatayî'nin şiirlerinde iki anlamda kullanılmıştır. Birincisi, ruhlar aleminde Allah'ın "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna verilen "Belî." cevabıdır. İkincisi ise Alevîtörenlerinden olan "İkrar Ayini"nde verilen şeyhe bağlılık sözüdür. Birinci anlamdaki ikrara daha fazla yer verildiğini söylemek, yanlış olmayacaktır.

Ruhlar aleminde verilen ikrardan dönmemek, kahrına katlanmak,yani gereklerini yerine getirmek, hakkıyla kulluk yapmak lazımdır. İkrarından dönmeyen kişi gerçek erdir. Hem dünyada hem de ahirette, yolu doğru olur ve cennet ehlidir:

İkrar ehli olan cennet ehlidir
İnkar olanın günahı sorulur (N. 66. 4)

⁹⁷ age. , s. 252.

İkrarından dönen kişi ise imansız yanacaktır. Bu kişilere lanet edilir, çünkü bunlar Hak'tan da ayrılmışlardır. (N. 17. 3.) Daha önce de geçtiği gibi, yüz vahdettir ve tecellî-gah-ı ilahîdir. Bu vasfî dolayısıyla yüze itibar etmemek, kafirliktir. Çünkü bu, ikrar etmemek, ikrar getirmemektir. Bunu yapan da tabî ki her vesileyle kınanan zahiddir:

Tâ ki zâhid gördi yüziñ kılmadı hergiz nigâh
Kâfir-i muflâkdır ol kim gelmez ikrâr üstine (G. 293. 3.)

Alevîlikteki "İkrar Ayini"nde şeyhe verilen bağlılık sözünden dönmek de, ikrarından dönmek şeklinde değerlendirilir. İkrar, bağlılığı anlatmak üzere boyna asılan bir zincir olarak ifade edilmektedir:

Dön beri dön yüzün göreyim
Ben seni Ali'nin yoluna saldıım
İkrarı boynuna zencir olası
Ben seni Ali'nin yoluna saldıım (N 35. 1.)

"Kişi ikrarsız yulara bağlanmaz" mısrayla da, ikrarın önemi hatta şart oluşu vurgulanmak istenmiştir.

18. Rıza:

Mutasavvıflar tarafından birbirine yakın, ancak farklı şekillerde tarif edilen rıza, kısaca her ne surette tecellî ederse etsin, takdir-i ilahîden hoşnut olmak demektir.⁹⁸ Hatayî divanında bir kaç yerde geçen rıza, yukarıdaki anlamda kullanılmıştır. O, dışına çıkılmayacak bir kapı ve Hazreti Hüseyin aşkına yenilecek bir lokmadır. Aşağıdaki beyit, şairin rıza hakkındaki kanaatini aksettiren güzel bir örnektir:

Pâk it nefsinî tâ kim bulasan nûrunı
Çek cürmini her ne geldi ise vir rızâ (G. 43. 16.)

⁹⁸ age. , s. 396.

19. Rahmet:

Allah'ın acıması ve bağışlaması anlamına gelen rahmet, divanda sıkça geçen ibarelerden biridir. Hatayî, hem kendisine hem de başka insanlara, günahları ne kadar çok olursa olsun, Allah'ın rahmetinden ümit kesmemelerini tavsiye eder:

Ger günâhıñ çoğ ise miskîn Hâṭâyî gam yeme
Raḥmetine Hâlîkiñ ümîd-vâr olmaz mısâñ (G. 283. 6.)

Rahmet, gökten saçılan bir nur veya yağmurdur. (Gök, Allah'ın mekanı olarak kabul edilir.) Sel gibi akan bir deredir. Yine su unsuruyla alakalı olarak, göldür. Rahmet gölüne girmek de bazı şartlara bağlıdır:

Erenler gittiği yolları gözle
Gözet bir kamilin izini izle
Mü'min kardeşlerin aybını gizle
Girmek ister isen rahmet gölüne (N. 16. 4.)

Memduhu Hazreti Muhammed olan bir kasidede, o, rahmet livası (sancak) ve gönlü de rahmet dalgası olarak vasıflandırılmaktadır:

Göñliñ seniñ oldı baḥr-ı ḳudret
Ol baḥr kim oldı mevc-i raḥmet
Küh-ı kerem ü livā-yı raḥmet
Deryā-yı fütüvvet ü mürüvvet (K. 9. 14, 18.)

20. Bela:

Belî ve bela kelimeleri arasında büyük bir ses benzerliği vardır. Bu benzerlik de kelime oyunu yapmayı mümkün kılmaktadır. Hatayî de kelime oyunu yaparak belayı belî dedikten sonra tanıdığını söylemektedir. Buradaki bela, ruhlar aleminde Allah'ın "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna verilen belî, yani "Evet, sen bizim Rabbimizsin." cevabının yüklediği sorumluluktur. Hatayî'nin güzel beyitleri arasında gösterebileceğimiz ifade şöyledir:

Göñül virdim cefâsın bilmez idim
Belî didim belâsın bilmez idim (G. 253. 1)

21. Ene'l-Hakk:

Hallac-ı Mansur'a ait olan bu söz, çeşitli şekillerde yorumlanmıştır.⁹⁹ Hatayî de, şiiirlerinde muhtelif vesilelerle bu söze yer vermiştir. Bunlar arasında “ene'l-Hakk”ın “Allah tarafından, ancak Mansur’un diliyle söylenmiş bir söz” olarak nitelendirilmesi dikkat çekicidir:

Ene 'l - Hâkķ çağırın Manşûr dilinde
Yine Manşûrî ber-dâr eyleyen Şâh (G. 306. 5.)

Bu sözü, Hatayî de Mansur'la aynı anlamda kullanır, ene'l-Hakk diye çağırır. Böyle söylediği için gam da yemez. Bu sözü “gönlündeki gizli bir sır” olarak ifade eder. Bu sırba bağılı olarak söylediği

Ene 'l - Hâkķ sırrı uş göñlimde gizlü
Ki Hâkķ-ı muṭlaķam Hâkķ söylerem men (G. 278. 4.)

şeklindeki beyti de, çeşitli şekillerde yorumlanmaya müsaittir.

22. Hayret:

Hayret, şaşırma, şaşkınlık anlamlarına gelmekte olup süluktaki makamlardan birinin adıdır. Salike bu makamda divane, esrük, sermest ve hayran bir vaziyette seyran eylemesi tavsiye edilmektedir:

Maķâm-ı hayret içre eyle seyrân
Divâne esrük ü sermest ü hayrân (Ns. 37.)

23. Suret:

Suret, tasavvufta insan-ı kâmilidir. “Allah insanı kendi suretinde yarattığından kamil insan Allah'ın suretidir.”¹⁰⁰ Hatayî de aynı kanaattedir; ona göre Allah'ın

⁹⁹ *age.* , s. 159-160.

¹⁰⁰ *age.* , s. 439.

suretinde yaratılmış olmayı fark etmek ve bunun şuurunda olmak, ibadettir:

Hak sıfatın isteyenin
Kıldan ince yolu gerek
Kıldan ince yol surettir
Suret dahi ibadettir (N. 107. 1,2.)

24. Fakr:

Mutasavvıf şairlerin fakr kelimesini kullanma sebebi, “El-fakru fahrî” şeklindeki hadistir. “Fakr ile iftihar ederim.” anlamına gelen bu hadisin “Mekasidü'l-Hasene”de zayıf olarak kayıtlı olduğu bildirilmektedir.¹⁰¹ Mahir İz, bu hadisin yanlış anlaşıldığı kanaatindedir. Ona göre Hadiste geçen “fakr” kelimesi, Türkçede kullanıldığı “yoksul” anlamına gelmemekte, “muhtaç” anlamına gelmektedir.¹⁰²

Hatayî de, fakrı -fena ile birlikte- hadisteki kullanımına paralel olarak iftihar ettiği bir kumaş şeklinde ele almaktadır:

Ğabā-yı fakr ü fenādır ħumāş-ı fāħirimiz
Ğarîħ-i bāde-i ħamdır libās-ı zāħirimiz (G. 171. 1.)

25. Masiva:

Masiva, Allah'ın dışındaki her şey demektir. Tarikat ehli olanların veya olmak isteyenlerin masivadan vaz geçmeleri şarttır. Bu durumun en yaygın olarak kullanılan diğer bir adı da “terk”tir ve hemen hemen bütün tarikatlerin ortak ilkelerinden biridir. Tasavvuftaki bu hakim temayüle bağlı kalarak, Hatayî de, talib-i didar olanların masivadan el çekmesi gerektiğini ifade eder:

Geçüp her māsivādan t̄alib-i didār olan ‘āşık
Eliñ çekmek gerek ey dil cihānıñ cümle varından (G. 289. 3.)

¹⁰¹ Mahir İz, *age.*, s. 154.

¹⁰² *age.*, s. 155.

26. Mürüvvet:

Mürüvvet de tasavvufî terimlerden biridir. Anlamlarından biri “dostların kusurlarını görmezlikten gelmek”¹⁰³, biri de “Allah’ın emir ve nehiyelerini yerine getirerek, en yüksek ahlak ile Allah’a yaklaşmak”¹⁰⁴ demektir.

Hatayî’nin mürüvvet ve bozulmuş hali olan mürvet redifli iki nefesi bulunmaktadır. Burada kelimeyi “iyilik, cömertlik” şeklindeki sözlük anlamıyla kullanmıştır. Bu şiirler, erenlerden beklediği ve istediği “himmet” karşılığı olarak anlaşılmaya veya yorumlanmaya da müsaittir:

Âşık oldum yana geldim
Pervaneyem döne geldim
Men kan ettim yine geldim
Mürvet erenler mürüvvet (N. 130. 3.)

Mürüvvet, genişlik daha doğrusu sonsuzluk itibarıyla deryaya benzetilmiş (K. 9. 18.) ve Hazreti Ali’nin nişanlarından biri olarak gösterilmiştir:

Mürüvvet ü kerem luğf ü şehâvet
Nişânı Şâhiñ ey ehl-i sa‘âdet (Ns. 92.)

27. Zâhir, Bâtın:

Zahir ve batın, aslında birbirine zıt iki mefhumdur. Zahirin viran, batının ise abad edilmesi esastır.¹⁰⁵ Hatayî , bir beyitte yer verdiği bu mefhumları zıt kavramlar olarak kabul etmez; zahir ne ise batın da odur, der. Bununla birlikte batına ağırlık verir:

Zâhiriñ ne ise bâtınıñ oldır
Zâhirden bâtına düş doğru yoldır (Ns. 40.)

¹⁰³S. Uludağ, *age.*, s. 354.

¹⁰⁴Ebu Abdîrrahman es-Sülemi, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemi’nin Risaleleri*, (Çev: Prof. Dr. Süleyman Ateş) Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s. 57.

¹⁰⁵Cemal Kurnaz, *age.*, s. 106.

28. Hû:

Hatayî'nin "Hû" redifli iki, "Hû deyu" redifli de bir nefesi bulunmaktadır. Bunlar da şairin bu kavrama verdiği önemi göstermektedir. "Hû" Türkçedeki o zamirinin karşılığıdır ve maksudu da Allah'tır. "İllallah Hû" sekiz cennetin kapısında da yazılı olan bir ifadedir. Bu ifadenin can ü gönülden anılıp zikredilmesiyle cehennem kapıları kilitlenir, zikreden kişinin de yedi cediti işledikleri günahlardan kurtulur:

Diz çöküben zikr edelim
Can ü dilden illallah Hu
Yedi ceddin yarlıgamış
Anınca illallah Hu

Bunda yanar imiş odlar
Anda olurmuş heybetler
Cehennem kapusun kitler
Anınca illallah Hu (N. 133. 1,2.)

Bu ifadenin anılması, dört kitabın ayet ayet, harf harf okunmasından daha iyidir. Ölüm döşğinde, şeytan kişinin imanına kastetmek için başında dolaşmaya başlar; ancak "illallah Hû"yu anabilen kişiye karşı zafer kazanamaz:

Başı yasdığa düşünce
Gezer imanın kasdına
Şeytan ana zafer kılmaz
Anınca illallah Hu (N. 133. 4.)

Devran "Hu" diyerek döner. Buradaki incelik, bütün varlıkların kendi dillerince Allah'ı zikretmeleri olmalıdır.

Hatırlanacağı üzere, Alevî-Bektaşî edebiyatında Hz. Muhammed ile Hz. Alî'nin "bir"liği oldkça önemli bir yer tutar. Hatayî'ye göre "Hû" demek, Hz. Muhammed ile Hz. Alî'nin Allah'ın zat sıfatından doğan tek bir gevherden ayan olduğuna, "La-

mekan”da Mustafa ile Murtaza’nın bir olduğuna ve başları Hz. Alî olan kırklara da iman etmek demektir:

Evvvel Hu ahir Hu Allah ekber
Sıfat-ı zatından doğdu bir güher
Muhammed Mustafa Şah imam Hayder
Oldu ol gevherden ayan Hu deyu (N. 75. 2.)

29. Sevab, Günah:

Birbirinin zıddı olan bu iki kavram, tasavvufi çerçevede ele alınmıştır. Zahid, duvara secde etmekle sevap işlediğini zannetmektedir, oysa günah işlemektedir. Sevap olan, Allah’ın tecellî ettiği uzuvlardan biri olan güzellerin yüzüne bakmaktır. Tabii ki bu anlayış, aşağıya aittir; zahide göre ise, bu günahdır:

Ĥüblar yüzine bakmağı zâhid eydür günâh
‘Âşıklar ol günâhı hemîşe şevâb oğır (G. 103. 2.)

30. Gıybet:

Gıybet, bir kişinin fena hallerini ve kötü huylarını onun gıyabında söylemek demektir. İslam dini tarafından yasaklanan davranışlardan biridir. Bir tasavvuf terimi olmaktan çok, dinî bir terimdir. Şairimiz de gıybeti İslamî çerçeve içinde düşünür ve ettiği gıybet için tevbe eder. Âşıklara da dillerini gıybetten kesmeleri tavsiyesinde bulunur:

Şah Hatai’m nedir halin
Hakk’a şükr et kaldır elin
Gıybetten kesegör dilin
Her kula yeksan dediler (N. 121. 7.)

31. Kabe-kavseyn:

“İç içe girmiş iki yay aralığı kadar” anlamına gelen kabe-kavseyn, miraç hadisesi esnasında Hz. Muhammed’le Allah arasındaki mesafenin azlığını ifade etmek için kullanılan bir ifadedir ve “yakınlığın son haddi” demektir.

Hatayî , Terci-i Bend'de nefy ile ispatın (la-illa) manasını bilmeyenin, kabe-kavseynden de haberdar olamayacağını söylemektedir. Bu ifadeyle, nefy ile ispatın manasını fark etmeyi, fark eden kişinin miracı olarak değerlendirdiği görülmektedir. Ayrıca, bu ibare Hz. Alî'nin rumuzu olarak da ifade edilmektedir ki, burada da Hz. Alî'nin Tanrı'ya olan yakınlığı vurgulanmak istenmiş olmalıdır:

Muştafâ fahr-ı cihân sen hem-demi
Zātuñız hem Laħmî anıñ hem-demi
Ey Ĥatâyî bil 'Aldir bi-gümân
Ķābe-ķavseyniñ rumūzı maħremi (R. 2.)

32. Velayet

a. Umumî Olarak Velayet:

Velayet (veya vilayet) velilik, veli olma hali demektir. Velayet, Kırklar tarafından faş edilmiştir; irşadıyla da rindi oyuncu ve kallaştan ayırır. (G. 153. 8.) Kerametle birlikte tarikatın "kân"ıdır. Hatayî'ye göre velilik üç türdür: Düşmüşlerin elinden tutmak, toprağa yüz sürmek ve özü kul eylemektir:

Hatai dir üç dürlüdür velilik
Düşmüşlerin elin almak alilik
Türaba yüz sürmekle olur ululuk
Gel ey talib özün kul eyleyi gör (N. 64. 4.)

Yukarıdaki dörtlükte sosyal fonksiyonuna da işaret edilen velayet mefhumu, daha çok Hz. Alî ile ilgili düşünülmüştür. O, kırkların başıdır ve veliyyullahtır; velayet leşkeri de Hz. Alî taraftarı anlamında kullanılmıştır. Bu leşkerin biri, Yezid'in yüz bin askerine bedeldir:

Yezidiñ leşkeri yüz min olursa
Velāyet leşkerinden bir yeterdir (G. 66. 3.)

Bir sır olan velayet, Hz. Alî'de zuhur eylemiştir. Bu, onun ilk ve en büyük velî olarak kabul edilmesiyle açıklanabilir. Velayet, Hz. Alî'nin sahip olduğu bir fazilettir. Zaten Allah da cümle velayeti Alî'ye vermiştir. (N. 76. 8.) "Alî'ye verildi cümle velayet" mısramın sıkça tekrar edilmesi, bu inancın bir neticesidir.

b. Velayetle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Nur:

Velayet kör (nâ-binâ) gözü açan bir nurdur. Buradaki körlük, elbette mecazîdir. Ancak "la"yı geçip "illa"ya ulaşamayan kişinin gözü velayet nuruyla dahi açılmaz:

Lâyı isķâţ eyleyüp bir bilmeyen illâsını

.....

Açmadı nür-ı velâyet çeşm-i nâ-binâsını (T.B. 1.)

2. Bağ: (Bahçe)

Şairin kendisini tanıttığı (veya methettiği) bir gazelde, velayet, meyvesi şairin bizzat kendisi olduğu bir bağa benzetilmektedir.(G. 321. 5.) Bir yerde de velayet, bağbanı övülen, yani Hz. Alî olan bir bahçe olarak da tasavvur edilmektedir:

Velâyet bağçesinin bâğbânı

Yüzün açdı cihânî enver oldı (K. 13. 11.)

3. Sofra:

Velilerin yolu doğru yoldur; velayet de bu yola tam olarak giremeyenlerin ellerini çekmeleri gereken bir sofradır:

Eger olmaz iseñ bu yolda gerçek

Velâyet sofrasından sen eliñ çek (Ns. 128.)

4. Bahr, Kân, Maden, Kûh:

Velayetin bahr ile olan münasebeti, enginlik ve sonsuzluk bakımındandır. Kân, maden ve kûh ise, Hz. Alî'nin velayetteki yerini ve derecesini ifade edebilmek için

seçilmiş unsurlardır. Velayet madeni, Hz. Alî'nin asitanıdır. Aşağıdaki beyitte bu unsurlar toplu bir halde verilmiştir:

Hem baħr ü kân ü küh-ı velayetdir ol 'Alî
Düşmen anıñ katında kamu berg-gâhdır (G. 124.3.)

33. Şükr:

Hatayî'nin şükr konusunu işleyen müstakil bir gazeli bulunmaktadır. Verdiği her türlü nimet için Allah'a şükretmek esastır. Her sözde Allah'a şükredilmelidir. Âşık, sevgilinin yüzünü ve bu yüze benzemesi sebebiyle gökteki mahı gördüğü için de şükreder. Önemli olan Allah'ın rahmetine nail olmaktır. Bunun için, sadece lutfuna değil kahrına da şükredilmesi gerektiği ifade edilmektedir:

Ƙahrına şükr eyle gel kim Hakk saña raħm eyleye
Hem qarın olmuş ezelden küfr ü dîn imân ile (G. 304. 3.)

34. Can Gözü:

İnsanlarda bir bildiğimiz göz, bir de can gözü vardır. Göz görür, can gözü ise hisseder. Can gözü yerine, gönül gözü ifadesi de kullanılabilmektedir. Bu kavramlar bir kaç yerde geçmektedir. Şaire göre, görme organı olan gözle bakıldığında duvar görüldüğü halde, gönül gözüyle bakıldığında didar görülür. Can gözü kapalı olan, Hakk'ı göremez, üstadının (mürşid) yoluna varamaz, sualinin cevabını veremez ve dört kapıya da yabancı kalır. Bu istenmeyen durumlara düşmemek için, Murteza Alî'yi candan sevenlere can gözünü açmaları, yani gafletten uyanmaları tavsiye edilir:

Can gözü örtüktür Hakk'ı göremez
Üstadın yoluna doğru varamaz
Cemiyette sualimi veremez
Hali yoktur dört kapuda yabandır

Murteza Alî'yi candan seversen
Aç can gözünü gafletten uyandır (N. 60. 4, 1.)

35. Tecellî :

Tecellî , Allah'ın herhangi bir şeyde zuhur etmesi, görünmeyenin kalplerde görünür hale gelmesi demektir.¹⁰⁶ Allah'ın nuru ile, nur şeklinde tecellî ettiğine inanıldığı için de “tecellî nuru, tecellî şevki” gibi ifadeler yer verilir. Maddî bir uzuv olan gözle bakıldığında “der ü divar” görünürken, gönül gözüyle bakıldığında “didar” görünür; bir başka ifadeyle, her şeyde tecellî şevki görülebilir:

Gönül göziyle baḡ dîdâr göreseñ
Nice bir sen der ü dîvâr göreseñ

Ne kim vardır bu şüretde görindi
Tecellî şevkini munda gör indi (Ns. 118, 119.)

36. Kerem:

Kerem ihsan veya lutuf demektir. Daha çok manevî ihsan anlamında “Kerîm” olan Allah'ın affi manasında kullanılır. Şair, şer'î kanunlara göre hata sayılabilecek bir fiilde bulunduğu, bin bir adından birinin “Kerîm” olduğunu söylediği Allah'ın keremini talep eder:

Şer' iñiz yolında biz kılsaḡ ḡaḡa sen kıl kerem
Min bir adından seniñ biri Kerîm olmuş durur (G. 97. 4.)

Bu manada kerem, çokluğu itibarıyla denize ve daḡa, bir yerde de kılıca benzetilir. Gerek ihsan gerekse cömertlik anlamıyla kerem, Hz. Ali'nin nişanlarından biri olarak gösterilir. (Ns. 92.)

37. Zühhd, Takva:

Zühhd ve takva, aşk ile karşılaştırılmaktadır. Hatayî aşk tarafında yer almakta ve zühhd ile takvayı zahide verdiğini, buna karşılık kendisinin de aşk ile sevdayı evliyadan hasıl ettiğini söylemektedir:

¹⁰⁶ Süleyman Uludaḡ, *age.* , s. 472.

Evliyâdan hâşıl itdik ‘ışk ile sevdâyı biz
Zâhide virdik anuñçün zühd ile taqvâyı biz (G. 172. 1.)

38. Feragat:

Feragat, dünya nimetlerinden gönüllü olarak el çekmek demektir. Bunu başarabilen kişinin sahip olacağı manevî makam sultanlık; feragat da kişiyi sultan yapan bir taht olarak tasavvur edilmiştir:

Geç ferâgat tahtına gel ‘âlemin sultânı ol (T.B. 5.)

39. Hidayet:

Habibullah, yani Hz. Muhammed “nutk-ı hidayet”tir. Onun nutku hidayete erdiricidir. (G. 74. 3.) Bir beyitte hidayet, İmam Takî ve Nakî’den esmesi beklenen rüzgara, bir beyitte de şem’e benzetilmiştir.

40. Melamet:

“Melamet, kınayanlarım kınamasından çekinmeden doğru yolda yürümek” demektir.¹⁰⁷ Bu tabir, Hatayî’de bir yerde geçmektedir. Burada dona benzetilen melametın, ancak, derdi iş veya kazanç olarak kabul eden hakikî aşıklar tarafından giyilebildiği belirtilmektedir:

Dünyâda ‘âşık olan geydi melâmet donını
Her yeten ‘âşık olur mı derd aña kâr olmasa (G. 38. 3.)

41. Ayne’l-Yakin:

Ayne’l-yakîn, “yakîn” bilgilerinin ikincisi olup gözle hasıl olan bilgi demektir. Bu tabir, Hatayî’de bir yerde geçmekte ve Hakk sırrını idrak eden insanın derecesi olarak gösterilmektedir. (G. 42. 6.)

¹⁰⁷ *age.*, s. 324.

42. Meyhane

a. Umumî Olarak Meyhane:

Tasavvufî bir terim olarak meyhane, tekke veya dergahtır; sâkî mürşid, şarap ise ilahî aşktır. Meyhane, aynı zamanda vahdettir. Bu inceliklerin farkında olan talip, meyhaneden çıkmak istemez Müddeîlerin de (zahid) meyhaneye girmesine, sokulmasına razı olmaz. Meyhanenin bu anlamından haberdar olmayan zahid ise, meyhane ve devamlı olarak orada bulunanlar hakkında iyi şeyler düşünmez.

Rind ile zahid arasındaki mücadelede rindlerin safında yer alan Hatayî , kısmetlerin dağıtıldığı gün zahidlerin kısmetine mescidin, rindlerin kısmetine de meyhanenin düştüğünü ifade eder:

Bize yedden inen kısmet günüdür
Size mescid bize meyhane düştü (N. 88. 6.)

b. Meyhaneyle İlgili Teşbih ve Mecazlar:

1. Ezel:

Ruhtar, bezm-i Elest'te Allah'ın "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" hitabına mazhar olmuşlardır. Bu hitapla bazı kimseler kendilerinden geçmiş, serhoş olmuşlardır. Meyhanenin de serhoş etme özelliği vardır. Bu ortak özellik, aralarında münasebet kurulmasına vesile olmuştur:

Haqq ezel meyhânesinden viridi bu cāmı maña
Kāyināt ehli ta' accüb kıldılar hamu maña (G. 29. 1.)

2. Vahdet:

Burada da kendinden geçme ve serhoşluk hali söz konusudur. Talip, müddeînin meyhaneye gelmemesini ister; çünkü o meyhanenin mecazî anlamından habersizdir. Zahid akli, rind ise aşkı esas kabul eder. Akli esas alan kişi de, aklın hükmünü yitirdiği mekandan uzak durmak durumundadır:

Gelmesün meyḥāneye vaḥdetde ḳoyma müdde‘î

Āb-ı kevşerden içmeyen ḥammāra söyleñ gelmesün (G. 265. 2.)

3. Harem:

Şair, harem, mahrem, na-mahrem kelimeleri arasındaki iştikakı, yani bu kelimelerin aynı kökten gelmiş olma özelliklerini kullanarak, meyhaneyi ikrar ehlinin mahremi, inkar ehlinin de nâ-mahremi olduğu bir harem olarak tasavvur eder. Nâ-mahrem ve ehl-i inkar ifadeleriyle kastedilen yine zahiddir:

Bir ḥaremdir bu ki ikrār ehlidir maḥrem aña

Munda nâ-maḥrem düşer inkāra söyleñ gelmesün (G. 265. 3.)

43. (Bade, Mey, Rah, Mül)

a. Umumî Olarak Şarap:

Şarap, Hatayî'nin de çok sık zikrettiği bir içecektir. Bilindiği gibi şarap, İslam dininde haramdır. Şair, sūrahiyi vafsettiği bir gazelde, şaraba haram denilmemesi gerektiğini söyler. Bunu da, şarabı renk itibarıyla nura benzeterek ve nur ile rahmet arasında da münasebet kurarak ifade eder:

Ey Ḥaṭāyî dimegil aniñ şarābın sen ḥarām

Sīnesine nūr tek dolmuş İlāhıñ raḥmeti (G. 340. 5.)

Şarabın haram olduğunu söyleyenlere de “Ömrü noksan olsun.” şeklinde beddua edilir.

b. Şarapla İlgili Teşbih ve Mecazlar:

1. Aşk:

Şarap en çok aşkın benzetilene olarak kullanılmıştır. Bu benzetme de meyhanetekke, sâkî -mürşid münasebetleri dahilinde yapılmıştır. Hatırlanacağı gibi, ilahî aşkın da, şarabın da kişiyi kendinden geçirme, aklını başından alma, yani serhoş etme özelliği vardır. Şarap ile aşk arasındaki benzerlik de, zaten bu ortak özellik dolayısıyla söz

44. Esrar:

Esrar, keyf verici, akli baştan alıcı bir maddedir. Bu özelliğiyle de aşk için benzetilen olarak ele alınır. Esrar, aynı zamanda sırlar demektir; kelime bu anlamıyla da düşünülebilir:

Ey birāder ‘ ışk-ı esrār ile hayrān olmuşuz. (T.B. 6.)

45. Şerbet:

Alevî - Bektaşî şiirinde şerbet, Hz. Muhammed’in miraç dönüşünde uğradığı kırklar meclisinde, Selman’ın getirdiği üzüm tanesinin ezilmesiyle elde edilen içeceğin adıdır. Bu şerbet içilir ve içenleri de kendinden geçirir... Bu özelliğiyle de aşıklar için ilahî aşkın benzetilene olarak tasavvur edilmiştir.

46. Ab-ı Hayat:

Ab-ı hayat, ab-ı hayvan, çeşme-i hayvan gibi adlarla anılmaktadır. Ab-ı hayatın geçtiği hemen her yerde zulümat, Hızır, İlyas veya İskender’den biri de zikredilmektedir.

Ab-ı hayatın dinî-tasavvufî ve ideolojik çerçevede kullanımı oldukça azdır. Bir nefeste “fena”dan geçmek, ab-ı hayattan içmek şeklinde nitelendirilir. Tasavvufî bir terim olarak fena “kulun kendi iradesini Allah’ın iradesinde yok etmesi” demektir. (bk: Fena) Hatayî’ye göre, fena mertebesine ulaşan salik ab-ı hayattan içmiş olur:

Azattır fenadan geçen
Ab-ı hayattan su içen
Zulmetin kapısını açan
Hızır sıfat velî gerek (N. 107. 5.)

XI. Meşhur Mutasavvıflar

1. Selman-ı Fars:

Selman-ı Fars, Hatayî’nin ismini en çok zikrettiği mutasavvıflardan biridir. Bu şahıs, Mecusî iken önce Hıristiyan sonra da Müslüman olmuştur. Divanda Hz. Alî’ye

lalalık yapması, onunla hurma ağacının altında oyun oynaması ve Hz. Alî'nin, boynunda hurma çekirdeğini kırması vesilesiyle anılmaktadır:

Kırmızı gülün alası

Can cinin mübtelası

Ali cihana geldi

Selman oldu lalası

Oynum yetmez oyuna

Elim yetmez boyuna

Ali hurma çekirdeğin

Sındı Selman'ın boynuna (N. 138. 8, 10.)

Yine, Hz. Muhammed evde otururken kucağında çocuk yaştaki Hz. Alî'yi getiren de Selman'dır. Hz. Muhammed, çocuğa yerini vermiş, onun adının Alî ve "insanlardan, cinlerden hatta meleklerden dahi ulu olduğunu" söylemiştir. (N. 76.) Selman, aynı zamanda kırklardandır. Hz. Muhammed miraç dönüşünde kırklar meclisine uğramış, Selman da bir üzüm tanesi getirip "Ez de iç ya Muhammed." demiştir. Kırklar, ezilen üzüm tanesinin suyundan içerek mest olup kendilerinden geçmişlerdir.

Hatayî'nin Hz. Alî'yi methettiği bir kasidesinde de Selman isimi geçmektedir. Ancak, Burada söz konusu edilen Selman hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yukarıda tanıttığımız Selman-ı Fars olması mümkün olmadığı gibi, on dördüncü yüzyılda yaşamış olan meşhur İran şairi Selman-ı Savecî olması da mümkün değildir. Söz konusu beyit şu şekildedir:

Üç yüz ıldan şoñra Selmân itdi senden imtiñhân

Virdiñ anıñ destine gül-i tãze vü ter yã ' Alî (K. 14. 12.)

2. Hacı Bektaş Vefî:

Hacı Bektaş da, divanda en çok zikredilen mutasavvıflar arasındadır. Pîr, ulu pîr, hünkar... gibi ifadeler, onun sıfatı ya da adı olarak kullanılmaktadır. O, kırkların

başı olan Hz. Alî'nin bir eşidir. Şair, deli gönlünün hâk olup onun dergahına düşmesini ister ve onu "ser- çeşme" olarak vasıflandırır:

Tuttuğumuz bir gerçeğin elidir
Gittiğimiz imamların yoludur
Serçeşmemiz Hacı Bektaş Velidir
Mihman canlar bize safa geldiniz (N. 82. 3.)

Şair, Hz. Alî'nin geleceğine inanmakta ve yolunu gözlemektedir. Beraberinde getirmesini ümit ettiği kişiler arasında Hacı Bektaş Veli de bulunmaktadır:

Eyyub kimi kulu ile
Hakk'a giden yolu ile
Hacı Bektaş Veli ile
Ali gelir m'ola bize (N. 99. 5.)

Hatayî'nin müstakil olarak Hacı Bektaş Veli için yazdığı bir şiiri de vardır. Bu şiirde Hacı Bektaş Veli'nin "onulmaz dertlerin dermanı, pîrler pîri, hem derya hem sadeh hem dür hem inci, ırmak ve göl, bulut, yağmur, ay, gün, bal ve mahşerde de Hz. Muhammed'in komşusu" olduğu söylenmektedir. (N. 69.) Bu ve benzeri ifadelerle onun yüceliği verilme ya da o yüceltilmek istenmiştir.

3. Mansur:

Hallac-ı Mansur, söylediği "ene'l-Hakk" sözü ve bu yüzden darağacma çekilmesi dolayısıyla zikredilmektedir. Hatayî'ye göre, bu sözü söyleyen Allah'tır; fakat bunu Mansur'un diliyle söylemiştir. Söyleten de, astıran da Allah'm kendisidir:

Ene'l-Hakk çağıran Manşür dilinde
Yine Manşürü ber-dâr eyleyen Şâh (G. 306. 5.)

Mansur tecellî nurunu görmüştür. Ene'l-Hakk demesinin sebebi de budur. Bu nuru görmek isteyen aşık da kendisini Mansur'a benzetir. Zaten aşığın ene'l-Hakk

sırrını aldığı kişi de Mansur'dur. Hatayî, devriye türündeki bir kaç şiirinde "Mansur'la birlikte darağacında bulunduğunu" da ifade eder:

Mansur ile darda idim
Halil ile nurda idim
Musa ile Tur'da idim
Gaziler deyin şah menem (N. 110. 4.)

4. Veyse'l-Karanî:

Veyse'l-Karanî, Hakk'ın yararı ve Hz. Muhammed'in de emekdarı olarak vasıflandırılır. "Ben Rahman kokusunu Yemen'den duyarım." şeklinde bir hadis bulunmaktadır. Bu çerçevede beşerî anlamda kuy-ı yar, Yemen'de bulunan Karen'e benzetilerek, oradan gelecek koku beklenir. Böylece şair, sanatkarane bir şekilde hem sevgilisinin mahallini Karen'e benzetmiş, hem söz konusu hadise telmihte bulunmuş , hem de meşhur mutasavvıfı anmış olur:

SİNEMİ KARŞU DUTARAM KÜYİNA OL DİLBERŪ
SAĞUNIRAM DEM-BE-DEM VEYS-I QARENEN BŪ GELŪR (G. 71. 2.)

5. Seyyid Nesîmî:

Seyyid Nesîmî, Hak'la Hak olan bir mutasavvıf olarak görülür. Derisinin yüzülmesi hadisesine de yer verilir. Şairimize göre, Nesîmî gönlüne şek ve güman getirmemiş ve bu vasfıyla şan kazanmıştır:

GÖNLÜNE GETİRME ŞEK İLE GŪMAN
SEYYİD NESİMİ'YE DE OL OLDU ŞAN (N. 58. 2.)

6. Şeyh Safi:

Şeyh Safi, Hatayî'nin büyük dedelerinden biridir, aynı zamanda da mutasavvıf bir şahsiyettir. Daha sonra devlet halini alacak olan Safevî tarikatının kurucusu da bu zattır. Hatayî kendisini tanıtırken, Şeyh Safi neslinden olduğunu

Şafî nesli Cüneyd Hayder oğlu
‘Alî Murtezâyîdir Hatâyî (G. 363. 2.)

şeklindeki beytiyle ifade etmektedir. Cümle ibadetlerin başı olarak kabul edilen “tevhid”in de kendilerine Şeyh Safî’den kaldığını belirtmektedir:

Evvel ol Allah’ın adı söylenür
Cümle ibadetin başıdır tevhid
Pirim Şeyh Safî’den bize kalmıştır
Sofî kardeşlerin kanıdır tevhid (N. 10. 1.)

7. Attar:

İsmi sadece bir kez zikredilen Attar, ehl-i aşkın bir timsali olarak gösterilmektedir.

8. Şeyh San’an:

Bu şahıs da bir yerde anılmaktadır. Şeyh San’an, bir Hristiyan güzeline aşık olup aşkı sebebiyle bu dine geçmiştir. (Daha sonra da tevbe edip tekrar Müslüman olmuştur.) Bu yönüyle, kâfir (Hristiyan) sevgiliye giriftar olup beline zünnâr bağlayan aşıklar için benzetilen unsur olarak düşünülmüştür:

‘İşkîna her kim giriftâr oldı ey kâfir nice
Şeyh Şan’an tek biline bağlayan zünnâr ola (G. 313. 7.)

8. Bayezid:

Doksan dokuz ere çıktı Bayezit
Haline münasib eri bulunca (N. 2. 5.)

ifadesinde zikredilen şahıs, ünlü mutasavvıf Bayezid-i Bistami¹⁰⁸ olmalıdır. Metindeki “er” kelimesi, mürşid anlamındadır. Şair, Bayezid’in kendine uygun bir mürşid

¹⁰⁸ Mehmet Silay, *Hatay Evliyalari*, Hatay Yayınları, İskenderun 1989, s. 32-43.

bulmakla gücüne güç kattığını söyleyerek, herkese bir mürşide bağlanmayı tavsiye etmektedir.

9. Fazlullah-ı Hurufi:

Genel kanaatin aksine, Hatayî'deki Hurufilik etkisi oldukça zayıftır. Bazı harfleri bazı kişilerin sembolü olarak görmüş ve kullanmış olmakla birlikte, bu durumu Hurufilik etkisi şeklinde izah etmek, ancak zorlamayla mümkün olabilir. Hurufiliğin kurucusu Fazlullah'a da şiirlerinde çok az yer vermiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu isim sadece iki yerde geçmektedir:

Ademin hatemin zat-ı Fazlullah
Eşyayı gark etmiş bu bir sırrullah
Şehinşah-ı kutb-i alem zıllullah
Kudret-i nazarı mü'min kuldadır (N. 58. 4.)

Levh-i Maḥfūzîñ Ḥatāyî ebcedin kıldı beyān
Dîv degülseñ ḥâtemiñ ḥatminde Fazlu'l-lâhı gör (G. 74. 5.)

(Burada, ebced hesabıyla, ne "Levh-i Mahfuz" ile "Fazlullah"; ne de "hatem" ile "Fazlullah" arasında bir eşitlik sağlanabilmektedir. Sadece, "Fazlullah" ifadesinin biraz zorlamayla 978, "Levh-i Mahfuz"un da 1078 ettiğini; şairin de bu yanlışlığı fark etmediğini söyleyebiliriz. Her iki ifadenin aynı sayıya karşılık geldiğini düşünerek, şairin, söz konusu şahsı "Levh-i Mahfuz"la özdeşleştirdiğini söylemek de oldukça zordur. Çünkü, şiirlerindeki hâkim anlayış, ilgili bölümlerde de izah edildiği gibi böyle bir yorumu mümkün kılmamaktadır. Bu, tabii ki bizim şahsî yorumumuzdur. Araştırmacı İbrahim Aslanoğlu, yukarıdaki beyitte geçen "fazlullah" kelimesiyle Fazlullah Hurufî'nin ima edilmiş olabileceğini söylemekte ve Sadettin Nüzhet'e de atıfta bulunarak, Hatayî'nin Hurufilerden değil mutasavvıflardan kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁹ İbrahim Aslanoğlu, Şah İsmail Hatayî (Divan, Dehname, Nasihatname ve Anadolu Hatayîleri, Der Yayınları, İstanbul 1992, s. 18.

İKİNCİ BÖLÜM

İDEOLOJİ

Şimdiye kadar yapılan divan tahlili çalışmalarında, ilk bölüm “Din ve Tasavvuf” olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde, önce dinî, sonra da tasavvufi unsurların tahliline yer verilmiştir.

Biz Hatayî divanını tahlil etme çalışmasına başladığımız zaman, -önceden de tahmin ettiğimiz gibi- din ve tasavvuf başlıkları altında değerlendirilmesi mümkün olmayan unsurlarla karşılaştık. Bunları hangi başlık altında inceleyebileceğimizi uzun uzun düşündük ve tartıştık. Önce “Mezhebî Unsurlar” başlığını uygun gördük. Ancak Alevîliğin bir mezhep olup olmadığı ilim adamları arasında tartışılan bir konu olduğu için bu ifadeyi kullanmaktan vazgeçtik. Ayrıca Hatayî'nin on iki imamcılık anlayışı, bir gaye olmaktan çok, heterojen yapıdaki insanları kenetleyecek müşterek bir ideoloji, dolayısıyla bir vasıta olarak düşünüldüğü için¹¹⁰ de bu bölümü “İdeolojik Unsurlar” veya kısaca “İdeoloji” şeklinde adlandırmayı tercih ettik. Daha önceki tahlil çalışmalarında, divanlarda çok az yer almaları dolayısıyla “Din” başlığı altında verilen bazı unsurları, Hatayî divanını tahlil ederken benzerleriyle birlikte “İdeoloji” bölümünde ele almayı daha doğru bulduk.

Bazı kavramlar, hem Tasavvuf hem de İdeoloji bölümünde incelenmiştir. Bunun sebebi, bu kavramların her iki çerçevede de kullanılmış olmasıdır. Bunlar sınıflandırırken, ağırlıkta olma durumu esas alınmıştır. Sonuç olarak, Din ve Tasavvuf başlıkları altında değerlendirilmesi mümkün olmayan, tamamen veya ağırlıklı olarak ideolojik çerçevede ele alınan unsurları, İdeoloji başlığı altında toplamayı daha uygun bulduğumuzu söyleyebiliriz.

¹¹⁰ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 151.

I. Âşık

a. Umumi Olarak Âşık

Daha önce de söylediğimiz gibi, Hatayî ideolojik yönü ağır basan, bu yönüyle tanınan ve yaşatılan bir şahsiyettir. Farklı milliyetlere ve inançlara sahip kitleleri, müşterek bir ideoloji etrafında toplama ihtiyacını hissetmiş ve on iki imamcı Şiîliği müşterek ideoloji haline getirmiştir. Bu sebeple Hatayî'nin şiirlerinde a) beşerî, b) tasavvufî ve c) ideolojik yönü ağır basan âşık olmak üzere üç tip âşık ile karşılaşmaktayız. Bunların ilki çalışma sahamızın dışındadır, ikincisi ise ilgili bölümde incelenmiştir. Bu bölümde de ideolojik çerçevedeki âşık üzerinde durulacak, ilgili unsurların tahliline yer verilecektir.

İdeolojik çerçevedeki âşık, Hak-Muhammed-Alî, Muhammed-Alî ve on iki imama olan muhabbeti veya bağlılığı ile beşerî ve tasavvufî âşıktan ayrılmaktadır. Bu anlamda âşık, Şâh-ı Merdân olarak vasıflandırılan Hz. Alî aşkıyla yaratıldığına inanılmaktadır:

Biz ezelden tâ ebed meydâne gelmişlerdeniz
Şâh-ı Merdân 'ışkına merdâne gelmişlerdeniz (G. 168. 1.)

Âşığın Şâh'a olan iştiyakı, dünyaya gelmesinden de öncedir. Diğer imamlara karşı olan muhabbeti de ezeldendir. Şairin bir gazelinden alınan şu beyitler, ideolojik çerçevedeki âşığın saydığımız vasıflarını aksettirmektedir:

'Âşıkam mest ü hayrân Şâha çün
Muhibbem hânedâna şimdi geldim

Şâha müştâk idim gâyetde bi'l-lâh
Şükr kim âsitâna şimdi geldim

Muhibbem on iki şâha ezelden
Velikin bu dükkâna şimdi geldim (G. 242. 2, 3, 6.)

Âşık , on iki imama gönülden bağlıdır. Bu bağlılık, imamların adları zikredilerek de ifade edilir. Hz. Ali'nin imamlar arasında özel bir yeri vardır. Şair, kendisini Ali'nin evladı olarak görmekte ve göstermektedir. Buradaki evlatlık, hem bağlılık anlamında hem de gerçek anlamda kullanılmış olmalıdır: (Zira, büyük dedesi Şeyh Safi'nin, dolayısıyla kendisinin yedinci imam Mûsâ Kâzım'ın soyundan geldiği yönünde bir görüş veya bir iddia bulunmaktadır.)

Şâh-ı Merdânîñ ' Alîniñ âliyem evlâdıyem
Zü'l-fikâr ü tâc ü Dûldül uş nişânı mendedir (G. 73. 8.)

Şairin "...yîdir Hatayî" redifli bir gazeli bulunmaktadır. Bu gazelinde Hatayî, kendisini ve kendi şahsında ideolojisini bir bütün halinde şöyle tanıtmaktadır:

Yakîn bil kim Hüdâyîdir Hâţâyî
Muhammed Muştafâyîdir Hâţâyî

Şafî nesli Cüneyd Hâyder oğlı
' Aliyyün Murtezâyîdir Hâţâyî

Hasan ' ışkına meydâna gelüpdür
Hüseyn-i Kerbelâyîdir Hâţâyî

' Alî Zeyne 'l' ibâd Bâkır ü Ca' fer
Kâzım Mûsâ Rızâyîdir Hâţâyî

Muhammed Taķîdir Naķî hem
Hasan ' Asker likâyîdir Hâţâyî

Muhammed Mehdî şâhib-zemânîñ
İşiginde gedâyîdir Hâţâyî

Menim adım velî Şâh İsmâ' ildir
Taħallüşî Hâţâyîdir Hâţâyî (G. 363. 1-7.)

Emevîlerin Müslüman olan ancak Arap olmayan milletlere verdiği adlardan biri de “Mevalî”dir. Hatayî bu kelimeyi sık sık kullanır. Bir yerde kendisini “Mevalî-mezhap”, başka bir yerde de “Mevalîlerin rehberi” olarak gösterir. Bu ifadeler, Mevalî şeklinde adlandırılan bütün unsurları kendi bayrağı altında toplama arzusu ya da ideolojisi ile ilgili olmalıdır.

Muhabbet ve bağlılığı Şâh’a ve evladına olan âşığın kin ve nefreti ise, Muaviye, oğlu Yezid ve Hâricîler denilen topluluğa karşıdır. Kendini Hüseyinî olarak vasıflandıran âşığın, Hüseyin’e yaptıklarından dolayı Yezid’e laneti vardır:

Hüseyinîyem Yezîde la‘netim var
Ezelden men dü-çâr-ı Hâyberiyem (K. 8. 11.)

Hâricîler de hanedana düşman oldukları için, âşık kendini “Havâric gözlerinin hançeri” olarak takdim eder; onların kökünü kazımak niyetinde olduğunu da ifade etmekten çekinmez:

Havâric hânedânın düşmenidir
Zarürettedir ki Hâyderiyem (K. 8. 10.)

Havâric ehlini koyman cihânda
Hâţâyiyem bürhâna şimdi geldim (G. 242. 9.)

Âşık bir şair olarak Hz. Alî’yi ve hanedanı metheder, onlara kul ve köle olduğunu söyler; pür-günah olduğunu da söyleyip mahşer günü Hz. Alî’nin lutfunu umar. Şâh’a muhabbeti bulunan kişinin miñnette kalmayacağına, zulmetten aydınlığa çıkacağına olan inancı tamdır:

Muhibb-i Şâh olan miñnette kalmaz
Çıhar aydınlığa zulmetde kalmaz (Ns. 130.)

Ey Hâţâyî kimde var mihr-i ‘Alî
Raħmet-i Hâkķ bāğ-ı rıdvândır yeri (R. 9.)

Âşık, kanını, muhabbetini ve bağlılığını her vesileyle dile getirdiği Hz. Alî'nin yolunda dökme; canını da onu sevenlerin uğrunda kurban etmeye hazır olduğunu belirtir.

b. Âşıkla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Kul (Bende, Çâker, Gulam), Kanber:

İdeolojik çerçevedeki âşık , kendisi için en çok kul¹¹¹ teşbihini kullanır. Geda, kemter, edna, kemine gibi kelimelere de sıfatı olarak yer verir. Âşık ile kul, köle arasındaki münasebet, umumiyetle Hz. Alî veya diğer imamların Şâh, sultan, pir ya da mir olarak kabul edilmelerinin bir neticesidir. Hatta âşık, Hz. Alî'nin kölesi olması dolayısıyla Kanber'in dahi gönüllü bir kölesi olduğunu ifade eder:

Fikr ü zikrim her dem ol sultân-ı ' âlemdir benim
Bu Hâşâyî haste anîñ Kanberine bir gulâm (G. 346. 5.)
Zâtüñ Allâh mazharıdır yâ ' Alî
Kibr ü lîn senden berîdir yâ ' Alî
Bu Hâşâyî Kayşer ü Hâkân ü Cem
Kanberiniñ Kanberidir yâ ' Alî(R. 6.)

Âşığın gönüllü olarak kölesi olduğu kişiler, on iki imamla sınırlı değildir. Hz. Muhammed de kulu olmakla övünülen şahıslar kadrosuna dahildir. Bilindiği gibi, onun bir adı da "Habîb-i zü'l-Celal"dir. Hz. Alî'ye can ü gönülden bağlı olan âşık , "Habîb-i zü'l-Celal"ın de çâkeri olduğunu da açıkça söyler:

Menem kim cân ü dilden Hayderiyem
Habîb-i zü'l- celâliñ çâkeriyem (K. 8. 1.)

"Gulam-ı hanedan-ı Ahmedem" terkibiyle bütün imamlar kastedilip hepsinin köleliğinden söz edilir. Ayrıca âşık , "bir" kabul ettiği Muhammed-Alî'nin de kuludur.

¹¹¹ Klasik edebiyatımızda sevgili sultan, âşık da kuldur. Hatâyî, beşerî aşk konusunu işlediği pek çok yerde bu benzetmeleri kullanmıştır. İdeolojik şiirlerinde ise, sevgilinin yerine övdüğü kişileri koyarak kendisini de yine kul olarak ifade etmekle bu kavrama dini-ideolojik bir anlam yüklemiştir.

Hz. Ali'nin öz çâkerini gümrah eylemeyeceğini söyleyerek onun lutfunu talep eder. Bu vesileyle de kulluk kavramı söz konusu edilir:

Kerem kâni ' Aliden hâşeli 'l-lâh
Haçan öz çâkerini ide güm-râh (Ns. 129.)

2. Hak (-i der)

“Hak-i der” benzetmesi sadece bir yerde geçmektedir. Burada âşık, kendisini beşinci imam Muhammed Bâkır'ın hak-i deri, yani kapısının toprağı olarak vasıflandırmaktadır. Burada hem ona olan bağlılığını göstermekte, hem de onun yolunda çiğnenmeye, yani her türlü zorluğa katlanmaya hazır olduğunu ifade etmektedir.

3. Sultan (Server, Şâh), Feridun, Hüsrev, Cemşid, Dahhak, Rüstem, İskender:

Âşığın sultan oluşu, Hatayî'nin bizzat hükümdar olmasının ve mevalî olarak adlandırılan toplulukların da rehberi olmak iddiasının bir sonucudur. Şair, gâzî veya gâzîler ifadesini hem Hz. Ali, hem de kendi taraftarı anlamında kullanarak, kendisini onların da serveri olarak takdim etmektedir:

Menim gâzîlerime hürmet eyleñ
Göñül ivinde onların biriyem

Meni anlardan ayru şanmañız siz
Velîkin onların men serveriyem (G. 232. 3,4.)

Haydar kelimesi hem Hz. Ali'nin adlarından biri, hem de şairin babasının adıdır. Hatayî, bu kelimeyi iki anlama da gelecek şekilde kullanarak kendisini “nakd-i Haydar” şeklinde tanıtır, serverliğin de kendisine -âdeta- miras olarak kaldığını iddia eder:

Bugün geldim cihâna serverem men
Yağın biliñ ki nakd-i Hayderem men (G. 278. 1.)

Bu beyitten sonraki beyitte şair, “nakd-i Haydar” olmaktan kaynaklanan gücüyle, kendisini yukarıda adlarını saydığı hükümdarlarla eş tutar, gücün ve kuvvetin kendisinde olduğu mesajını vermek ister: (G. 278. 2.)

4. Serhoş, Hasta:

Âşık on birinci imam Hasan el-Askerî’den içtiği meyle kendinden geçmiş bir hastadır. Buradaki meyın hakiki anlamda kullanılmış olması mümkün değildir. Şair, imama karşı olan sevgisini şaraba, kendisini de bu şaraptan içip aklı başından giden bir serhoşa benzetmiş olmalıdır. (N. 134. 7.)

Hasta kelimesi de mecazî anlamda kullanılmıştır. Himmet umma halini ifade etmektedir. Âşık, “kân-ı sahavet” olan Hz. Ali’den, himmetini kendisine hemrah kılmasını isteyen bir hastadır:

Bu Hâşâyî hasteye hem-râh kılğil himmetüñ
Kim saña şıdğ ilen oldı bende çâker yâ ‘Alî (K. 14. 15.)

5. Bülbül, Tûtî, Anka:

Âşık “ayn-ı cem” bülbülüdür. O, Şâh’ın bahçesindeki güllerden asla koparmayıp sadece koklamakla yetinen bir bülbüldür. Tûtî de ötme veya ses güzelliğiyle değil, uçmaktaki mahareti dolayısıyla şiire dahil edilmiştir. Şair, bir hükümdar olarak çabukluğunu ve süratini “uçmakta tûtî kuşu olduğunu” söyleyerek ifade etmek istemiştir. (G. 254. 2.) Anka ise hayalî bir kuştur, görünmez; mekanı da Kaf dağıdır. Hatayî, kendi varlığını “sırrullah” ve “Kaf-ı kudret” olarak vasıflandırdığı Ali’yle o kadar doldurmuştur ki, bi-vücut olup görünmez hale gelmiş ve bu halini de Anka’ya benzetmiştir:

Men mevâlî mezhebem râhım ‘Alî
Hâcetim zikrim nazâr-gâhım ‘Alî
Oldı ‘ankâ tek Hâşâyî bi-vücüd
Kâf-ı kudret sırr-ı Allâhım ‘Alî (R. 10.)

6. Engüster:

Âşık kendisini Hz. Süleyman'ın parmağındaki yüzüğe benzetmektedir. Hatırlanacağı üzere, Hz. Süleyman'ın güç ve kudret kaynağı, parmağındaki yüzüğüdür. Hatayî, kendisini bu yüzüğe benzetmekle, geniş kitlelere güç ve kudretin asıl sahibi, kaynağı olduğu mesajını vermek istemiş olmalıdır:

Nişânımdır benim tâc-ı sa'âdet
Süleymân barmağında engüsterem men (G. 278. 4.)

7. Altın, Gevher:

Âşığın altına teşbihi, saflık ve arınmışlık halini ifade etmek içindir. O, sızıp eriyerek altın olmuştur. Tabii ki sızıp erimekten kasıt, maddî varlıktan sıyrılmak anlamındadır. Hakikatin deryaya benzetildiği bir beyitte de âşık, bu deryanın gevheri durumundadır. Ancak, Hz. Muhammed'in nurundan ve Hz. Ali'nin de sırrından mürekkep bir gevherdir:

Muhammed nûrından 'Alî sırrından
Hakikat bahri içre gevherem men (G. 278. 5.)

c. Aşığa Ait Organlar

1. Vücut

Âşığın vücudu, Muhammed-Ali'nin sevdasıyla yanıp kül olmuştur. Bu sevdanın başlangıcı da "Kalı-bela" ya kadar uzanır. Bu yolla Muhammed-Ali muhabbetinin ezeli olduğu anlatılmak istenmiştir:¹¹²

Başıma bir sevda geldi
Muhammed Ali'den beru

¹¹² Hatayî, burada da aynı şeyi yapmıştır. Diğer şairler, sevgiliye olan aşklarının başlangıcını elest meclisine bağlarlarken, şairimiz Hz. Ali'ye ya da Muhammed- Ali'ye olan muhabbetinin aynı zamana uzandığını söylemektedir.

Yandı vücudum kül oldu .
Ta Kalubeliden beru (N. 134. 1.)

Bir beyitte de vücut, imamı Nakî olan Bağdad şehrine benzetilmiştir. Burada da imam Nakî'ye olan bağlılık verilmek istenmiştir:

Bağdād-ı vücūdında imām uşa Nakîdir
Bir gerdiş ile künbed-i devrân ‘Alî dir (K. 11. 14.)

2. Can

a. Umumi Olarak Can:

Âşığın en kıymetli uzvudur. Bununla birlikte, Hz. Alî'nin yolunda feda edilmeye hazırdır. Feda edilebileceği diğer bir kişi de imam Ca'fer'dir. Âşık, adlarını saysın veya saymasın, canını bütün imamların yoluna adayabilecek durumdadır. Bir rubaîde Hz. Alî'ye şöyle seslenilmektedir:

Yâ ‘Alî cānım saña olsun fedā
Kul-kefādır şānıña Hāḫḫdan nidā
Bu Hāḫāyî gōñline kıldın nüzül
Merḫabā ey şah-ı ‘ālem merḫabā (R. 1.)

b. Canla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Kurban:

Kurban, canın en çok benzetildiği unsurdur. Can, başta Hz. Alî olmak üzere imamların, hatta Hz. Alî'nin dostlarının da yoluna adanan bir kurban olarak gösterilmiştir:

Hatayî'm mürvete kalman
Hak Muhammed Ali Selman
Seni sevenlere kurban
Canım hey Murteza Ali (N. 102. 5.)

2. Musahib, Mürebbî:

Canın musahip veya mürebbî olarak tasavvur edilmesi, sırdaş olması esasına dayanmaktadır. Musahiplik, Alevîlikte oldukça önemli bir kurumdur; can da en kıymetli organdır. Aralarında benzerlik kurulmasında, sırdaşlık yanında, bu ortak vasıfları da etkili olmuştur:

Mürebbi musahib cesedde canım
Mürebbi imanım musahib dinim (N. 78. 4.)

3. Göz:

Çeşm, âşîğın, on birinci imam Hasan Askerî'ye olan sevgisini ve bağlılığını ifade etmek üzere, onun ayağının tozunu sürme olarak kabul edip bu sürmeyi çektiği uzvudur. Burada, sürmenin göz hastalıklarını tedavi etme özelliği bulunduğu da hatırlanmalıdır. Ayrıca göz, kıymetli organlardan biridir; bu da övülen kişinin yüceltilmesine yardımcı olan hususlardan biridir:

Eyva 'l-lâh hâk-i pây-i 'Askeriniñ
Çeker men çeşmine çün tütüyâdır (K. 3. 8.)

4. Bağır:

Bağır da âşîğın Hz. Hüseyin'in derdiyle delinmiş uzvudur. (N. 118-A. 1.)

5. Baş:

Baş da, canla birlikte on iki imamın yoluna feda edilmeye hazır olduğu belirtilen uzvudur. (K. 12. 3, 9.)

Birer cümleyle tanıtmayı yeterli gördüğümüz bu organ adları, Hatayî'nin gerek divan gerek halk şiiri tarzında yazdığı şiirlerinde, pek çok yerde geçmektedir. Ancak, kullanımı hemen hemen aynıdır. Sadece, sevgiliyle ilgi kurularak kullanıldığında biraz çeşitlilik kazanmaktadır. Bu da konumuz dışında olduğu için, üzerinde durmuyoruz.

6. Gönül:

Başta Hz. Alî, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin olmak üzere âşığın bütün imamlara karşı olan muhabbet ve bağlılık hissi, âşığın gönlü ele alış tarzını da belirlemiştir. Gönül, Hak-Muhammed-Alî, Muhammed-Alî, Alî ve diğer imamların sevgisinin bulunduğu yer olarak ifade edilmektedir.

Elif Allah'ın, 'ayn Alî'nin ve mim de Muhammed'in ilk harfi, aynı zamanda da remzidir. Bu üç harf, ulu bir kaleye benzetilir; gönül de bu kalenin bulunduğu yer olarak gösterilir. Burada, Alevîliğin en belirgin özelliği olan Allah, Muhammed ve Alî'nin "bir"liği¹¹³ vurgulanmak istenmiştir:

Şah Hatai'm eydür bakma bu hale
Gönlümüzde vardır bir ulu kale
Elif gele ayın gele mim gele
Derdli kullar dermanını bulunca (N. 2. 6.)

Ayrıca gönül, Hak-Muhammed-Alî tarafından gevher ekilen yerdir. (N. 125. 2.) Yine Hak-Muhammed-Alî tarafından şad edilir. (N. 125. 1.) Zaman zaman paslanan gönül aynası, çok güzel olduğu belirtilen Hz. Alî'nin sesiyle silinip temizlenir ve parlar. Gönlün pasını silip temizleyen diğer bir şey de "La feta illa Alî la seyfe illa Zülfikar" ifadesidir. (M. 2. 1.) (bk: Hz. Alî) Zaten, Hz. Alî'nin nüzul ettiği uzuv da gönüldür:

Yâ 'Alî cânım saña olsun fedâ
Kul-kefâdır şanıña Hakkdan nidâ
Bu Hâşâyî gönline kıldın nüzül
Merhabâ ey şah-ı 'âlem merhabâ (R. 1.)

Hasan ve Hüseyin kelimeleri, güzellik anlamına gelen "hüsn" kelimesinden müştaktır. Şair, gönlünün hüsn şehrini mesken tuttuğunu söylemekle, Hasan ve

¹¹³ Prof. Dr. Niyazi Öktem, "Anadolu'da Alevi Düşüncesinin Oluşumu ve Gelişimi", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, s. 252.

Hüseyin'in gönlündeki yerini sanatkarane bir üslupla belirtmiş olur. Burada, hüsn ve Hasan kelimelerinin yazılışlarının aynı olması da bir imkan olarak kullanılmıştır:

Hüsn şehrinde mesken dutdı gönlim
Hüseyniñ hem kemine kemteriyem (K. 8. 3.)

Bunlara ilave olarak gönlün hâk olup Hacı Bektaş Veli dergahına düşmesi ve gamının da son imam Mehdî tarafından atılması temenni edilir. İdeolojik çerçevedeki gönül için, sadece taht benzetmesine yer verilmiştir. Hz. Alî sultan, gönül de onun tahtı olarak tasavvur edilmiştir:

Men çâkerem ol Şâh Hasan pâdişâh-ı vâkt
Hâkqdır ki gönül tahtına sultân 'Alîdir (K. 11. 6.)

II. Hak-Muhammed-Alî:

Hatayî, Hz. Muhammed ile Hz. Alî'yi "bir, bütün" olarak gördüğü gibi, Hak, Muhammed ve Alî'yi de "bir" kabul eder.¹¹⁴ "Allah ü Muhammed ü Alî'dir" mısraının dördüncü ve son mısra olarak tekrar edildiği 21 dörtlükten meydana gelen müstakil bir şiir de bulunmaktadır. Ayrıca divanın çeşitli yerlerinde, gerek hece gerekse aruz ile yazılmış şiirlerde de "Hak-Muhammed-Alî" birliğini vurgulayan pek çok ifade yer almaktadır.

Sahradaki otun, deryadaki balığın -yani karadaki ve denizdeki canlıların- zikri, Hak-Muhammed-Alî'dir. Akıllı, divane, mest ve mahmurun zikri de aynıdır. Melekler de bu üç ismi birlikte zikrederler. (K. 4. 8.) Şeriat, tarikat ve hakikattan maksat da Hak-Muhammed-Alî'ye vasıl olmaktır:

¹¹⁴ Bir bildiride "*Hak-Muhammed-Ali kavramı, Alevi-Bektaşî kültürüne Fazlullah Hurufî ile girmiştir.*" denilmektedir. Bk: Osman Eğri, "*Alevilik-Bektaşîlik Hristiyanlıktan Etkilenmiş midir?*", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, 107. Gerçekten de on altıncı yüzyıla kadar olan Bektaşî nefeslerinde bu "bir"liği vurgulayan ifadeler rastlanmamaktadır.

Maflüb-i 'ibâdet ü şerî'at
Mazmün-ı irâdet ü tarîkat
Maşşüd-ı haşâyık-ı haşikat
Allâh ü Muşammed ü 'Alîdir (K. 4. 9.)

Mahşerde yardımcılık, sıratıa rehberlik, mızanda ağırlık ve cennette yaverlik yapacak olan da bu üç isimdir. Zaten cennet kapısının anahtarı da Hak-Muhammed-Alî'dir:

Miftâh-ı kilid-i bâb-ı cennet
Allâh ü Muşammed ü 'Alî dir (K. 4. 11.)

Velilerin adının, Zülfikarın puladının ve Cebrail'in kanadının üstünde de bu üç isim yazılıdır:

Yazıldı veliler adı üste
Hem Zü'l-fikârın puladı üste
Cibrîl-i emîn kanadı üste
Allâh ü Muşammed ü 'Alî dir (K: 4. 12.)

Şeytanın şerrinden koruyan, belayı defeden, ümmete şefaât edecek olan ve arşâ direk olup yerin kararını da sağılayan...hep bu üç isimdir. Peygamber kıssalarına telmihte bulunularak, Hz. Yakub'u ağılatan, Hz. Yusuf'a güzelliğini veren, Hz. Halîl'e ateşi gülzar eyleyenin de Hak-Muhammed-Alî olduğı ifade edilmektedir. (K. 4. 20.)

Onlar hem dünyanın hem de ukbanın padişâhı, kendini "bî-çare" olarak vasıflandıran şairin de penâhı (sığınağı)dır:

Şâh kullarının ümîd-gâhı
Dünyâ ile 'uqbâ padişâhı
Bî-çare Haşâyinin penâhı
Allâh ü Muşammed ü 'Alî dir (K. 4.21.)

Bu örneklere şunlar da ilave edilebilir:

Hak muhammed Ali üçü de nurdur
Birini alma sen üçü de birdir (N. 26. 1.)

Anlar birdir bir olubdur
Yerden göğe nur olubdur
Dört köşede sır olubdur
Allah bir Muhammed Ali (N. 103. 2.)

III. Muhammed-Ali:

Alevî-Bektaşî kabulünde Hak-Muhammed-Ali “bir”liği yanında Muhammed-Ali “bir”liği inancı da önemli bir yer tutmaktadır. Bu zümrenin en önde gelen şairlerinden biri olan Hatâyî de aynı inanca sahiptir. Hz. Muhammed ile Hz. Ali’nin ayrı ayrı kişiler olarak ele alındığı mısralar olduğu gibi, ikisinin birlikte ele alındığı, ikisinin “bir” görüldüğü mısralar da bulunmaktadır ve bunların sayısı hiç de az değildir:

Şâh Hatai’m eydür Muhammed Ali
Anlardan öğrendik erkanı yolu
Ali Muhammed’dür Muhammed Ali
Biz Muhammed Ali diyenlerdeniz (N. 81. 7.)

dörtlüğünde söz konusu edilen duygu, Bektaşî edebiyatında oldukça yaygındır. Bu iki şahsın “bir” görülmesi, fizikî anlamda değil, mecazî anlamdadır. Allah’ın zat sıfatından bir gevher doğmuş ve Muhammed Mustafa ile İmam Haydar, bu gevherden ayan olmuşlardır:

Evvel Hu ahır Hu Allah ekber
Sıfat-ı zatından doğdu bir güher
Muhammed Mustafa Şah İmam Hayder
Oldu ol gevherden ayan Hu deyu (N. 75. 2.)

Hz. Ali, tek başına olduğu gibi Muhammed-Ali olarak da, kırkların başı gösterilir. Yetmiş iki dil de Muhammed Ali’ye aittir. Evvel baharda açılan gül, gökteki ay, güneş ve binlerce yıldız da ... Muhammed Ali’nindir. Mahabbet gölünün ser-

çeşmesi, yani kaynağı da Muhammed-Ali'dir. Canım, Hakk'a kurban edilmeye hazır tutulan bir uzuv olması da, zaten Muhammed-Ali aşkından dolayıdır:

Gelsin Muhammed'im gelsin
Düşmüşlerin elin alsın
Canım Hakk'a kurban olsun
Muhammed Ali aşkına (N. 90. 2.)

Hz. Muhammed ile Hz. Ali'ye karşı olan sevgi de aynıdır. Zaten ikisinin "bir" görülmesi, ikisine karşı duyulan sevgi ve bağlılığın aynı olmasıyla alakalıdır:

Muhammed Ali'ye bağlıdır başım
Tövbe günahıma estağfirullah (N. 20. 1.)
Muhammed Ali'yi candan sevenler
Yorulup yollarda kalmaz inşallah (N. 18. 1.)

şeklindeki mısralarda bu inanç veya kabul açık olarak dile getirilmektedir.

IV. On İki İmam

Bütün Alevî-Bektaşî şairler gibi Hatayîde "on iki imam"a bağlıdır. Şiirlerinde bu imamlara karşı duyulan muhabbet, oldukça önemli bir yer tutmaktadır. On iki imam, en çok kullanılan ifadedir; bu ifadenin yanında ehl-i beyt, al-i aba, al-i evlad, hanedan, hanedan-ı Mustafa, evlad-ı Mustafa, on iki şehzade ve on iki masum-ı pak ... şeklindeki ifadelerle de aynı kişiler kastedilmektedir.

Beka sırrına sahip bu topluluğun serveri Hazreti Muhammed (K. 3. 1.), başları İmam Hüseyin ve ataları da Hazreti Ali'dir. Şairin on iki imama olan sevgisi, pir olarak kabul ettiği Hz. Ali'den itibaren söz konusu olmuştur:

Ali'nin Fatma Kanber'i
Hırka tutunur önleri
Severim on iki imamı
Atası pirimden beru (N. 134. 2.)

On iki imamın erkani şefaattir. Onların katarına uyanlar, Muhammed Ali'ye yardan sayılır. "Yezid"lerin aman vermemesi sebebiyle de bu kişilerden yardım umulur.

On iki imam hakkında topluca yapılan değerlendirmelerin yanında, tek tek isimler sayılarak yapılan tanıtmaya ve değerlendirmeler de vardır. Bunları sırasına göre ele alıyoruz.

1. Hazreti Ali

a. Umumi Olarak Hazreti Ali:

Hatırlanacağı gibi Alevî-Bektaşî edebiyatında Hz. Ali'nin hususi bir yeri vardır. Zaten "Alevî" kelimesi de "Ali" isminden gelmektedir ve "Ali'ye mensup" demektir. Hz. Ali, Hatayî divanındaki en önemli şahsiyettir. İsmi pek çok vesile ile zikredilmiştir. On iki imamın ilki ve atası, kırkların da başı olması yanında, hakkında söylendiği ifade edilen hadisler, Hz. Muhammed'in damadı olması, onunla birlikte miraç hadisesine iştirak etmesi ... gibi vesilelerle de anılmıştır. İsmi etrafında bir kült teşekkül eden yegane İslam halifesi de, zaten Hz. Ali'dir.¹¹⁵

Hz. Muhammed doğduğu gece ona hizmet eden Hz. Ali, onun yardımcısı olma "kısmet"ini de ta "rüz-ı ezel" de almıştır:

Qısmet-i rüz-ı ezelde hem mu'în-i Muştafâ

Nerkis-i şehlä imişsen yâ 'Alî senden meded (G. 57. 8.)

Murtaza veya Murteza, Hz. Ali'nin en çok kullanılan adları arasındadır. Bunun sebeplerinden biri de, aşağıdaki beyitte görülebileceği üzere, Mustafa kelimesiyle kafiyeli olmasıdır. Hemen hemen her vesileyle Hz. Muhammed'e olan yakınlığı dile getirilen Murtaza'nın, Mustafa ile kafiyeli olması da bu yakınlığın bir tanığı, bir delili olarak gösterilmiştir:

¹¹⁵ Ayhan Aydın, "Prof Dr. Ahmet Yaşar Ocak İle Alevilik-Bektaşilik Üzerine", Milli Folklor, Ankara 1997, S. 33, s. 9.

Hem seniñ ta' rîfîñ itdi hem ' Alîniñ ol İlâh
Nitekim sen Muştafâ ol Murtezâdır yâ Nebî (K. 2. 8.)

Hiz. Alî için Hiz. Muhammed "Lahmike lahm" , yani "Eti etimdendir." ve "Ben ilmin şehriyim, Alî ise kapısıdır." demiştir. onun insan, cin ve meleklerden ulu olduğu da yine Hiz. Peygamber tarafından ifade edilmiştir. Hiz. Alî'nin Hiz. Muhammed'le birlikte anıldığı, hatta ondan daha önde bulunduğu söylenen yerler, miraç hadisesinin anlatıldığı veya bu hadiseye telmihte bulunulduğu yerlerdir. O, Hiz. Muhammed'le birlikte "bezm-i Hüda"ya varmış (K. 5. 14.), yedinci felekde de ona aslan suretinde görünmüştür:

Hakk gördi Nebî bi-şekl-i aslan
Yedinci felekde Şîr-i Yezdân (K. 9. 29.)

Miraç esnasında Hiz. Muhammed'le birlikte "dar"a durmuş, aslan suretinde Hiz. Muhammed'in yüzüğünü alıp yuttuktan sonra ona yol vermiş ve daha sonra yüzüğü sahibine iade ettiğinde, yüzüğünü tanıyan Peygamber aslan suretinde gördüğü varlığın aslında Hiz. Alî olduğunu anlamıştır.

Allah, Kur'an-ı Kerim'deki "Duha" suresinde Hiz. Alî'nin vasıflarını sıralamıştır. Yine "Hel-Eta" suresi de onun şanına indirilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, Hiz. Alî'yi yücelten sadece Hiz. Muhammed olmamış; Allah da onu övmüş ve ona "şirim" demiştir:

Heycâ güninde durmadı hiç kimse tîğña
Şirim diyüp bu ma' niden öğdi Hüdâ seni (K. 6. 4.)

Şair, günahının çokluğundan, Sırat köprüsünden ve mahşer günü hesap vermekten hiç korkmaz; çünkü günah illetinin devası Hiz. Alî olduğu gibi (K. 6. 8.), Sırat-ı müstakîmi geçirecek olan da odur:

Geçüren ol şirâtü'l-müstakîmi
Anıñ ümmetidir ezel kadîmi (Ns. 133.)

Mizan, terazi, sorgu da tamamıyla onun elindedir:

Mizān ü terāzū şorgu haşr ü maşer
‘Alī elindedir fi’l-cümle yek-ser (Ns. 132.)

Bu inanç, Hz. Alī’nin “saki-i kevser” olduğu söylenmek suretiyle de tekrar edilir. “saki, saki-i baki, saki-i kevser, saki-i kevser ü ebrar” ifadeleriyle Hz. Alī kastedilerek kıyamet gününde, maşer yerinde kimsenin susuz kalmayacağı, daha doğrusu Hz. Alī tarafından susuz bırakılmayacağı ifade edilir:

Kim kalur rüz-ı kıyāmet hevl-i maşerde susuz
Anda sensen sāķi-i ebrār ü kevser yā ‘Alī (K. 14. 8.)

Alevî-Bektaşî şiirinde Hz. Alī’yi idealize eden en iyi ifade, Arapça “La feta illa Alī la seyfe illa Zülfikar” cümlesidir. Bu cümle “Alī’den başka (üstün) yiğit, Zülfikar’dan başka da kılıç yoktur.” anlamına gelir. Bu ifadeye Hatayî de sık sık yer vermektedir:

Hande varsañ ey Hāţāyî sen bu lafzı söylegil
Lā fetā illā ‘Alī lā seyfe illā Zü’l-fikār (G. 86. 5.)

Cesareti, kahramanlığı ve gücü dolayısıyla sık sık anılan Hz. Alī, bir beyitte şehadet parmağını kullab (çengel, kanca) edip Hayber kalesinin kapısını koparan bir kahraman olarak gösterilmektedir. Hatırlanacağı gibi, bu kalenin Müslümanlar tarafından fethi, Hz. Ali zamanında ve onun komutasında gerçekleşmiştir:

Ol ‘Alisen kim şehādet barmağın kullāb idüp
Kopdı yirden kuvvetiñle bāb-ı Hāyber yā ‘Alī (K. 14.10.)

Hz. Alī kerametleri vesilesiyle de zikredilir; Hz. Muhammed’in isteği üzerine kölesi Kanber’e sofrayı açtırması ve meleklerin istemesi üzerine de Zühre yıldızını alına getirmesi şeklindeki kerametleri söz konusu edilir:

Ali yaradılmış mısın sen dedi
Muhammed yüzünü gördü dost dedi
Melekler Ali'den nişan istedi
Zühre yıldızın alınına getürdi (N. 76. 5.)

Hiz. Alî ilahî aşk ile o kadar doludur, o kadar kendinden geçip şeyda olmuştur ki, adı "rah-ı hakikat"te aşk olarak okunmaktadır. Yani hakikat yolunda Alî aşk; aşk da Alî demektir. Bununla hem Hiz. Alî'nin "aşk"la doluluğu, hem de insanları "rah-ı hakikat"e ulaştırmadaki, daha öz bir ifadeyle "rehber" olmaktadır mahareti anlatılmak istenir. Fuzulî, divanındaki ilk beytinde, aşk ile rehber arasındaki ilişkiyi şöyle kurmuştur:

Ƙad-enāre'l-‘ışķ-ı li'l-‘uşşāķı minhāce'l-hüdā
Sālik-i rāh-ı hāķīkat ‘ışķa eyler iķtidā

"Aşk âşıklar için hakikat yolunu aydınlatınca, hakikat yolunun yolcusu da aşka uyar."¹¹⁶ Fuzulî'ye göre aşk, hakikat yolunu aydınlatır ve o yolun kılavuzudur. Hatayî ise aşk ile Alî'yi birleştirir. Bu birleştirmede bir de incelik bulunmaktadır. Aşk, ebced hesabıyla 470 yapar, 4+7+0=11 olur; Alî de aynı hesapla 110 yapar, o da 0 atılarak 11 olur:

‘İşķ oĥırlar adını rāh-ı hāķīkatde seniñ
‘İşķ ile şeydā imişsen yā ‘Alî senden meded (G. 57. 3.)

b. Hazreti Alî ile İlgili Teşbih ve Mecazlar:

1. Şâh: (Şeh, Şehenseh, Şâh-ı Merdan, Han, Sultan, Server, Serdar)

Hazreti Alî için kullanılan teşbih ve mecazların başında "Şâh" gelmektedir. Pek çok yerde Şâh, Hiz. Alî'nin sıfatı olarak da kullanılmıştır. Aslında Hatayî, bu sıfatı ulu kabul ettiği herkes için münasip görmektedir. Bu kelime, Allah'ın, Hiz. Muhammed'in, Hiz. Hasan'ın, Hiz. Hüseyin'in ve diğer imamların sıfatı olarak kullanılabildiği gibi, bizzat bu isimlerin yerine de geçebilmektedir. Fakat, en çok Hiz. Alî için kullanılmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

¹¹⁶ A. Nihad Tarlan, Fuzulî Divanı Şerhi, Kültür ve Turizm Bakan. Yayınları, Ankara 1985, C.I. , s. 12.

Hz. Alî'nin kırkların serdarı olup ser-i merdan olarak yaratıldığına, ezelden ebede kadar la-mekan ilinin padişâhı olduğuna ve insanoğlunun üzerine de server olarak geldiğine inanılmaktadır:

Ezelden tâ ebed Hâyder gelüptür
Âdem evlâdına server gelüptür (G. 75. 1.)

Hz. Alî ile Şâh arasındaki münasebet, şairin kendisini ve kendisi gibi talipleri kul, köle ve Kanber'e benzetmesiyle ve gönlü tahta benzetererek Hz. Alî'yi bu tahtın sahibi olarak göstermesi yoluyla da kurulur. Âşık leşker, bağlı bulunduğu Hz. Alî de Şâhtır. O öyle bir Şâhtır ki, ona bağlı olanlar, kölesi Kanber'e bile köle olmaktan zevk duyarlar. Şairin divanında, bu konuyla ilgili yüzlerce beyit bulunmaktadır. Hece vezniyle yazdığı şiirlerinde de, kendinin kul, Hz. Alî'nin de şah olduğunu söylediği dörtlüklerin sayısı hiç de az değildir. Söz konusu münasebetlerin çok açık olduğu aşağıdaki iki beyti, örnek olarak vermekle yetiniyoruz:

Fikr ü zikrim her dem ol sulţân-ı 'âlemdir benim
Bu Hâţâyî haste anıñ Kanberine bir gulâm (G. 246. 5.)
Men çâkerem ol Şâh Hasan pâdişâh-ı vaqt
Hâkktır ki gönül tahtına sulţân 'Alîdir (K. 11. 6.)

2. Bağban:

Velayet bir bahçe, Hz. Alî de bu bahçenin bağbanıdır:

Velâyet bağçesiniñ bâğ-bânı
Yüzün açdı cihâni enver oldu (K. 13. 11.)

3. Kân:

Hz. Alî "kân-ı kerem, kân-ı sahavet, kân-ı keramet, kân-ı gevher, kân-ı seha, fazl, ihsan, mürüvvet kânı ve leb-i la'l-i Bedehşan" ifadeleriyle vasıflandırılıp sayılan üstün meziyetlerin de ocağı olarak gösterilmektedir:

Deryâ-yı Necef gevherine kân ‘Alîdir

Bi’l-lâh leb-i la‘l-i Bedehşân ‘Alî dir (K. 11. 1.)

Fazl ü ihsân ü mürüvvet hem saḥâavet kânisan

Luṭfiña ḥâk ile cevherdir berâber yâ ‘Alî (K. 14. 5.)

4. Gevher (La’l, Mercan, Dürr), Maden:

Hız. Alî şecaat madenidir; kıymeti ve mümtazlığı bakımından da inci, mercandır. Bir beyitte Hız. Muhammed “kân-ı gevher”, Hız. Alî ise bu kânın mahsulü olan gevher şeklinde ifade edilmektedir:

Muhammed Muştafâ kân-ı gevher

Kemâl-i kudretinden Ḥaydar oldu (K. 13. 2.)

5. Sâkî:

Kıyamet günü, mahşerde hiç kimse susuz kalmayacaktır; çünkü o gün Hız. Alî cennetteki kevser suyunu inananlara sunacak olan sâkîdir. Zaten Allah tarafından da “Hel-eta” suresinde “sâkî-i mutlak” tayin edilmiştir:

Hel-etâda Ḥaḥḥ saña sâkî-i muṭlaḥ didi

Âb-ı keşerden seniñ destînedir yâḳût ü câm (G. 234. 3.)

6. İmam (Pir, Mürşid), Pişva:

Hazreti Alî’nin bu unsurlara teşbihi, taraftarları nazarındaki kıymetinden ve ona olan bağlılıklarından dolaydır. Bilindiği gibi Alevî-Bektaşî zümrelerin gönülden bağlı olduğu “isna-aşeriye” yani on iki imamın ilki, atası ve en büyüğü Hız. Alî’dir. İmam kelimesi hem önder hem de halife anlamına gelmektedir. Hatayî de bu kelimeyi, söz konusu zümrenin anlayışına paralel olarak Hız. Alî’nin remzi olacak şekilde kullanmıştır.

Bu Ḥaṭâyî dir ezelden men İmâmîñ ḳuliyam

Ey İmâm-ı Ḥaḥḥ ‘Alîyyü ’l-Murtezâsından meded (G. 53. 5.)

“Pişva” kelimesi bir beyitte geçmektedir. Velilerin keramet makamına vasıl olmalarının Hz. Ali’yi pişva kılmaları sayesinde mümkün olduğu iddia ve ifade edilmektedir:

Yetmezdi hiç makām-ı kerāmete evliyā
Ger öñlerince kılmaları pişvā seni (K. 6. 12.)

7. Derya: (Umman)

Hazreti Ali bazen bahr-ı şecaat, bazen de bahr-ı hakikat olarak vasıflandırılır. Bu terkiplerle, kahramanlığının büyüklüğü ve sonsuzluğuyla hakikat ilmindeki derecesi (vukufu) ifade edilmeye çalışılmış olmalıdır.

8. Ay (Kamer, Mah), Güneş: (Mihir)

Hazreti Ali’nin aya teşbihi, genellikle Hazreti Muhammed’le birlikte anıldığı ve onunla mukayese edildiği yerlerde, Hz. Peygamber’in güneşe benzetilmesiyle söz konusu edilmektedir:

Eşyāda iki nūr ki meşhūr olupdur
Hürşid Muhammed meh-i tābān ‘Ali dir (K. 11. 2.)

Bir beyitte de evliyalar yıldızlara benzetilmekte; Hz. Ali’nin diğer velilere olan üstünlüğü, güneşe ve aya benzetilerek ortaya konulmaktadır:

Bürçinde evliyālarıñ ol fi’l-meşel temām
Kevkeb içinde nisbeti hürşid ü māh durur (G. 124. 7.)

9. Şir: (Şir-i Hüda, Şir-i Yazdan, Aslan)

Bu hayvan, diğer hayvanlardan gücü, kuvveti yani üstünlüğü ile ayrılır. Hz. Ali’nin aslana teşbihi de, aslanın bu vasfıyla ilgilidir. Aslanın hayvanlar alemindeki mevkii ne ise, Hz. Ali’nin insanlar arasındaki mevkii de odur. O, miraç esnasında Hz. Muhammed’e aslan suretinde görünmüştür. Zaten Allah da onu sıfatlarıyla tarif etmiş ve ona “Şirim” demiştir:

Ta'rif idüp şifâtını şîrim didi Hüdâ

Bu doğru söze ins ü melâyik güvâhdır (G. 124. 2.)

'Alî şîr-i Hüdâdır Şâh-ı Merdân

Muhammed Hâkka peygamber gelüpdür (G. 75. 2.)

10. Yezdan, Kirdgar:

Hazreti Alî'nin iki yerde Yezdân, bir yerde de Kirdgâr olduğu ifade edilmektedir. Her iki kelime de Allah anlamındadır. Konunun hassasiyetinden dolayı, önce bu metinleri verip sonra da yorumuna geçmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz:

Adı min şifâti hezârân hezâr

Döner hükmi birlen bu leyl ü nehâr

Ki ismi 'Alîdir özi Kirdgâr

Dutupdur sözinden yer ü gök karar

'Alîdir 'Alîdir 'Alîdir 'Alî

'Ali yyü'l-'azîm şefî'ü'l-velî (K. 5. 9.)

Git Zeyn-i 'ibâdîñ kûçesin söyle ene'l-Hâkka

Tahkîk-perest ol ki Yezdân 'Alîdir (K. 11. 8.)

ŞahHatai'm eydür derd ile ahı

Diline vird itdi ol Gani Şahı

Lamekan ilinin hem padişâhı

Mü'minlere Yezdan olan Ali'dir (N. 62. 8.)

Mü'min kelimesiyle sadece imanın esaslarını (amentü) tasdik edenler kastedilmez; pek çok yerde "Alî taraftarı" olanlar için de bu tabir kullanılır. (bk: Mü'min) Yukarıdaki mü'min kelimesi de bu anlamdadır. Hazreti Alî'nin taraftarları için "Yezdân" oluşu, bu insanlar nazarındaki yerini, büyüklüğünü, saygınlık ve hakimiyetini belirtmek üzere söylenmiş olmalıdır. (Bugünkü "gençliğin ilahı, ilahesi" ifadeleri gibi.) İlk iki beyit içinse böyle bir yorum yapmamıza imkan yoktur. Bunları, zaten aşırı olan Alî sevgisinin ve bağlılığının coşkulu anında söylenmiş mübalağalı bir ifadesi, bir

tezahürü olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. “Allah” maddesinde de görülebileceği gibi, Hatayî pek çok yerde Allah’ı “bir, tek, şeriki yok” olarak görmekte ve ifade etmektedir. “Lâ ilâhe illallah”, mısralarına yerleşmiş bir ifadedir. (N. 71. 7.) Birbirine taban tabana zıt iki inancın bir arada bulunması mümkün olmadığına göre, söz konusu iki beyti yukarıdaki gibi yorumlamanın yanlış olmayacağı kanaatindeyim.

Hiz. Alî'yle ilgili olarak daha yüzlerce mısra, beyit veya dördlük bulunmaktadır. Fakat Hatayî'nin şiirlerinde Hiz. Alî, tanıtmaya çalıştığımız çerçeve dahilinde ele alınmıştır. Onun “Hak-Muhammed-Alî” ve “Muhammed-Alî” bütünlüğü içindeki yeri, aynı başlıklar altında ele alınıp değerlendirilmiştir.

2. Hazreti Hasan:

Hazreti Alî'den sonraki ikinci imamdır. Divanda Hiz. Hasan, İmam Hasan, Hasan, Hasan-ı şehid, Mir Hasan ... gibi adlarla zikredilir.

O, cihanın nurudur, balkıyan nurdur. Gevher kânidir. Hüda buyruğuna candan bağlıdır. Bilindiği gibi zehirlenerek öldürülmüştür. Şeriatın şâhı ve alimi olarak vasıflandırılan Hiz. Hasan'ın zehirlenmek suretiyle öldürülmesi, Hiz. Hüseyin'le birlikte, Kerbela'da Allah tarafından Yezid eliyle kurban edilmesi şeklinde ifade edilmektedir:

Hasan ilen Hüseyini Kerbelâda

Yezîd eliyle kurbân eyleyen Şâh (G. 306. 6.)

Zâkirdir şular kim da 'imâ zikrûn ider

Raķîbler zehrin içmiş ol Hasan Hıulķ-ı Rızâ (G. 43. 6.)

Hiz. Hasan için Şâh, mir, padişâh benzetmelerine yer verilmiştir. Şair, onu bu unsurlara benzetirken kendisini de çâker, kul, köle olarak ifade etmiştir:

Men çâkerem ol Şâh Hasan pâdişâh-ı vaķt

Hıķķdır ki gönül tahtına sultân 'Alidir (K. 11. 6.)

Ayrıca Hazreti Hasan, hüsnüne bütün şark edebiyatlarında güzellik timsali olarak kabul edilen Hiz. Yusuf'un bile köle olduğu bir güzelliğe de sahiptir. (K. 13. 3.)

3. Hazreti Hüseyin:

Hazreti Ali'nin küçük oğlu olup Hazreti Hasan'dan sonraki üçüncü imamdır. Meşhur Kerbela hadisesinin kahramanıdır. İmam Hüseyin, Şâh Hüseyin, Hüseyin, Şâh-ı ma'na, Şehid-i Kerbela ... adlarıyla anılır.

Hz. Hüseyin'in on iki imamın başı olduğuna ve kendisine bağlanan kişileri mahrum etmeyeceğine inanılmaktadır. Şair, Hz. Ali ve Hz. Hasan gibi Hz. Hüseyin'i de şâh olarak görür; kendisini de onun kulu, kölesi şeklinde tanıtır. Bu, Alevî-Bektaşî zümreye mensup bütün şairler gibi, Hatayî'nin de Hz. Hüseyin'e olan bağlılığının bir ifadesidir:

Hüsn şehrinde mesken dutdı gönlüm
Hüseyniñ hem kemine kemteriyem (K. 8. 3.)

Âşık , Kerbela'da başı Mervan tarafından kesildiğini söylediği Hz. Hüseyin için matem tutar, onun derdi bağrını deler. Kerbela'da yaralanıp attan düşen Hüseyin'e su bile verilmediğini belirtir:

Su vermediler ol cana
İçe idi kana kana
Ağlaşurlar yana yana
Ah Hüseyin Şâh Hüseyin (N. 118/B. 4.)

Yüzü maha benzetilen Hz. Hüseyin, yüz sürmeye değer bir dergahtır. Onun şehrine girenin çıkası gelmez. O, mahşer günü elinde asasıyla bazen mizan başında, bazen de Sırat yolunda, Hz. Muhammed'in sancağının önünde mazlum mazlum gezecektir:

Asası elinde sancak uğruna
Gahi mizan gahi Sırat yolunda
Muhammed'in sancağının önünde
Mazlum mazlum gezer İmam Hüseyin (N. 46. 4.)

4. Zeynel Abidin:

İmam Zeynel, Zeyne'l-aba, Ali Zeyne'l-ibad ... gibi adlarla da zikredilen Zeynel Abidin, dördüncü imamdır. Şükrünün çok olduğu belirtilip taliplere onun aşkıyla canlarını şehid etmeleri tavsiye olunur. Zeynel Abidin dertlerin devasıdır, Hak'tan gelen "darü'ş-şifa"dır. Ona kör olarak gidenler, bu hastalıklarından kurtulmuş olarak gelmişlerdir:

Meger dārü 'ş-şifā geldi ki Zeyne 'l-'ābidīn Hāḳḳdan
Ki her a' mā āña gitti gözine rüşenā geldi (G. 357. 5.)

5. Muhammed Bâkır:

Beşinci imamdır. Bâkır, İmam Bâkır, Muhammed Bâkır adlarıyla da anılır. Bâkır için "imamlar serveri" ifadesi kullanılır ve küffarı kırdığından söz edilir. Bir yerde de nur gölünü akıtan kişi olarak da vasıflandırılan İmam Bâkır'ın kirişle boğulmak suretiyle öldürüldüğü haber verilmektedir:

Kirişle boğdular İmam Bâkır'ı
Onun-çün la'net okurum Yezid'e (N. 11. 3.)

Şair, diğer imamlara karşı beslediği muhabbet ve bağlılık duygusunu "hak-i der"i olduğunu söyleyerek Muhammed Bâkır için de tekrar eder. Çok ibadet eden birisi olması dolayısıyla, tarikat ehli için abid ve sahib-i vefâ olarak geldiğine inanılmaktadır:

Muḥammed Bâḳır-ı 'ābid kim oldır gözlerim nūrı
Ṭarīḳ ehline ol 'ābid-i 'aceb şāḫib-i vefā geldi (G. 357. 6.)

6. Ca'fer es- Sadık:

Ca'fer, İmam Ca'fer. Ca'fer-i Sadık, Ca'ferü's-Sadık, Hoca, Mevaliler imamı, imam-ı reh-nüma isimleriyle zikredilir. Altıncı imam olan İmam Ca'fer'in on iki imam içinde hususî bir yeri bulunmaktadır. "Şia'nın imamiye koluna isna-aşeriye denildiği gibi, Ca'feriye de denilmektedir; bunun sebebi de Ca'fer es-Sadık'ın fikhî görüşlerinin

esas alınmış olmasıdır.”¹¹⁷ Şii yorumlardan büyük ölçüde etkilenen Alevî-Bektaşî anlayışında da, aynı sebeple İmam Ca’fer’in önemli bir mevki vardır. Pek çok Bektaşî şair gibi, Hatayî de “Ca’fer mezhebi”nden olduğunu sık sık dile getirmektedir. “Katarıda İmam Ca’fer’e uyarız.” (N. 81. 2.), “İmam Ca’fer mezhebimiz.” (N. 130. 4.) şeklindeki mısraların sayısının bir hayli fazla olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hatayî’nin

İmam Ca’fer bir erkandır yürüttü
Anı mevalîden gayrı kim tuttu (N. 11. 4.)

mısralarında da ifade edildiği gibi, İmam Ca’fer Şia mezhebinin fikhî esaslarını ortaya koyan imamdır. Mevalî, Müslüman Arapların Arap olmayan Müslümanlara verdiği addır. Ca’fer es-Sadık için “Mevalîler imamı” denilirken, taraftarlarının Araplardan çok diğer Müslüman unsurlar arasından çıktığı ifade edilmiş olmaktadır.

Şems ve kamere benzetilen Ca’ferü’s-Sadık’ın “Sırat-ı müstakîm”in süsü, onun meth ü senasının da gönüllerin gıdası olduğu kabul edilmektedir:

Ki Ca’fer Şâdık olupdur sırat-ı müştakîm âreste
Anıñ medh ü şenâsından gönüllere gıdâ geldi (G. 357. 7.)

7. Mûsâ Kâzım:

Mûsâ Kâzım, Kâzım, İmam Musa, Şâh Kâzım, İmam Kâzım Musa ve İmam Kâzım adlarıyla zikredilen bu şahıs yedinci imamdır. İlk altı imam kadar olmamakla birlikte, İmam Mûsâ Kâzım da gönülden bağlı olunan, gönlün gamını alması arzu edilen, kendisine “musahibim” denilen ve muhibbi olunup düşmanından da uzak durulan bir kişidir. Bir yerde derya, bir yerde de server olarak vasıflandırılan Mûsâ Kâzım’ın, gece gündüz Allah’ın emrini yerine getirmekle meşgul olduğu ifade edilmektedir:

İlâhın emrine meşgûl dün ü gün Mûsâ Kâzım
Anıñ cânı için çalanlara luğ ü ‘atâ geldi (G. 357. 8.)

¹¹⁷ A. İlhan, Cemal Sofuoğlu, *Alevilik Bektaşilik Tartışmaları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 47.

8. Alî Rıza:

İmam Rıza, Rıza, İmam İrıza adlarıyla ve diğer imamlarla birlikte anılır. Sekizinci imamdır. Bir nefeste Yezid tarafından elinin bağlandığı söylenmektedir. Bu ifadenin gerçek anlamında değil, mecazî anlamda kullanılmış olması lazımdır; zira kaynaklarda bu yönde bir kayda rastlanmamaktadır. Ölümü de halife Me'mun'la birlikte Merv'den Bağdad'a dönme esnasında olmuştur. Cenaze namazını bizzat kıldırın ve Harun Reşid'in mezarının yanına defnedilmesine nezaret eden de Me'mun'dur.¹¹⁸ Yine bir nefeste, kendisine zehir verenlerin şefaatten mahrum kalmaları temenni edilmektedir. Zehirlendiğine dair de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır:

İmamı Musa'dan gelen erenler
Can baş feda edüp cemler görenler
İmamı Rıza'ya zehir verenler
Divanda şefaatt bulmaz inşallah (N. 18. 3.)

9. Muhammed Takî:

Takî, Muhammed Takî veya Şâh Takî gibi adlarla anılan dokuzuncu imamdır. Âşık , Takî'den kendisini hidayete erdirmesini talep eder. Yüceltme ifadesi olarak taç ü nakd-i evliya olduğu söylenir. "Hoş-han"lığı, en belirgin vasfıdır. Gönülleri aydınlatan bu imama yerlerin ve göklerin meleşinden çok merhabalar gelmiştir:

Muhammed Taķidür hoş-ĥân gönüller aydını canım
Melek-i arz ü semâlardan oña çoĥ merĥabâ geldi (G. 357. 10.)

10. Alî Nakî:

Nakî, İmam Nakî, Alî Nakî gibi adlarla geçer. Onuncu imamdır. Diğer imamlara olan saygı ve bağlılık, tabii ki İmam Nakî için de söz konusu edilir. "Nakd-i evliya" ve "nur-ı ayn" olarak vasıflandırılan Alî Nakî'nin, mahşerdeki şefaattçilerden biri olduğu da belirtilir. Bütün dertlere şifa veren kişi olup ayağının tozu, hekimlere "tütüyâ"

¹¹⁸ age. , s. 51.

(sürme) olarak gelmiştir: (Sürmenin göz hastalıklarını tedavi etme özelliği bulunduğu inanılmaktadır.)

‘ Alî Naķi durur řāfi şamu derdine bî-mārñ
Anñ şol ĥāk-i pāyinden ĥekîme tütîyā geldi (G. 357. 11.)

11. Hasan el-Askerî:

Askerî, Hasanü'l-Askerî veya Hasan Askerî adlarıyla da anılan on birinci imamdır. Bir beyitte “şâh-ı velayet” şeklinde vasıflandırılmıştır. Dameninin tevekkül eliyle tutulması tavsiye olunur; çünkü onu candan sevenler, Hakk’a vasıl olurlar. (G. 357. 12.) Hatayî, Askerî’ye bazı imamlardan daha fazla yer vermiştir. Şair, onun şarabını içtiğini ve o andan itibaren de serhoş olduğunu söylemektedir. (N. 134. 7.) Yine bir beyitte, kendisini Askerî’nin ayağının toprağının fedaisi olarak göstermekte; başka bir beyitte de, onun ayağının tozunu gözüne sürme olarak çektiğini ifade etmektedir:

Eyva ’l-lâh ĥāk-i pāy-i ‘ Askerîniñ
Çeker men çeşmime çün tütîyâdır (K. 3. 8.)

Hicrî 260 (873) yılında hastalandığı ve bir hafta sonra da vefat ettiği bilinmekle birlikte, Abbasi halifesi Mu’temid tarafından zehirlendiği de ileri sürülmektedir.¹¹⁹ Hatayî’nin “kızıl kanını yere akıtladığını” söylemesi, muhtemelen bu iddiayla ilgilidir.

Huriler Hasan Askerî donların
Yere akıttılar kızıl kanların
Mehdî ala hayfını anların
Onun-çün okurum la’net Yezid’e (N. 11. 6.)

12. Muhammed Mehdî :

Mehdî, İmam Mehdî, Muhammed Mehdî adlarıyla zikredilir, on ikinci ve son imamdır. En çok “sahib-i zaman” terkibiyle vasıflandırılır. Bunun sebebi de, kayıplara

¹¹⁹ *age.*, s. 58-59.

karışmış olmasına ve kendisine ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkacağına olan inançtır. Bu ihtiyaç, aşağıdaki beyitte de çok açık olarak ifade edildiği gibi, cihanın karışması ve bütün alemin küfre düşmüş olması halidir: (Beyit.Mehdî'yle ilgili olarak söylenmiştir)

Zuhur etmez cihan karışmayınca
Bu 'alem cümle küfre düşmeyince (Ns. 104.)

Onun yolda olduğuna (N. 58. 3.), Düldül'e binip, eline Zülfikar'ı da alıp Murtaza olarak geldiğine de inanılmaktadır:

Yine Düldüle mindi Şâh Mehdî
Elinde Zü'lfikâr Murtezâdır (K. 3. 9.)

“Sahib-i zaman” olması dolayısıyla, cihanın karışıklığına son verecek ve alem halkını küfürden döndürecek olan padişâhtır. Bu padişâhın gönüllerin gamını atması ve sevginin bütün cihanı kaplaması ümit edilir. Kendisinden beklenen asıl şey ise, daha önceki imamların öcünü (hayfını) almasıdır:

Huriler Hasan Askerî donların
Yere akıttılar kızıl kanların
Mehdî ala hayfını anların
Onun-çün okurum la'net Yezid'e (N. 11. 6.)¹²⁰

V. Diğer Şahıslar

Divan tahlili çalışmalarında peygamberler, dinî şahsiyetler ve mutasavvıflar dışında kalan şahıslar, “Cemiyet” bölümünde ele alınır. Divanda ismi geçen hükümdarlar, şehzadeler, vezirler ve diğer kişiler bu bölümde incelenir. Hatayî divanında, bu vasıflarla ele alınan devlet adamları bulunmamaktadır. Bunun sebebi de, muhtemelen Safevî devletinin kurucusunun bizzat şairin kendisi olmasıdır. Şairin, Osmanlı devletiyle kavgalı olduğu için de, şiirlerinde Osmanlı hükümdar veya

¹²⁰ On iki imam için ayrıca şu kaynaklara bakılabilir: Yaşar Kutluay, a.g.e. ; A. Gölpınarlı, a.g.e. ; Otman Gündoğdu, 12 İmamlar'ın Buyruk ve Değerli Sözleri, Ayyıldız Yayınları, Ankara 1996. ; Lütfî Kaleli, Binbir Çiçek Mozaığı Alevilik, 3. Baskı, Can Yayınları, İstanbul 1996.

şehzadelerine, ya da diğer devlet adamlarına yer vermesi, zaten düşünülemez. Ancak kavgalı olduğu Osmanlı devletinin hiç bir hükümdarı, şehzadesi veya veziri için aşağılayıcı bir ifadeye yer vermediği de özellikle belirtilmelidir. Şairin dedesi Şeyh Cüneyd ile babası Haydar'ın Osmanlı'nın hakimiyet sahasında faaliyette buldukları, bu suretle Safevî devletini kurmamış olsalar bile kurulmasına zemin hazırlamaya çalıştıkları bilinmektedir. Belki de bu yüzden Hatayî, babası için Şâh Haydar veya Sultan Haydar isimlerini kullanmaktadır. Bununla birlikte, bu kişi hakikî anlamda hükümdar olmadığı için, çalışmamızda “Hükümdarlar, Şehzadeler” şeklinde bir başlığa yer vermeyi uygun bulmadık. Devlet adamı olma vasfı bulunmayan efsanevî kahramanlar veya masal kahramanları gibi şahıslar, üçüncü bölümde ve ilgili başlık altında ele alınacaktır. şiirlerde adı geçen şahısların çok büyük bir kısmı, hemen hemen tamamıyla ideolojik bir yönü bulunan ve bu yönüyle ismi zikredilen kişilerdir. Hatayî'nin, Hz. Hüseyin'in anne kucağında ölen çocuğuna dahi yer vermesini başka türlü izah etmek oldukça zordur. Bu bakımdan, biz, bu şahısları “İdeoloji” bölümünde incelemeyi ve “Sevilen Şahıslar”la “Nefret Edilen Şahıslar” olmak üzere iki başlık altında toplamayı daha doğru bulduk.

a. Sevilen Şahıslar

1. Hazreti Fatma:

Hazreti Fatma, Hazreti Muhammed'in kızı, Hazreti Ali'nin hanımı ve Hazreti Hasan'la Hüseyin'in de annesidir. Fatma Ana, hayru'n-nisa, ferzend-i nur-ı nübüvvet, İslam'ın anası gibi ad ve sıfatlarla zikredilir. Divanda babası tarafından Hz. Ali'ye verilmesi sebebiyle anılırken cennette bir gül olduğu ifade edilir:

Hazreti Fatıma cennette bir gül

Anı Ali'ye virdi Habibullah (N. 19. 2.)

O, şehadetinden sonra oğlu Hz. Hüseyin'in yollarını gözleyen, Hz. Ali'ye Kanber'i olacak kadar bağlı olan ve yüzünü görenin cehennem ateşinden azad olacağına inanılan “Fatma Ana”dır:

Fatma Ana oturur muhkem yurduna
Yüzün gören yanmaz tamu oduna (N. 35. 3.)

2. Muhsin:

İsmi bir yerde zikredilen Muhsin, Hazreti Ali'yle Hazreti Fatma'nın henüz doğmadan düşen çocuğunun adıdır. Bu isim de Hazreti Muhammed tarafından konmuştur.¹²¹

Emirim Mîr Muhsindir yakîn bil
Ki Zeyne'l-'âbidîn âl-i abâdır (K. 12. 5.)

3. Kasım:

Kasım, Hz. Hasan'ın oğludur. Hz. Hüseyin, ağabeyinin vasiyeti üzerine kızı Zeyneb'i Kufe'den getirip Kasım'a vermiş, fakat O ber-murad olmadan cenge girerek Kerbela şehitleri arasındaki yerini almıştır:

El eli görmedi etek eteği
Serilice kaldı anın yatağı
Ahrette cem olarak ballar peteği
Ahrette kavuştura yaradan Gani (N. 23. 33.)

4. Şehr-Banu:

Şehr-Banu, Hz. Hüseyin'in hanımının adıdır. Nefeslerde umumiyetle Şehriban Ana adıyla geçmektedir. Bu ad, asıl adın galatından başka bir şey değildir. O, Kerbela'da altı aylık çocukları Ali Asgar'ın şehid edilmesi üzerine, feryad ü figanının arttığı söylenerek yad edilmektedir:

Ol imamın kucağında Al'Asker
Dedi "kafir şu masuma bir su ver"
Öyle derken kucağında urdular
Arttı Şehriban Ana'nın efganı (N. 23. 24.)

¹²¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *age.*, s. 66.

Yine Kербela'da, çocuğundan sonra eşi Hz. Hüseyin'in yaralanması dolayısıyla karalar bağlamış; şehadetinden sonra da Medine'ye gönderilmiştir:

Gökte yıldız paralandı
Şehriban ana karalandı
İmam Hüseyin yaralandı
Ah Hüseyin ü vah Hüseyin (N. 118A. 7.)

5. Alî Asgar:

Alî Asgar, Hz. Hüseyin'in çocuklarından birinin adıdır. Henüz altı aylıkken, Kербela'da babasının kucağında şehid edilmiştir¹²². Nefeslerde, Al'Asker şeklinde geçmektedir:

Kafirler şehit etti Al'Askeri
Gökte ağlaştı hem melekleri
Bize ruhsat vermez perverdigari
İmam kahirlendi ağladı günü (N. 23. 25.)

6. Zeynep:

Hz. Hüseyin'in kızının adıdır. Babası Kufe'den göç ettiği sırada orada kalmıştır. Bundan dolayı çok ağladığı ve gözlerinden yaş yerine kan geldiği rivayet edilmiştir. Zeynep, babası Hz. Hüseyin tarafından, amcası Hz. Hasan'ın vasiyetine bağlı olarak onun oğlu Kasım'la evlendirilmiştir. Bir kaç şiirde, bu hadiseler vesilesiyle zikredilmiştir:

İmam ehl-i beytin yanına aldı
Kerimesi Zeynep Kufe'de kaldı
Gözlerinden yaş yerine kan geldi
Ağlayu ağlayu hublar civanı (N. 23. 2.)

¹²² *age.*, s. 82.

7. Şâh Alî Abbas:

Şâh Alî Abbas, bir pehlivanın adıdır. Kerbela hadisesi sırasında, susuz kalan insanlara su su getirmek üzere kırbasını suya daldırılmış, bunu gören kafirler (Yezid'in adamları) tarafından elleri kesilmiştir. O da kırbayı dişleriyle tutarak gelmiş ve orduyu bulmuştur:

Şah Ali Abbas bir pehlivan vardı
Aldı kırbasını suya daldırdı
Anladı kırbayı suda deldirdi
Gördü üç beş kafir koptu hemani

Kafiri görünce dolaştı payı
İk'ellerin kesti ol Mervan soyu
Eğildi dişiyile tuttu kırbayı
Geldi buldu ordu-yı humayunu (N. 23. 20,21.)

8. Hur: (Har)

Har, Yezid'in oğludur; ancak babasından kaçıp Hz. Hüseyin'e sığınmış ve onun safına katılmıştır. Har, önceki adı; Hur ise Hz. Hüseyin'e sığındıktan sonraki adıdır. Bu sığınma macerası ve sonrasında meydana gelen olaylar, kırk yedi dörtlük olan uzun bir nefeste canlı tasvirlerle anlatılmaktadır. Har veya Hur, Yezid'in adamları tarafından, Kerbela'da en önce şehit edilmiştir:

Ol Yezid'in bir evladı var idi
Gayetten pehlivan ismi Har idi
Her manada imamları görürdü
Hiç kimseye irşad etmezdi onu (N. 23. 6.)

.....

Oğlan der ki "ben Yezid'in oğluyum
Lanet babama ki sana bağlıyım

Şâhım ağıdımı sana ağlayım
Asla dostum etme bize gümanı” (N. 23. 13.)

.....

Eğildi destini pa bus eyledi
Babasının ettiğın bir bir söyledi
İsmi Har idi değışti Hur oldu
Gayetten sevdiler ol pehlivanı (N. 23. 14.)

.....

Kafirler şehit etti ibtida Hur’ı
İmamlar getirdi yıkadı anı
Dediler Hüseyın’e “durmuyor kanı”
Bağlayın bakalım astar nişanı (N. 23. 23.)

9. Kanber:

Kanber, Hz. Alî’nin çobanı ve kölesinin ismidir. onun kölesi olmak, herkesi kıskandıracak bir payedir. Bu sebeple âşık , Kanber’in Kanber’i olmak için can atar. Hz. Muhammed ile Hz. Alî bağılığı ve sevgisi, Alevî-Bektaşî edebiyatının hakim temalarından olduğı içinHatayî kendisini bu iki şahsın gönüllü kölesi ve Kanber’i olarak takdim eder:

Ğulâm-ı hânedan-ı Ahmedem hem
‘Aliniñ Kanberiniñ Kanberiyem (K. 8. 2.)

Kanber, hükümdarların dahi kölesi olmak istedikleri kişidir. Kayser ve Cem’in onun hizmetçisi olmaya razı oldukları ifade edilir. Sebebi de, yine efendisinin Hz. Alî olmasıdır. (G. 234. 2.) Hz. Alî’den keramet göstermesi istenmesi üzerine, sofraya açma kerameti Kanber vasıtasıyla gerçekleştirilir. Kanber’in koyunlarına bebr ü ejdehanın dahi uğrayamayacağı söylenir; sebebi olarak da onların gerçek sahibinin “hem-dem”i Allah olan Hz. Alî olması gösterilir:

Olmaz ganim-i Kanberine bebr ü ejdehā

Çün hem-demi ol şāh-ı cihānūñ İlāhdır (G. 124. 4.)

Hatırlanacağı üzere Hz. Ali “sāki-i kevser”dir. Kevser suyunu dağıtacak olan Hz. Ali, sunacak olan da Kanber’dir. Saymaya çalıştığımız bu özellikleri ve bilhassa Hz. Ali’nin kölesi olması dolayısıyla Kanber, en fazla ideolojik çerçevedeki âşığın benzetilene olarak söz konusu edilmektedir.

10. Safi, Şeyh Cüneyd, Sultan Haydar:

Safi veya Şeyh Safi, Hatayî’nin Safeviye tarikatını kurmuş olan büyük dedesinin adıdır. Şeyh Cüneyd dedesi, Sultan Haydar ise babasıdır. Safi, manevî nüfuzu; Şeyh Cüneyd ile Sultan Haydar ise Anadolu’da yürüttükleri propaganda faaliyetleriyle Şāh İsmail’in kurucusu olduğu devletin adeta zeminini hazırlamışlardır. Hatayî kendisini tanıtırken bu üç isme de yer verir; onların neslinden olduğunu ısrarla vurgular, bunu kendisi için bir nevi teminat olarak görür ve gösterir:

Şafi nesli Cüneyd Hayder oğlu

‘Alî Murtezâyîdir Hâṭayî (G. 363. 2.)

Cihānı açdı Sultān Hayder oğlu

İrişdi gāziler kevn ü mekāna (G. 314. 6.)

b. Nefret Edilen Şahıslar

1. Muaviye:

Muaviye, şiirlerde adı nefretle anılan kişilerden biridir. Bilindiği gibi Muaviye, Yezid’in babasıdır. Hatayî’nin bütün kını, bütün nefreti Yezid üzerinde odaklanmış, Muaviye’ye ise bir kaç nefeste yer verilmiştir. Şaire göre Muaviye, kötülük sembolü olup soyu dergahtan (dünya?) sürülmesi gereken bir kişidir. Musahiblik, Alevîliğin temel kurumlarından biridir. Musahibin musahibinden yüz çevirmesi, hoş görülmesi mümkün olan bir davranış değildir. Hatayî, Muaviye’yi musahibinden soğuyan musahibin benzetilene olarak düşünür:

Musahib musahibten nice soğuya
Anın aslı Maviyedir Maviye
Onlar kail olmaz böyle daviya
Danıştı Muhammed böyle der Ali (N. 26. 4.)

2. Yezid:

Yezid, Muaviye'nin oğlu olup Alevî-Bektaşî şairlerin kin ve nefretinin odaklandığı kişidir. Bunun sebebi de Kerbela faciasının veya katliamının sorumlusu olarak görülmesidir. Hatâyi, devletini Şii temel üzerine kuran ve bu konuda çok katı bir tutum izleyen bir hükümdar şair olarak, Yezid'in kökünü, neslini kesmek niyetindedir. Gâzilerden her zaman Muaviye ve Yezid'le gaza etmelerini isteyen şair, Yezid'i kırmaya muvaffak olacak kişinin cihan var oldukça cihan-dar olmasını temenni eder:

Yezîd ü kâfir ü Mervâna her dem
Gâzilerden gâzâ ister Hâtâyî (G. 364. 6.)

Eliñ varsın yahşî kırdıñ Yezîdi
Cihân-dâr olasan tâ kim cihân var (G. 149. 3.)

Yezid'in meclisine de varılmamalı, sesine kulak verilmemeli, ensesine satır indirilmeli; kısaca başından silah darbeleri eksik olmamalıdır:

Yezîde zağm-ı seyf ü tîr ü hañçer
Başından gitmesin tîg ü teberdir (G. 66. 10.)

Yezid'in kavmi (tarafdarları) de güldürülmemeli, gülmesine fırsat da verilmemelidir. (N. 130. 2.) O, taş bağırlıdır. Kahriyle, Hz. Hüseyin'i Kufe'den göç etmek zorunda bırakmıştır. Zaten Hz. Ali'nin soyunu yeryüzünden silmek niyetindedir. "Adû" ve "bi-din" sıfatlıdır. Kerbela hadisesinde, su isteyen müminlere "kendisine tâbi olmaları" şartını koşmuştur. O, cennet yüzü görmeyecek dört kişiden biridir:

Dört şey vardır cennet yüzünü görmez
Bir münkir münafık bir Yezid gammaz (N. 77. 4.)

Hatayî'ye göre Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in başına gelenlerden. Bâkır'ın kirişle boğulmasından veya boğdurulmasından, Mûsâ Kâzım'a kurşun akıtılmasından, İmam Rıza'nın ellerinin bağlanmasından, Takî ve Nakî'nin ah edip ağlamasından, Hasan Askerî'nin kızıl kanının yerlere akıtılmasından sorumlu olan Yezid'dir. Bütün bunlardan dolayı da Yezid'e lanet okumak sünnettir:

Kirişle boğdular İmam Bâkır'ı
Onun-çün okurum lanet Yezid'e
Musa-yı Kâzım'a kurşun akıttı
Onun-çün okurum lanet Yezid'e (N. 11. 3, 4.)

Bütün bu zalimliklerine rağmen, Yezid'den korkmaya gerek yoktur. Hz. Ali'yi sevenler Yezid'den korkmamalıdır. (G. 124. 5.) Tek bir velayet askeri, Yezid'in yüz bin askerine bedeldir:

Yezidiñ leşkeri yüz min olursa
Velâyet leşkerinden bir yeterdir (G. 66. 3.)

Sayılan bu kötü vasıflara sahip olan Yezid, Hz. Ali'yi her yerde ve her zaman hazır görmeyenlerin benzetildiği kişi olarak da tasavvur edilmiştir. (G. 150. 4.)

3. Şimr: (Şemir)

Şimr bir kumandanın adıdır. İsmi Muaviye ve daha çok da Yezid ile birlikte anılmaktadır. Yezid tarafından Hz. Hüseyin'in üzerine, Kerbela'ya gönderilen ordunun komutanıdır. Yezid'in Hz. Hüseyin'in saflarına katılan oğlu Hur tarafından Kerbela'da savaş meydanına çağrılır. Bu hadise karşısında Şimr, "çocuğu sağ tutup öldürmemeyi, onu babasına verip karşılığını almayı" düşünür:

Şemir der ki "bunu sağ tutmalı
Öldürmeli değil ceza etmeli
Bunu sağ babasına iletmeli
Gayetten çok olur şerre inamı" (N. 23. 17.)

Şimr, Hz. Hüseyin'e hitaben de "Ya başını ver, yahut dinime gir." demiş ve hadise Hz. Hüseyin'in şehadetiyle neticelenmiştir.

4. Mervan:

İslam tarihinde iki Mervan vardır. Alevîlerin ve Alevî-Bektaşî şairlerin ismini kin ve nefretle andığı kişi, birinci Mervan'dır. Hz. Peygamber'in Taif'e sürdüğü Hakem b. As'ın oğludur. Hz. Osman tarafından, halîfeliği sırasında katip tayin edilmiş ve onun damadı da olmuştur.¹²³ Mervan, Muaviye tarafından Hicaz valiliğine getirilmiş, Muaviye'nin ölümünden sonra da Hz. Hüseyin'e karşı savaş açılması yolunda teşebbüslerde bulunmuştur. Hz. Hüseyin'in Yezid'e biat etmesinin sağlanmasını, aksi takdirde öldürülmesini emreden de odur. Kendisine karşı olan nefretin sebebi de. bu davranışlarıdır. Hatayî, Kerbela'yı basan ve Hz. Hüseyin'in başını kesen kişi olarak Mervan'ı göstermektedir:

Esti deli poyraz esti
Kafir Mervan bizi bastı
Hüseyin'in başını kesti
Ah Hüseyin ü vah Hüseyin (N. 118-A. 5.)

Mervan kafir, Yezid'in askerleri de Mervan soyu olarak vasıflandırılmakta. verdiği ikrardan dönenlerin Mervan olduğu, Mervan'a tâbî olanların da ebter olup dinden çıktığı ifade edilmektedir:

Olar ki tâbi'-i Mervânilerdir
Sürüldi çıhdı dinden ebter oldı (K. 13. 9.)

5. Ebu Cehl:

İslam'ın ilk devresiyle ilgili kaynaklarda ismi çok sık geçen Ebu Cehl, Hz. Peygamber'in en büyük düşmanıdır. Bedr gazasında öldürülmüştür.¹²⁴ Hatayî'ye göre

¹²³ *age.* , s. 132.

¹²⁴ İskender Pala, *age.* , s. 146.

Hazreti Alî tarafından hışm ile doğranmış bir kişidir:

‘Alî hışm ile doğradı Bū Cehli
Hamîr tek destine Hâyber gelüpdür (G. 75. 5.)

VI. İdeolojik Kavramlar:

Bu başlık altında, tamamıyla ideolojik bir anlam taşıyan ya da şair tarafından bu şekilde anlam yüklenen tabirler üzerinde durulacaktır. İdeolojik tabirler, elbette bu bölümde sıralanacak olanlardan ibaret değildir. Diğerleri, ilgili bölümde ele alınacaktır. Mesela; gökyüzü, güneş veya ay, ya da hayvanlardan aslan üzerinde de durulacaktır. Ancak bunlar, ilgili bölüm olan “Tabiat” başlığı altında inceleneceklerdir. Bu şekilde sınıflandırılmalarının sebebi de, daha önceki tahlil çalışmalarıyla paralellik sağlama düşüncesidir.

1. Musahib:

Musahib, yol arkadaşı demek olup birlikte nasip alanlar için kullanılır.¹²⁵ “Ahiret kardeşi” ifadesi de eş anlamlıdır.¹²⁶ Alevilikte bir Musahib’i olma yükümlülüğü yedi farzdan, yani yerine getirilmesi gereken yedi yükümlülükten biridir.¹²⁷

Bu anlayışın Alevî-Bektaşî edebiyatındaki akisleri oldukça fazladır. Hatayî’nin bu konuyla ilgili düşünceleri şöyledir: Her şeyden önce bir musahib bulmak lazımdır. Tarikat ehli olmanın şartlarından biri de bir musahib bulmaktır. Musahipsiz yedi adım bile yürünmez, musahibi olmayan kişi hemen yorulur:

Musahibsiz yedi adım yürümen
Musahibi olmayan anda yorulur (N. 66. 5.)

¹²⁵J. Kingsley Birge, *Bektaşilik Tarihi*, (çev: Reha Çamuroğlu) Ant Yayınları, İstanbul 1991, s. 266.

¹²⁶I. Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, (Türkçesi: Turan Alptekin) Cem Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 90.

¹²⁷*age*, s. 92. ; E. Ruhi Fıglalı, *Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik*, 4. Baskı, Ankara 1996. , s. 311,313,314,330,334.

Musahibin musahipten gizli bir şeyi olmamalıdır. (N. 78. 2.) Musahipler sırdaş olmalıdır. Şair, musahibinden soğuyan kişiyi, Muaviye'ye benzetmektedir. Muaviye'ye benzetilmek, söz konusu zümre mensupları için en büyük hakaretlerden biridir. Hatayî, iki musahib arasında söz konusu olabilecek soğuklukları şu dörtlüklerde değerlendirmektedir:

Musahib musahibden nice soğuya
Onun aslı Maviye'dir Maviye
Onlar kail olmaz böyle davıya
Danıştı Muhammed böyle der Ali

Musahib musahibden saklasa sözü
Hakk'ın divanında ayrolur özü
Cehenneme gider karadır yüzü
Danıştı Muhammed böyle der Ali (N. 26. 4, 5.)

Hatayî musahibi bulunmayan birisi ile durup oturmayı dahi tavsiye etmez; böyle bir kişinin verdiği bir yudum suyun bile tamamıyla zarar olduğunu söyler. (N. 60. 1.)

Şair, bir kaç yerde de kendi musahibi olarak yedinci imam Mûsâ Kâzım'ı göstermektedir. (N. 105. 6. ; 134. 6.)

2. Mürebbî:

Mürebbilik dedenin işidir.¹²⁸ Alevilikte üçüncü kapı olan marifet, mürebbî kapısı olarak da yorumlanır.¹²⁹, Hatayî, mürebbiyi bir nefesinde musahiple birlikte zikreder; birine "imanım", birine de "dinîm" der:

Mürebbi musahib cesedde canım
Mürebbi imanım musahib canım (N. 78. 4.)

¹²⁸ *age.*, s. 312.

¹²⁹ Fuat Bozkurt, *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*, Ant Yayınları, İstanbul 1980, s. 145.

3. Yol Oğlu:

Yol oğlu, nasip almak suretiyle tarikat babasının çocuğu olan kişileri karşlayan bir ifadedir.¹³⁰ Hatayî, bu ifadeye iki yerde yer vermektedir. Yol oğlunu yabancı olarak görmemeyi tavsiye eden şair, bu hususu

Yol oğlundan bağçenizi sakınman
Yen yedinir yemişiniz koruman (N. 66. 5.)

mısralarıyla dile getirmektedir.

4. Dede:

Dedelik, Alevîlikte oldukça önemli bir kurumdur. Dede, törenlerin de en önemli şahsiyettir. Hatayî’de bu kurum ya da kişi hakkında fazla bir değerlendirme bulunmamaktadır. şaire göre Dede, gelişiyle kendisini bekleyenleri sevip sevindirir ve muhabbet kapılarının açılmasına da vesile olur:

İki can idik birleştik
Mahabbet kapusun açtık
şükür didara eriştik
Dedem hoş geldin hoş geldin (N. 115. 2.)

5. Mevalî:

Mevalî “köleler” anlamına gelen ve Emevî hanedanlarının Müslüman olup Arap olmayan topluluklara verdikleri addır.¹³¹ Özellikle Alevî-Bektaşî zümreler, “Ehl-i Beyt”e karşı takındıkları tavır sebebiyle, Emevî hanedanlarından nefret ederler. Bu durum da mevalî olarak adlandırılan kesimlere sahip çıkma gibi bir netice doğurmuştur. Alevî- Bektaşî şiirinde mevalîlerden hep övgüyle bahsedilmektedir.

¹³⁰ John Kingsley Birge, *age.*, s. 269.

¹³¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *age.*, s. 83.

Hatayî de bu hakim temayülün dışında değildir. O, mevalî olduğunu söylemekten çekinmez; tam aksine mevalîlerin rehberi olduğunu iddia eder. Bu ve benzeri mesajları, hiç şüphe yok ki, söz konusu toplulukları kendi bayrağı altında toplama ve kendine bağlama düşüncesinin ifadesinden başka bir şey değildir:

Hüseynî mezhebem men dîn içinde
Mevâlî olanîñ men rehberiyem (G. 232. 2.)

En az yüzde yetmiş beşi Hanefî mezhebine mensup olan Türkler de¹³² mevalî denilen topluluklardandır. Bu mezhebin kurucusu olan Ebu Hanîfe ise, altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın talebesidir. Aşağıdaki beyit, muhtemelen bu husus göz önünde bulundurularak yazılmıştır. Çünkü, Ca'fer-i Sâdık, Sünnî kesimler tarafından da sevilip sayılan, hürmet edilen bir şahıs olmakla birlikte, "imam" kabul edilen bir şahsiyet değildir:

İmâm Zeyne'l-ibâdan Bâkırı bil
Mevâlîler imâmı Ca'fer oldı (K. 13. 5.)

6. Hâricî:

Hâricî veya çokluk şekli olan Havâric, "bir mezhep olmayıp yirmiye yakın mezhep veya fırkanın ortaya çıkışına neden olan bir fikir hareketidir."¹³³ Gerek Şiîler gerekse Alevî -Bektaşîler, Hâricîleri sevmezler, hatta düşman olarak görürler. Bunun sebebi de Hz. Ali'nin bir Hâricî tarafından şehid edilmiş olmasıdır.¹³⁴

Hatayî de Yezid ile Hâricîleri bir tutar, her ikisinin de kınlanması gerektiğini söyler. Onun cihandan silmek ve kazımak istediği gruplardan biri de, Hâricîlerdir. Çünkü onlar, Hz. Ali'nin şîr-i Hüda, emirü'l-mü'minin olduğunu fark ve kabul

¹³² S. Hayri Bolay, "Bektaşîlik ve Hanefî Mezhebi", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Kadri Eroğan Hacı Bektaş Veli Armağanı, Ankara 1997, s. 33.

¹³³ Geniş bilgi için bk: İskender Pala, *age.*, s. 214. ; A. Gölpınarlı, *age.*, s. 184-186.

¹³⁴ Ahmet Turan, İslam Mezhepleri Tarihi "İslam'da Siyasî Düşüncenin Oluşumu", Sidre Yayınları, Samsun 2000, s. 44.

etmemektedirler (K. 3. 2.), hatta hanedana düşmandırlar. Aşağıdaki iki beyit, Hatayî'nin söz konusu topluluk hakkındaki kanaatini yansıtan güzel örneklerdir:

Qır Yezîd ile Havârici tüket kalmaya hîç
Nîşe kim Ca' ferî mezhebe talebkâr degil (G. 211. 6.)

Havâric aşlını koyman cihâna
Hatâyiyem bürhâna şimdi geldim (G. 242. 9.)

7. Teberra:

Teberra, Alevî-Bektaşî anlayışında önemli yeri bulunan meşhur bir tabirdir. Hz. Alî ve neslini, yani "Ehl-i Beyt"i sevmeyenlerden uzak olmak anlamına gelmektedir. Hatayî teberryayı bir gömleğe benzeterek bu gömleği giyen kişiyi Azâzil yurduna göçmüş olarak kabul eder ve bu sebeple de lanetler:

Aklını beğenüp ikrarın koyup
Kalkup havalanup nefsine uyup
Teberra gömleğin eğnine giyüp
Azazil yurduna göçene la'net (N. 72. 3.)

8. Gâzî veya Gâziler:

Gâzî veya Gâziler, umumiyetle ideolojik anlamda ve belli anlayışlara sahip olan topluluklara ad olarak düşünülüp kullanılan kelimelerdir. Şairin gâzî olarak adlandırdığı topluluklar "Hz. Alî ve evladına bağlı olanlar" (N. 61. 3.), "Kerbela'da şehit düşenler" (N. 118-A. 4.), "Sultan Haydar'ın oğluna, yani bir hükümdar olarak şairin kendisine tâbî olanlar" (G. 314. 6.) şeklinde sıralanabilir.

Gâzîlik kulluk nişanlarından biridir. Gâziler kızıl bayrak taşıyıp kızıl taç giyerler. Cihangirlik, gâzilerin en belirgin vasfıdır. Onlar meydana girince, Hâriciler baş aşağı "pay-ser" gelirler:

Cihângir gâziler meydâna girse
Havâricler ayağda pây-serdir (G.66. 8.)

Seyf ü silâhı kuşanmakla münafıkların canına korku salan gâziler, Hz. Alî'yi Şâh olarak kabul ederler. Hatem-i enbiya şeklinde vasıflandırılan Hz. Muhammed'in gelmesine de sevinmişlerdir. Onların kollarında Hak-Muhammed-Alî'nin gücü bulunmaktadır. Bir beyitte, gâziler kurda; (Muaviye taraftarı olan) münafıklar da koyuna benzetilmişlerdir:

Münâfık leşkeri bir gâzî görse
Koyun ki kurd toğur andan beterdir (G. 66. 4.)

Hatayî, bir gazelinde kendisini kırmızı taçlı, boz atlı ve büyük bir ordu sahibi olan Şâh olarak nitelendirip gâzilerden kendisine secde kılmalarını (bağlanmalarını, itaat etmelerini, tabi olmalarını) istemektedir:

Kırmızı taçlı boz atlı ağır leşker nisbetlü
Yüsuf peygamber şıfatlı gâzîler diyin şâh menem (G. 254. 6.)¹³⁵

9. Kırklar:

Hatayî divanında kırklar ifadesi pek çok yerde geçmekle birlikte, bu toplulukla ilgili olarak söylenenler hep aynıdır ve birbirinin tekrarı mahiyetindedir. Bu tekrar etme durumu, aslında bütün ideolojik unsurlar için geçerlidir.

Kırklar, başları Hz. Alî olan topluluktur. En fazla da, Hz. Muhammed'in miraç dönüşü bu topluluğa uğradığı söylenerek ve bu ziyaret esnasında yaşanan olaylar sıralanarak zikredilirler. Doç. Dr. Belkıs Temren, bu ziyareti Bedri Noyan'ı kaynak göstererek şu şekilde aktarmaktadır: "Hz. Muhammed miraç'tan dönüşünde 'Kırklar'ın sohbetinde oldukları eve gelir. Kapıyı vurunca içeriden "Kimsin?" diye seslenirler. "Peygamberim" Diye cevap verir. Bunun üzerine, "Peygamberliğini ümmetine eyle" diye cevap gelir.

¹³⁵ Bu beytin geçtiği şiir, hem Gazeller bölümünde hem de Hece İle Deyişler başlığı altında nefes olarak yer almaktadır. Bu şiirden örnek metin olarak alınan parçalar, bazen beyit bazen de dörtlük halinde verilmiştir.

Hız. Muhammed tekrar kapıyı vurur. Bu sefer kimsin sorusuna "Resulüm" diyerek cevap verir. İçeriden "bize hacet değildir" diye karşılık alır. Son kez kapıyı vurduğunda kendisini "Hadim-ül-fukarâ" olarak tanımlar. Bunun üzerine Kırklar, "Merhaba, hoş geldin" diyerek içeri alırlar. İçeride 39 kişi bulunmaktadır. Selman Farisi dışarıdadır. Hız. Muhammed, "Sizler kimlersiniz?" diyerek sorar. Soruyu, "Biz Kırklarız. Hepimiz bir gönül, bir cihetiz. Birimiz ne ise, varımız (hepimiz) odur" diyerek cevaplarlar. Hız. Muhammed, "Nereden malûm?" diye sorar. "Birimizden kan akarsa, hepimizden akar" derler. Hız. Muhammed'in ispat istemesi üzerine de Hız. Alî kolunu uzatır, neşter değince hepsinden kan gelir. Selman dışarıdadır, damı onarmaktadır, ondan da kan gelir ve damdan aşağı damlar.

Selman içeri gelirken bir üzüm tanesi getirir. Hız. Muhammed'in önüne koyar ve "Ey, Hâdim-ül-fukarâ bize bunu taksim et" der. Cebrail bir tabak getirir ve onun içinde üzümü ezip şerbet yapar. Kırklardan birinin ağzına değince, hepsi sermest olur, öyle bir hale gelirler ki ayağa kalkıp "Ya Allâh" deyip semaha başlarlar."¹³⁶

Hatayî'nin Kırklar hakkındaki ifadeleri de bu çerçevededir:

Kırklar içti ol şerbetten mest oldu
Şah-ı Merdan cümlesinden üst oldu
Setirpuş bağlandı kemer best oldu
Semaa girdiler üryan Hû deyu (N. 75. 9.)

10. Aşk

a. Umumi Olarak Aşk:

Daha önce de geçtiği gibi, Hatayî'nin en belirgin özelliği, İslam'ın Şii yorumunu siyasî maksatları için bir ideoloji haline getirmiş olmasıdır. Bu sebeple, Hatayî divanında beşerî ve tasavvufî aşkın yanında, ideolojik bir çerçeveye yerleştirilen aşk da oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu aşk, "bir" oldukları ısrarla vurgulanan Hak-Muhammed- Alî üçlüsü ile Hak-Muhammed-Alî ikilisine, Hız. Alî, Hız. Hüseyin ve

¹³⁶ Belkis Temren, *Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. baskı, Ankara 1995, s. 228-229.

Ca'ferü's-Sadık başta olmak üzere diğer imamlara karşı gönülden bağlı olmak şeklinde tezahür eder. Alevî-Bektaşî şiirinin en hakim temalarından biri, tamamıyla ideolojik bir zemine oturtulan bu aşktır. Bu hüküm, elbette Hatayî için de geçerlidir. Şair, zaman zaman kendisini imamların varisi olarak görmekte ve göstermekte: Dülül'ün ve Zülfikar'ın da kendi nişanı olduğunu iddia etmektedir.

Hatayî, Hak-Muhammed-Ali'yi "bir" olarak görmekte, muhabbetinin de bu "bir"e karşı olduğunu ifade etmektedir. Şiirleri arasında, bu anlayışını dile getiren örnekler oldukça fazladır:

Mahabbettir Lailâhe illallah
Mahabbettir Muhammed Resulullah
Mahabbettir Aliy-yi veliyyullah
Üçü de ma'nada birdir mahabbet (N. 71.7.)

Anlar birdir bir olubdur
Yerden göğe nur olubdur
Dört köşede sırr olubdur
Allah bir Muhammed Ali (N. 103. 2.)

Hatai'm der efendimiz
Hem pirimiz üstadımız
Heman bizim muradımız
Hak bir Muhammed Ali'dir (N. 125. 7.)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, Allah-Muhammed-Ali gibi, Muhammed ve Ali de "bir" kabul edilmektedir. Bu kabul veya inanç,

Ali Muhammed'dir Muhammed Ali
Biz Muhammed Ali diyenlerdeniz (N. 81. 7.)

şeklindeki mısralarla sık sık dile getirilmektedir. Dolayısıyla Hatayî'de Muhammed Ali'ye karşı duyulan aşk da oldukça önemli bir yer tutmakta, bu sevdanın başlangıcı Muhammed Ali'ye veya "bezm-i Elest"e çıkmaktadır.

Serime bir sevda geldi
Muhammed Ali'den beru
Yandı vücudum kül oldu
Ta Kalubeliden beru (N. 134. 1.)

Alevî-Bektaşî şiirinin tamamında olduğu gibi, Hatayî'de de en çok sevilen ve methedilen kişi Hz. Ali'dir. O kırkların başıdır, şâh-ı velayettir ve imamların da atasıdır. Bu yüzden ona karşı beslenen muhabbetin ideolojik aşk içindeki yeri oldukça önemlidir. Hz. Ali, bütün Müslümanlar tarafından sevilip sayılır. İslamî Türk edebiyatının bütün mahsullerinde Hz. Ali sevgisi mevcuttur. Ancak Alevî-Bektaşî şairler, Hz. Ali'ye daha farklı bir gözle bakarlar. Hz. Ali sevgisi ve bağlılığı, bu şairlerde daha derindir ve o Allah ve Hz. Muhammed ile aynıleştirilmiştir; diğer tarikatlara mensup şairlerden farklı olarak ilk üç halifenin adı bile anılmaz, bütün muhabbet Hz. Ali üzerinde odaklanır. (Hatayî'de ilk üç halife hakkında olumlu bir ifadenin bulunmadığı gibi, olumsuz bir ifadenin de yer almadığını belirtmeliyiz.) Hatayî de, temeli Hz. Ali sevgisiyle bağlılığı olan bir ideoloji ortaya koymuş ve bu ideolojiyi, heterojen bir yapıya sahip bulunan insanları kenetleyecek bir bağ olarak düşünmüştür. Bu bakımdan şairin Hz. Ali hakkındaki ifadeleri, divanında gerek nitelik ve gerekse nicelik olarak oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Hatayî'ye göre Allah, hem Hz. Muhammed'i hem de Hz. Ali'yi arif etmiştir; Mustafa ve Murtaza kelimelerinin kafiyeli oluşunu da ikisinin "bir"liğine - âdeta- bir delil olarak görmüştür:

Hem seniñ ta' rîfiñ itdi hem 'Alîniñ ol İlâh
Nişe kim sen Muştafâ ol Murtezâdır yâ Nebî (K. 2. 8.)

Böylelikle, Hz. Ali yüceltilmiş ve ona karşı beslenen sevgi ilahî bir zemine oturtulmuş olmaktadır. Âşîğm Şâh olarak adlandırdığı Hz. Ali'ye olan aşkı da yeni olmayıp ezeldir: (bk: İdeolojik Âşık)

‘ Āşıkam mest ü hayrân Şāha çün men
Muhibbem hānedāna şimdi geldim
Şāha müştāk idim gāyetde bi’l-lāh
Şükr kim āsitāna şimdi geldim (G. 242. 2, 3.)

Hz. Alî’den sonra, onun nesline, yani on iki imama karşı duyulan muhabbet de ideolojik aşkın önemli bir parçasıdır. (bk: On İki İmam) Bu imamların içinde, Hz. Alî’den sonra ismi en çok anılan Şehid-i Kərbela olarak vasıflandırılan Hz. Hüseyin’dir. Hatayî, pek çok yerde “Hüseynî mezheb” olduğunu ifade eder. Hz. Hasan ile Ca’fer-i Sâdık’ın da diğer imamlara nazaran daha fazla geçtiğini söyleyebiliriz. Şair, az veya çok yer verse de bütün imamlara gönülden bağlıdır, onlara karşı engin bir muhabbeti vardır. Bu muhabbetin dile getirildiği örnekler, oldukça fazladır. Aşağıdaki gazelde, bütün imamların adı bir arada zikredilmektedir:

Şafî nesli Cüneyd Hayder oğlu

‘ Alî Murtezâyîdir Hataî

Hasan ‘ ışkına meydāna gelüpdür

Hüseyn-i Kerbelâyîdir Hataî

‘ Alî Zeyne’l-‘ ibād Bâkır ü Ca’ fer

Kâzım Mūsâ Rızâyîdir Hataî

Muhammed Takîdir ‘ Alî Naqî hem

Hasan ‘ Asker-likâyîdir Hataî

Muhammed Mehdî -i şāhib-zemānıñ

İşiginde gedâyîdir Hataî (G. 363. 2-6.)

Konuyla ilgili olarak verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, şair, ideolojik çerçevedeki aşkı doğrudan doğruya değil de, kendi aşkını ve aşkının kimlere karşı olduğunu açıklarken ortaya koymuştur. Bu aşk da Hak-Muhammed-Alî, Muhammed-Alî, Alî ve diğer imamlara karşı beslenen muhabbetten başka bir şey

değildir. Bütün Alevî-Bektaşî şairler tarafından kaleme alınan ve başta Hz. Ali olmak üzere imamlara karşı beslenen sevgiyi ifade eden bütün şiirler, tabî ki ideolojik değildir. Hatayî'nin bu tip şiirlerinde dile getirdiği aşkı ideolojik aşk olarak adlandırmamız, daha önce de sık sık söylediğimiz gibi, bunun bir ideoloji olarak düşünülmüş olmasıyla alakalıdır.

b. Aşkla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Mülk:

Mülk, ülke ve memleket anlamındadır. Hz. Hasan o kadar güzeldir ki, onun güzelliğine bütün şark edebiyatlarında güzellik timsali olarak kabul edilen Hz. Yusuf bile köle olmuştur. Aşk da, doğru yarı Hz. Hasan olan bir mülk şeklinde tasavvur edilmiştir. Burada, Hz. Hasan'a karşı olan hayranlık, muhabbet ve bağlılık, biraz dolaylı fakat şairane bir üslupla dile getirilmiştir:

Hasandır mülk-i 'ışkıñ doğru yâri
Anıñ hüsine Yüsuf çâker oldı (K. 13. 3.)

2. Göl:

Muhabbet, ser çeşmesi, yani kaynağı Muhammed Ali olan bir göle benzetilmiştir. Deniz gibi, göl kavramı da -ifade edilmemekle birlikte- bir enginlik ve sonsuzluk halini çağırır. İdeolojik aşkın benzetilene olarak düşünülen gölün dalgası hiç tükenmez. Dalganın tükenmemesi demek, söz konusu kaynaktan beslenmeye devam etmesi demektir. Bu yolla şair, Muhammed Ali'nin kendisi ve mensubu, hatta hükümdarı olduğu zümre üzerindeki ağırlığını, bir kez daha vurgulamış olmaktadır:

Mahabbet edenler kısmetin alur
Arar bir derd ehlin dermanın bulur
Ser çeşme Muhammed Ali'den gelür
Tükenmez dalgası göldür mahabbet (N. 71. 6.)

3. Kapı:

Muhabbetin kapıya teşbihi, dedelik müessesesinin Alevî zümreler üzerindeki ağırlığıyla alakalıdır. Muhabbet, dedenin gelmesiyle açılan bir kapı olarak tasavvur edilmiştir:

İki can idik birleştik
Mahabbet kapusın açtık
Şükür didara eriştik
Dedem hoş geldin hoş geldin (N. 115.)

4. Yol:

Bu benzetmenin hem tasavvufi hem de ideolojik aşk için yapıldığı düşünülebilir. Beyitte “gâziler kervanı” söz konusu edildiği ve “gâziler” de siyasi anlamda “Ali taraftarı” demek olduğu için, buradaki aşkın tasavvufi değil ideolojik aşk olma ihtimali daha kuvvetlidir. Zaten, gazel de bir bütün olarak tasavvufi değil ideolojik öğelerin hakim olduğu bir şiiirdir. Aşk, meşakkatli ve tehlikeli bir yoldur; fakat şair, çok sayıda gâzî yoldaşıyla beraber olduğu için, bu yolun tehlikelerinden korkmadığını söyler:

Öküş havf eylemen ‘ışkıñ yolında
Refikim gâzilerden kârvân var (G. 149. 9.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEMİYET

I. Tarihi-Efsanevi Şahıslar

1. İskender:

Divanda ismi zikredilen İskender, Makedonyalı Büyük İskender mi, yoksa Kur'an'da ismi zikredilen İskender-i Zülkarneyn mi olduğu belli değildir.¹³⁷ Aynası ve "ab-ı hayat"ı araması şeklinde iki vesileyle zikredilmektedir.

Rivayete göre, İskender'in dünyanın her tarafında olup bitenleri gösteren bir aynası bulunmaktadır. Bu aynanın adı da "ayine-i gîti-nüma" veya "ayine-i İskenderi"dir.¹³⁸ Hatayî'nin bir kaç gazelinde vafettiği sürahi (içki sürahisi), kendisine yakın yerde bulunan kişilerin yüzlerini aksettirmesi, insanları serhoş etmesi ve serhoş olanların da gizli sırlarını açığa vurmaları sebebiyle İskender'in aynasına benzetilmiştir:

Her taraftan görünür yüzinde yüzler şüreti
Fi'l-meşel âyine-i İskenderi nisbetlidür (G.90.5.)

Budur ol âyine-i İskender-i gîti-nümâ
Munda rüşendir cihânda her ne kim pinhân durur (G.121.7.)

Yine rivayete göre İskender, "ab-ı hayat"ı aramak üzere Hızır ve İlyas'la birlikte yola çıkmış, fakat karanlıklar ülkesinde yolunu şaşırarak dönmeye mecbur kalmıştır.¹³⁹ Divan şiirinde sevgilinin ağzı "ab-ı hayat", zülfü ise "zulumat"tır. "Ab-ı hayat"ı arayan fakat bulamayan İskender, vuslata ermek arzusunda olan, ancak bu arzusunu gerçekleştiremeyen aşık için benzetilen olarak düşünülmüştür:

¹³⁷ İki tane İskender vardır. Biri Makedonyalı Büyük İskender, diğeri de İskender-i Zülkarneyn'dir. İskendernameler de dahil bütün eserlerde ve şiirlerde bu iki şahıs birbirine karıştırılmıştır. Daha çok aynasıyla birlikte anılan İskender, Makedonyalı İskender'dir. Geniş bilgi için bk: İskender Pala, *age.* ,s. 260.

¹³⁸ *age.* , s. 62.

¹³⁹ A. Sırrı Levent, *Divan Edebiyatı*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980. s. 175.

Zulmet-i zülfiñde kâmin tapmadım hükmeyle kim
Tâ Skender çeşme-i hayvâna gelsün yeñleden (G. 275. 2.)

2. Karun:

Zenginliği ve cimriliğiyle meşhur olan Karun, Hatayî tarafından buldukça bunayan bir kişi olarak vasıflandırılmakta ve bu vasfiyla anılmaktadır.

3. Seyyid Battal Gâzî:

Bektaşî-Alevî şairler, Hz. Ali'nin gelip bozulan nizamı düzelterceği inancını veya temennisini sık sık dile getirirler. onun yanında bazı ulu kişileri getirmesini de arzu ederler. Seyyid Battal Gâzî de, Muhammed Mustafa ve Hacı Bektaş Veli gibi Hz. Ali'yle birlikte gelmesi umulan bir şahsiyet olarak bir yerde zikredilmektedir.

4. Cem: (Cemşid)

Cem veya Cemşid, İran'ın mitolojik hükümdarlarından birinin adıdır. Şarabın icadı, kendisine isnat edilir.¹⁴⁰

Hatayî, Cem'e hem hükümdar hem de şarabın mucidi olması dolayısıyla yer vermektedir. Çok büyük bir hükümdar olarak Cem, Hz. Ali'nin kölesi olmasından dolayı Kanber'e hizmetçi olmak için yarışan kişilerden birisi olarak görülmektedir:

Ol şeh-en-şâh-ı cihânsan kim kul olup kapuña
Kıanberiniñ hizmeti çün Kayşer ü Cemdir gılâm (G. 234. 2.)

5. Kayser:

Kayser'in de, Cem gibi Kanber'e hizmet etmek için, köle olmaya hazır bir şahıs olduğu ifade edilmektedir:

Zâtüñ Allâh mazharıdır yâ 'Ali
Kibr ü lin senden beridir yâ 'Ali

¹⁴⁰ age. , s. 157.

Bu Hâşâyî Kayşer ü Hâkân ü Cem
Kânberiniñ Kânberidir yâ ‘Alî (R. 6.)

6. Firavun: (Fir’avn)

Firavun iki beyitte Hz. Musa ile birlikte zikredilmektedir. O, sihriyle bütün cihanı kendisine tâbi kılmıştır; fakat kendisini yutmaya da Hz. Musa’nın ejderhaya dönüşebilen asası gelmiştir. Şair, Hz. Musa’ya verilen bu mucizenin, Hz. Muhammed’e verilen mucizeler yanında bir karınca kadar küçük kaldığı kanaatindedir:

Mu‘cizâtın katına Mûsâ mişâl-i mürça
Gerçi Fir‘avna ‘aşası ejdehâdır yâ Nebî (K. 2. 9.)

7. Feridun, Hüsrev, Dahhak, Rüstem-i Zal:

Hepsi de meşhur birer hükümdar olan bu şahısları bir beyitte toplanmıştır. Şair, ideolojik anlamda bir aşık olarak, kendisini “nakd-i Haydar” şeklinde vasıflandırmaktadır. Buradaki “Haydar” kelimesi tevriyeli kullanılmıştır. Hatayî, bu yolla sahip olduğu güç sayesinde, kendisini yukarıda adı geçen hükümdarlara benzetmektedir:

Bugün geldim cihâna serverem men
Yağın biliñ ki naqd-i Haydaram men

Ferîdün Hüsrev ü Cemşid ü Dağğâk
Ki Rüstem-i Zâlem vü İskenderem men (G. 278. 1,2.)

II. Masal Kahramanları

1. Mecnun:

Mecnun, Leyla vü Mecnun mesnevilerinin erkek kahramanının adıdır. Hemen hemen her zaman Leyla ile birlikte anılır. Mecnun aşığı, Leyla ise sevgilinin timsalidir. Mecnun kelimesi hem sözlük anlamıyla, hem de meşhur kahramanın adı olarak kullanılır.

Sevgili güzelliği itibarıyla Leyla'ya, gözleri -yine güzellik bakımından- ahuya; sevgiliye, zülfüne ve gözlerine bağlanan, bundan dolayı kendinden geçip dağları, sahraları ev bark edinen, ahularla yoldaş olan aşık ise Mecnun'a benzetilir:

Görelî âhû göziñ ' ışık ile Mecnûn olmuşam
Ol sebebden kûh ü şahrâ hânümânımdır benim (G. 243. 3.)

' Akıl idim dünyâda Leylî cemâliñ görmeden
' Işık ilen Mecnûn teki bî-hânümân oldım yine (G. 292. 3.)

Aşık gibi gönül de Mecnun'a benzetilir. Sevgilinin zülfü, renk benzerliğinden dolayı Leylî (leylî), gözleri güzellik itibarıyla ahu; bu güzellik unsurlarına takılıp kalan gönül de Mecnun (mecnun) olarak tasavvur edilir:

Dirler oldı dil Leylî zülfine Mecnûn
Deminde ol daği bir bî-karâr imiş maña ne (G. 317. 2.)

Gönülde gitmez ol çeşmiñ hayâli
Belî Mecnûnlara âhû gerekdir (G. 96. 2.)

Sıfatı "şeyda" olan Mecnun, aşk sebebiyle akıllarından olan bütün aşıkların timsalidir. Sevgilinin Leyla gibi yüzünü gören herkesi Mecnun etmesi için, yüzündeki örtüyü kaldırıp ay yüzünü göstermesinin yeterli olduğu söylenmektedir. (G. 318. 3.)

2. Ferhad:

Ferhad da, Ferhad ü Şîrîn veya Hüsrev ü Şîrîn hikayesinin erkek kahramanıdır. Şîrîn kelimesi hem bir özel isimdir, hem de "tatlı" anlamına gelmektedir. Bu anlamıyla sevgilinin dudakları için benzetilen olarak düşünülür. Bu çerçevede Ferhad da aşık veya gönlünü karşılar:

Ey per Şîrîn lebiñ ' ışıkta Ferhâd olmuşam
Tâ saña kûl olmuşam ' âlemde âzâd olmuşam (G. 226. 1.)

Aynı münasebetler dahilinde Mecnun, Leyla, Ferhad ve Şîrîn 'in birlikte anıldığı da görülmektedir. Bütün aşıkların timsali olan Ferhad'ın dağlara düşmesine sebep olan şey, Şîrîn sevgilinin ayrılık gamıdır:

Guşşa vü derd-i firāk ilen eyā Şîrîn mişāl
‘ Āşıkı dağlarda Ferhād itdiğîñ ya‘ nî ki ne (G. 310. 3.)

3. Leyla:

Daima Mecnun'la birlikte anılan Leylâ, yüzünü görenin mecnun olduğu çok güzel bir kadın olarak tasavvur edilir; sevgilinin, güzelliğinin veya zülfünün benzetilene olarak ele alınır. Zülfün benzetilene olarak düşünülmesi, leyli kelimesinin gece, karanlık ve siyah anlamlarına da gelmesinden dolayıdır. Bu sebeple kelime, genellikle tevriyeli kullanılır:

Leyli zülfîniñ ğamı kıldı perîşân ‘ aqlımı
Eyle mecnûnam ki Mecnûn görse menden kaçır (G. 119. 4.)

4. Şîrîn :

Şîrîn kelimesi de tevriyeli kullanılır. Hem meşhur hikaye kahramanıdır, hem de “tatl” anlamı bulunmaktadır. Bu anlamıyla, sevgilinin dudağının benzetilene olarak tasavvur edilir. Daima Ferhad'la birlikte ele alınır. Ferhad'ın dağlara düşmesine Şîrîn 'in ayrılık gamı sebep olmuştur. Mecnun, Leyla, Ferhad ve Şîrîn 'in birlikte zikredildiği şu beyit, konuyla ilgili güzel bir örnektir:

Görelî Şîrîn lebiñ ‘ işkıñda Ferhād olmuşam
Olmuşam Mecnûn kimi ol Leylânîñ âvâresi (G. 360. 3.)

III. Şairler:

1. Sa'dî-i Şirazi:

Hatayî divanında şair olarak tek bir şahsın adı geçmektedir. O da Sa'dî-i Şirazi'dir. Nesimî, bir şair olarak değil bir mutasavvıf olarak anılmıştır. Şair kendi şairliğiyle övünme esnasında, “taze söz” olarak adlandırdığı ince buluşlarıyla yeni hayallerini, ancak Sa'dî-i Şirazi'nin söyleyebileceğini iddia eder:

Ey Hataiyi aferin kılmak gerek idrakiine

Böyle ter sözler meger kim Sa'di-i Shiraz ider (G. 151. 5.)

IV. Ülkeler

1. Rum:

Rum veya Urum adıyla kastedilen, Anadolu'dur. Hatayi'ye göre Rum "erenler diyarı"dır ve Hacı Bektaş Veli 'nin yurdudur. Aynı zamanda Hazreti Ali'nin mucizelerini görüp onun hükmüne ram olan ülkelerden biridir:

Sensen ol Hayder ki dest-i mu'cizatiñi görüp

Hükmiñe rām oldı Şām ü Rūm ü Berber yā 'Alī (K. 14. 9.)

"Beyaz" anlamı da bulunan Rum, sevgilinin güzellik unsurlarından yüzün benzetilene olarak düşünülür. Zülfün çeriye benzetilmesi ile, Rum, bu çeri tarafından basılan yüz için müşebbehünbih şeklinde tasavvur edilir.

Çin çerisi şanasan kim dutdı Rūm iklimini

Tā yüziñ gerdine düşdi zülf-i müşk-'anberi (G. 350. 4.)

2. Türkistan, Çağatay:

Türkistan, sevgiliye ait olduğu bildirilen bir ülkedir. Çağatay ise Tebriz, Horasan ve Hocend ile birlikte, sevgilinin bir tek muyunun bahası (karşılığı) olarak görülmektedir:

Ser-be-ser bir tāre-i müyüñ bahāsıdır seniñ

Mülk-i Tebriz ü Çağatay ü Horāsān ü Hocend (G. 58. 3.)

3. Berber, Irak:

Berber de, Hz. Ali'nin mucizelerini görüp O'na ram olan ülkelerden birisi olarak gösterilmektedir. (K. 14. 9.) Irak ise, şairin ideolojik anlamdaki ününün okunduğu yerler arasındadır:

Oğurlar ünüüi baħr ile berde
'Irāk ü Şām ü hem Şirvān içinde (G. 320. 2.)

4. Hind: (Hindistan)

Hindistan da sevgiliye ait olan ülkelerden biridir. Ayrıca, "hub-ı Hotan" olarak vasıflandırılan sevgilinin yüzünü gören aşğın, Hıta ve Hind ülkesinin padişahu olduğunun söylenmesi vesilesiyle de zikredilmiş olur:

Bu Ĥaťāyī yüzini tā gördi ey ĥüb-ı Ĥotan
Ol Ĥıťā vü Hind ilinde pādışāh olmuş durur (G. 94. 7.)

5. Mısır:

Mısır, ismi Hz. Yusuf'la birlikte anılan bir ülkedir. Hatırlanacağı üzere Hz. Yusuf, kardeşleri tarafından kuyuya atılmış, ancak bu kuyudan kurtularak Mısır tahtına sultan olmuştur. Hatayî'de de Mısır bu çerçevede ele alınmaktadır.

Çıħaran Yüsufi çāh-ı belādan
Mıřr tahtına sulťān eyleyen Şāh (G. 306. 7.)

6. Çin, Maçin:

Çin kelimesi, bir ülke adı olması yanında "kıvrım" anlamına da gelmektedir. Bu anlamıyla da sevgilinin zülfü için sıfat veya benzetilen olarak düşünülür. Kelime tevriyeli olarak kullanılmak suretiyle, hem ülke hem de zülf kastedilmiş olur.

Çin, sevgilinin zülfünün bahası olan ülkelerden biridir. Sevgili tarafından "nafe-i müşk"ü ile fethedilmiş ve hüküm altına alınmıştır. Zaten, güzel bir koku olan nafenin de vatani bu ülkedir. Şair, sevgiliyi "hub-ı Hotan" ve "tek" olarak vasıflandırır; bu ifadesinin de Hotan'la Çin arasında sıkıntıya sebep olabileceğini belirtir:

Bu Ĥaťāyiniñ kelāmını işitse her zemān
Ol Ĥotanla Çin ili her dem-be-dem berhem düşer (G. 95. 5.)

Güzellik unsurlarından yüzün renk itibarıyla Rum'a, zülfün de Rum ülkesini basan Çin çerisine benzetilmesi vesilesiyle de, Çin adı zikredilmiş olur. (bk: Rum.)

Maçın ise iki yerde Çin ile birlikte anılmakta ve sevgilinin zülfünün bahası olan ülkelerden birisi olarak gösterilmektedir.

7. Hotan, Hıta:

Hotan, sevgilinin “meh-i Hotan” ve “hub-ı Hotan” olarak vasıflandırılması, “nafe-i müşk-i Hotan” terkinde de nafenin memleketi olarak geçmesi vesileleriyle anılan bir ülkedir.. Sevgili için “Hotan Türkü” denilerek, bu ülkenin bir Türk yurdu veya Türklerin de yaşadığı bir yer olduğu ifade edilmektedir. Hotan, ahularıyla da ünlü olan bir yerdir; bununla birlikte sevgilinin ahu gözleriyle baç aldığı bir ülkedir:

Tā kim ol āhū göziñ mülk-i H̄otandan bāc alur
Şol hümāyūn zülfiñiz fāğfūr-ı Çinden tāc alur (G. 108. 1.)

Hıta, şimali Çin'in adıdır. Çin, Maçın ve Hotan'la birlikte zikredilir. Aşık, hub-ı Hotan olan sevgilinin yüzünü görmeye Hıta ülkesine padişah olduğunu söyler:

Bu H̄aṭāyī yüziñi tā gördi ey h̄üb-ı H̄otan
Ol H̄ıṭā vü Hind ilinde pādīşāh olmış durur (G. 94. 7.)

V. Şehirler

1. Kербela:

Hatayî divanında ismi en çok geçen şehir, Kербela'dır. Bunun sebebi de, Hz. Hüseyin'in çok büyük acılar çektilerle burada şehid edilmiş olmasıdır. Kербela, Hz. Hüseyin'in Kufe'den ayrıldıktan sonra gelip otağını kurduğu, Yezid'in oğlu Har'ın Hz. Hüseyin'in safına geçtiği ve babasının adamları tarafından öldürüldüğü (bk: Har), Hz. Ali'nin de yattığı yerdir:

Yattığın yer Kербela'dır
Çevresi burc-ı kaledir

Yolun cümleden a'ladır
Senin hey Murteza Ali (N. 102. 3.)

Hz. Hüseyin, susuz bir çöl olarak vafedilen Kerbela'da şehit düşmüştür. Hatayî, bu durumu Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in Allah tarafından Yezid eliyle Kerbela'da kurban edilmesi şeklinde değerlendirmektedir:

Hasan ile Hüseyini Kerbelâda
Yezîd eliyle kurbân eyleyen Şâh (G. 306. 6.)

Şair, ideolojik anlamda aşık olarak, gece gündüz Kerbela'ya, İmam Hüseyin'in aşkına varmak arzusunu taşımaktadır. Bu arzusunun temelinde de Kerbela'nın intikamını almak ve bu uğurda şehit olmak gibi bir düşüncenin varlığı da sezilmektedir:

Yârîñ yolında hasta Hâşâyî yoruşma tîğ
Olgil şehîd-i deşt-i beyâbân-ı Kerbelâ (G. 39. 11.)

Hz. Hasan'ın şehit edildiği yer, Kerbela değildir. Şair, sadece biraz önce verdiğimiz beyitte, O'nun da burada kurban edildiğini ifade etmektedir. Ancak, asıl Kerbela şehidi Hz. Hüseyin'dir. (K. 12. 4.)Kerbela'da can verenler, bu saydıklarımızdan ibaret değildir. Bu şahıslar kendi bölümlerinde ele alındığı için, burada tekrar edilmemişlerdir.

2. Ken'an:

Ken'an da ismi sık zikredilen şehirlerden biridir. Umumiyetle Hz. Ya'kup ve Hz. Yusuf'la birlikte ele alınmaktadır. "Ya'kup-ı Ken'an" , "Pir-i Ken'an" , "Yusuf-ı Ken'an" şeklindeki tamlamaların bir kaç kez tekrar edildiği görülmektedir. Bu şehir, Hz. Yusuf'un memleketidir. Hz. Yusuf, güzellik timsali olarak sevgilinin cemali; Ken'an da aşkın gönlü için benzetilen olarak tasavvur edilir:

Çün cemâliñ mihri düşdi bu Hâşâyî göñline
Şanasan kim Yüsufdır ol kim geldi Ken'ân üstine (G. 295. 5.)

3. Kufe:

Kufe, şehitler serveri olarak vasıflandırılan Hz. Hüseyin'in Yezid'in tazyikinden dolayı barnamayıp terk etmek zorunda kaldığı yer olarak geçmektedir. Kızı Zeyneb ise. babası bu şehri terk ettiği halde burada kalmıştır.

Kalktı sökün etti Kufe şehriden
Şehitler serveri ülker mekanı
Duramazdı ol Yezid'in kahrinden
Seferim var deyü gelirdi ünü

İmam ehl-i beytin yanına aldı
Kerimesi Zeynep Kufe'de kaldı
Gözlerinden yaş yerine kan geldi
Ağlayu ağlayu hublar civanı (N. 23. 1,2.)

4. Medine:

Medine bir kaç yerde geçmektedir. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra. ehl-i beyt esir alınarak Şam'a götürülüp Yezid'in karşısına çıkarılmışlar ve duvar diplerinde çıplak bırakılmışlardır. Şairin kafir olarak nitelendirdiği Yezid, rüyasında Hz. Muhammed'i görmüş, korkudan titremiş ve kıyafetlerini vererek onları Medine'ye göndermiştir:

İmam ehl-i beytin yesir ettiler
Develere bindirip Şam'a gittiler
Al yeşil giyip halı tuttular
Hep soydular ehl-i beytin donunu

Varıp ol Yezid'in karşısına durdular
Kimi dava kılıp ah vah çektiler
Duvar dibinde uryan büryan kaldılar
Kafir düşte gördü ol fahr-i hanı

Düşte görünce titredi tenleri
Hep verdiler ehl-i beytin donları
Medine'ye gönderdiler anları
Ağlayu ağlayu ol Şehribanı (N. 23. 44, 45, 46.)

Ayrıca, bir nefeste Kербela'da Hz. Hüseyin'in üstünden düştüğü atının kaçtığı şehrin de Medine olduğu ifade edilmektedir.

5. Necef, Hayber:

Necef, bilindiği gibi Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu yerdir. Bu itibarla, aşğın secde ettiği Şah eşığıdır.(G. 257. 5.) Hayber ise, Hz. Ali tarafından fethedilen ve sağlam kaleleri bulunan bir şehrin adıdır. Özellikle Hayber'in kapısı üzerinde durulmasının özel bir sebebi vardır: "... Hz. Ali'nin kaleye yaklaşınca yahudilerden birinin vurarak onun elindeki kalkanı yere düşürdüğü rivayet edilir. Bunun üzerine Hz. Ali, kale yanında bulunan bir kapıyı alarak bunu kalkan gibi kullanmak suretiyle kendini korur ve şehri fethedinceye kadar bu kapıyı kalkan edinerek savaşır. Bundan sonra kapıyı yere atar. ... sekiz kişi ile birlikte bu kapıyı bütün kuvvetleriyle devirmeye çalışırlarsa da deviremezler."¹⁴¹ Aşağıdaki beyitte bu olaya işaret edilmektedir:

Ol ' Alisen kim şehadet barmağın kullāb idüp
Kopdı yerden kuvvetiñle bāb-ı Hāyber yā ' Alī (K. 14. 10.)

Bir başka beyitte de Hayber'in bir hamur gibi eline düştüğü, yani bu şehri ve kaleyi hiç zorlanmadan fethettiği ifade edilmektedir.

6. Bağdat, Basra:

Bağdat, bir kaç vesileyle anılan bir şehirdir. Şair, bir yerde Bağdat'ın kaybindan dolayı duyduğu üzüntü sebebiyle bu şehirden bahseder. Bu şiirin Hatayî'ye ait olma ihtimali oldukça düşüktür. (Basra'yla ilgili örnekte geçecektir.) Bağdat, Hatayî

¹⁴¹ E. Ruhi Fiğlalı, İmam Ali, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 27.

tarafından “vatan” olarak vasıflandırılan bir şehirdir (N. 65. 5.), Arap–Türkmen mücadelesine de sahne olmuştur:

Yitdükçe tükenür ‘Arabuñ kûyü meskeni
Bağdād içinde her nice kim Türkmān kıpar (G. 135. 3.)

Bir beyitte de Bağdat, aşığın İmam Naki’ye olan muhabbetini ve bağlılığını ifade etmek üzere, vücudu için benzetilen olarak düşünülmüştür. Aşık, kendi vücudunu imamı Naki olan Bağdat şeklinde tasavvur etmiştir.

Basra ise, sadece bir yerde ve Bağdad’la birlikte geçmektedir. Basra, Bağdat’la birlikte Mervan’ın eline geçmiştir. Üçler, Yediler ve Kırklar tarafından tekrar alınması istenmiştir:

Şah Hatai eydür üçler yediler
Kırklar da bu demde hazır idiler
Bağdad’ı Basra’yı alsın dediler
Güzel Şahım niye verdin Bağdad’ı (N. 21. 4.)

7. Horasan:

Horasan pirlar yurdu, pirlar yatağı olan bir yerdir. Aşağıdaki beyitte de şahı Hz. Alî olan bir şehir olarak ifade edilmektedir. Bununla Horasan ahalisinin Hz. Alî’ye olan bağlılığı anlatılmak istenmiş olmalıdır:

Sekkiz kıpası cennet-i ‘adniñ be-velāyet
Mūsā Rızā şāh-ı Ğorāsān ‘Alidir (K. 11. 12.)

8. Hocend:

Hocend, sevgilinin muyunun bahası olan yerlerden birisi olarak görülmektedir.

9. Şiraz:

Şiraz, meşhur şair Sa’dî’nin memleketi olması dolayısıyla geçmektedir. Ayrıca sevgiliye hitaben söylenen “dilber-i Şiraz” terkininde de zikredilmektedir.

10. Erdebil:

Erdebil, Safevî devletinin başkentidir. Hatayî, kendisini kastederek bu şehirde bir hanedanın bulunduğunu söylemektedir. (G. 149. 11.)

11. Bedehşan:

Bedehşan la'l ve mercanlarıyla meşhur olan bir şehirdir. Daha çok "la'l-i Bedehşan" terkininde zikredilmektedir. Bu da sevgilinin lebleri için benzetilen olarak tasavvur edilir. Hatta, Bedehşan la'linin leblerin parlaklığından dolayı huzursuz olduğu da belirtilmektedir:

Zulmete nür oldı zülfiñ ay yüziñden şerm-sâr

Lebleriñ şevkinden ol la'l-i Bedehşân münfa' il (G. 213. 2.)

Bir yerde de bedehşan, la'linin kaynağı Hz. Alî olan bir yer olarak da tanıtılmaktadır:

Deryâ-yı Necef gevherine kân 'Alîdir

Bi'l-lâh leb-i la'l-i Bedehşân 'Alîdir (G. 11. 1.)

12. Karen:

Karen de "Veys-i Karen" tamlamasında Veys'in memleketi olması vesilesiyle geçmektedir.

13. Şam:

"Şam-ı şerif" tamlamasından da anlaşılacağı gibi Şam, mübarek bir yer olarak kabul edilmektedir. Divanda Yezid'in oturduğu ve Kerbela galibiyetinden sonra ehl-i beytin esir edilip götürüldükleri şehrin de Şam olduğu bildirilmektedir.

Bie yerde Şam, Hz. Alî'nin mucizelerini görüp onun hükmüne ram olan, başka bir yerde de şairin kendi ününün okunduğu yerlerden birisi olarak gösterilmektedir:

Oğurlar üniñi baħr ile berde
'Irāk ü Şām ü hem Şirvān içinde (G. 320. 2.)

14. Tebriz, Şirvan:

Tebriz, sevgilinin muyunun bahası olarak gösterilen; Şirvan ise şairin kendi ününün okunduğunu söylediği yerlerden biridir. Tebriz ve Şirvan, birlikte anıldıkları aşağıdaki beyitte, sevgilinin sebep olduğu fitneden dolayı, Acem halkının birinden kaçıp diğerine sığındığı iki şehir olarak ifade edilmektedir:

Şirvān ħalāyıkı ħamu Tebrīze daşına
Mülk-i 'Acem sorar ki kıyāmet ħaçan qopar (G. 135. 2.)

Hamid Araslı, şairin bu beytinde, Şirvan'la Tebriz'in yani Azerbaycanlıların birleşme arzusunun dile getirildiği kanaatindedir.¹⁴²

VI. Kavimler

1. Hindu, Zengi, Habeş:

Hindu, Zengi ve Habeş kavimleri, divanda renkleri itibarıyla ele alınmakta ve hal ile zülf için benzetilen olarak tasavvur edilmektedir. Halin küçüklüğünü anlatmak üzere "beçe-i Hindu" hayaline de yer verilmektedir. Hal-i Hindu, beyazlığı dolayısıyla yüzün timsali olan Rum'un misafiri olarak da düşünülmüştür:

Ĥabeşdir kim misāfir Rūma düşmiş
Yüziñ şafıındaki ol ħāl-i Hindū (G. 327. 3.)

Zengi ile hal arasındaki münasebette, renk benzerliği yanında Zengilerin kapıcılık gibi işlerde çalışmaları da söz konusu edilir. Devgilinin dudağının iki yanındaki iki halin iki kapıcıya benzetilmesi, bundan dolayıdır:

¹⁴² Hamid Araslı, *Deh-Name*, Kençlik Neşriyat, Bakı 1982, s. 10.

Dudağın çevresinde kûşe hâller
İki Zengî oña derbân oturmuş (G. 176. 5.)

2. Türk, Türkman:

Hatayî divanında Türk adı bir kaç yerde geçmektedir. Aşık, sevgilinin “Hotan Türkü” olduğunu söylemektedir. Burada hem milliyet hem de güzellik kastedilmiş olmalıdır. Çünkü Türk, daha çok “güzel” anlamında kullanılmaktadır:

Sen ey Türk perî dilber-i ‘acâyib şun’-ı Yezdânsan
Göreliden berlü ruhsârîñ sözüñ Allâhü ekberdir (G. 93. 2.)

Bir beyitte de Türk, yağmalayıcılık bakımından sevgilinin aşığın gönlüne fitne salan gözü için benzetilen unsur olarak kullanılmıştır:

Çeşm-i mestiñden hezârân fitne şaldıñ göñlime
Türk-i yağmaçı kimi bi’l-lâh yüküş qan eylediñ (G. 205. 4.)

Türkman ise, daha önce de geçen aşağıdaki beyitte anılmakta ve Bağdat’da Arapların köyünü, meskenini tüketen topluluk olarak vasıflandırılmaktadır. Burada, hem Bağdat’daki Arap Türkmen mücadelesi hem de Türkmenin de Türk gibi “güzel” anlamında kullanılmış olması ihtimal dahilindedir:

Yitdükçe tükenür ‘Arabuñ küyü meskeni
Bağdâd içinde her nice kim Türkmân qopar (G. 135. 3.)

3. Tatar:

Tatar adı, nafe-i Tatar, âhû-yı Tatar ve müşk-i Tatar tamlamalarında geçmektedir. Hotan ve Hıta ülkelerinin sâkinleri olarak kabul edildikleri anlaşılmaktadır. Tamlamalarda geçen nafe ve müşk, sevgilinin zülfünün kokusudur; âhû ise, çok güzel gözlere sahip olması dolayısıyla, sevgilinin gözlerinin benzetildiği unsurdur:

Şahrâya şaldı âhû-yı çeşmiñ Hâşâyîni
Ol büy-ı zülfi nâfe-i Tâtâra söyleñiz (G. 170. 5.)

Bî-çāre gönül közgüsi açıldı şafādan
Hey hey ne ‘aceb āhū-yı Tātāra yoluğdım (G. 257. 2.)

4. ‘Arab:

Arap kavmi de Türkman maddesinde izah edilmeye çalışılan

Yitdükçe tükenür ‘Arabuñ küyü meskeni
Bağdād içinde her nice kim Türkmān kıpar (G. 135. 3.)

beytinde zikredilmektedir. (bk: Türkman)

VII. Dağlar ve Denizler

a. Dağlar:

Hatayî’nin dinî, tasavvufî veya ideolojik çerçevede ele aldığı dağ ve denizlerin sayısı, oldukça azdır. Dağlardan Tur ve Arafat ile denizlerden Necef, ismi zikredilen yerlerdir. Efsanevî Kaf dağına da bunlara ilave edebiliriz.

1. Tur:

Tur dağı, Hz. Musa ile birlikte ve onun yaşadığı meşhur hadiseye telmihte bulunularak söz konusu edilmektedir. Hz. Musa Allah’ı görmek dilemiş ve kendisine Tur dağına bakması emredilmiştir. Allah Tur dağında tecelli etmiş ve bu tecelli, Hz. Musa tarafından müşahede edilmiştir. Hatayî, bu müşahedeyi “Tanrı ile söyleşmek” şeklinde değerlendirmektedir. Bu değerlendirmede bulunurken, Hz. Alf’nin de Tanrı ile bin bir kelam söyleştığını ifade etmektedir. Burada, muhtemelen efsaneleştirilen miraç hadisesine işaret edilmektedir:

Gönlüne getirme şek ile güman
Seyyid Nesimi’ye de ol oldu şan
Tanrı ile bin bir kelam söyleşen
Ali Medine’de Musa Tur’dadır (N. 58. 2.)

Şair, bir hükümdar olarak, taraftarları nezdindeki yerini sağlamlaştırmak, yani onların kendisine olan bağlılığını artırmak için, devriyeyi andıran bir şiirinde, kendisinin de Hz. Musa ile birlikte Tur'da bulunduğunu iddia eder:

Mansur ile darda idim
Halill ile narda idim
Musa ile Turda idim
Gaziler deyin şah menem (N. 110. 4.)

2. Arafat:

Arafat dağı, Hz. İsmail'in yerine kurban olarak gönderilen koçun indirildiği yer olarak ifade edilmektedir.

3. Kaf:

Kaf dağı da, anka kuşu da efsanevi varlıklardır. İdeolojik anlamda aşık, kendini anka; mekanı olan Kaf dağı da Hz. Alî olarak gösterir. Böylelikle, Hz. Alî'ye olan bağlılığını anlatmak ister. Metinde geçen "bî-vücut" kelimesi, hem maddî varlıktan sıyrılmışlık halini ifade etmekte hem de söz konusu kuşun efsanevi bir varlık olduğuna işarete bulunmaktadır:

Men mevâli-mezhebem râhım 'Alî
Hâcetim zikrim nażar-gâhım 'Alî
Oldı 'ankâ tek Hâţâyî bî-vücüd
Kâf-ı kudret sırrı'l-lâhım 'Alî (R. 10.)

b. Denizler

1. Necef:

Necef hem bir şehir hem de bir deniz adıdır. Necef şehri, ilgili bölümde tanıtılmıştır. Necef denizine de yine Hz. Alî ile olan münasebeti dolayısıyla yer verilmiştir. Necef, Hz. Alî'nin Zülfikarını çekmesiyle kaynayıp coşan ve gevherinin kanı (ocağı, kaynağı) da Hz. Alî olan bir denizdir:

Deryā-yı Necef gevherine kân ‘Alīdir

Bi’l-lāh leb-i la’l-i Bedeḥṣān ‘Alīdir (K. 11. 1.)

VIII. Sosyal Tabakalaşma

1. Padişah: (Şah, Şeh, Şehsüvar, Sultan, Server, Serdar, Hakan, Hünkar, Han)

a. Umumi Olarak Padişah:

Hatayî, Osmanlı sahasına mensup bir şair değildir. Bununla birlikte divan şiiri tarzında yazdığı şiirlerde de, halk şiiri tarzında yazdığı şiirlerde de, Osmanlı sahasına mensup şairlerdeki gibi “saray” istiaresi oldukça önemli bir yer tutar. Hz. Alî ve sevgili başta olmak üzere övülen diğer kişiler için en fazla kullanılan teşbih unsuru, padişahtır. Şah, şeh, sultan, padişah, server... gibi kelimeler, umumiyetle övülenin benzetileni, bazan da sıfatı olarak düşünülmüştür. Padişah olarak görülen ve gösterilen memduha bağlı olarak, gerek dinî-tasavvufî, gerek ideolojik ve gerekse maddî anlamdaki aşık da kul, köle, bende olarak karşımıza çıkar.

Kölenin padişahı beklediği şey, lutuf ve ihsandır. Kendisini kul olarak takdim eden aşık da efendisinden aynı şeyi beklemektedir. Bu beklenti, övülenin Hz. Alî olduğu durumlarda daha da netleşmektedir.

Zamandan ve mekandan şikayet edilirken, en kudretli şahıslar olan padişahların bile bu çarhın elinden “el aman” deyip ağladıkları belirtilir. Bütün kudretine rağmen padişah, Allah’ın buyrukları karşısında geda ile birdir; ikisi de Allah’ın buyruğundan çıkamaz. Sultanlar bile sevgilinin eşiğinin gönüllü kölesidirler; çünkü gerçek hükümdar, gönüllerin hakimi olan sevgilidir. Padişahlar da bu dünyada üç beş günlük bir misafirdir.

Padişahlık, sosyal tabakaların zirvesidir. Bununla birlikte, sevgilinin eşiğinde doğrulukla kulluk yapan kişinin de görünüşte kul, köle olsa bile, hakikatte padişah olduğuna inanılmaktadır:

İşigin toprağına her kim kul oldu şıdk ile
Pādişehdir bende-i fağfūr ü hākān nisbeti (G. 368. 3.)

b. Padişahla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Allah:

Allah ile padişah arasındaki münasebet, kudret itibarıyla. Allah, sonsuz kudrete sahip olan bir padişahdır. Şah-ı a'la terkiinde bu anlam gizlidir. Şah kelimesinin Allah'ın sıfatlarından biri olarak kullanıldığı da görülmektedir. Şah veya sultan Allah'ın benzetileni olarak düşünülünce, dini ve tasavvufi manada aşık da kul. köle şeklinde hayal edilmektedir:

Ey bende ger cihānda penāhūñ İläh ola
Kemter kulñ maqāmı seniñ pādişāh ola (G. 37. 1.)

On sekiz bin aleme hükmeleyen serdar, misli ü hemtası bulunmayan sultan. Allah'tır. Allah, asla azledilmeyecek sultandır. Bütün insanlar bu sultanın kuludur. Kullar hata eder, sultanlar da bağışlar. Bağış ile yağış arasında ilişki kurulmakla. Allah'ın mekanının gökte bulunduğuna olan inanç da dile getirilmiş olur:

Yağar dāyım yire gökden yağışlar
Haṭā kullar kıılır Sulṭān bağışlar (K. 9. 36.)

Saray veya taht gönül için benzetilen olarak kullanıldığında da, bu sarayın ya da tahtın gerçek sahibi olan Allah da yine şaha benzetilmiş olur.

2. Hazreti Muhammed:

Şah kelimesi Hz. Muhammed için de benzetilen olarak kullanılmıştır. Şah Hz. Muhammed olunca, köle de tasavvufi çerçevedeki aşık olmaktadır. "Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım." şeklindeki hadise (bk: Hadisler) telmihte bulunularak, alemlerin yaratılmasına vesile olan Hz. Muhammed "şah-ı huban" olarak vasıflandırılmaktadır:

Ey yaradan ‘alemi ol şāh-ı hūbān ‘ışkına
Ol resūl-i āhīrātīñ mu‘cizāsından meded (G. 53. 3.)

İslam peygamberine “Ey şeh” şeklinde de hitap edilmektedir. O, keremi ile de şahtır; yani keremi en bol olandır:

Sen şāh-ı kerīm-i pūr-keremsen
Ümmīd-i ‘amāyim ü ümemensen (K. 9. 26.)

İslam peygamberi, dinin ve dünyanın en büyüğü olması itibarıyla da “şah-en-şah”tır. İki cihan serveridir. Allah tarafından övülmüş ve kendi nurundan yaratılıp ilin üstüne padişah kılınmıştır. Şahlardan beklenen bağışlayıcılık, şah olarak kabul edilen Hz. Muhammed’den de umulur: (şefaät)

Günahım çoktur gamım yok
Muhammed gibi şahım var (N. 120. 1.)

3. Hazreti Alî:

Şah, Hz. Alî’nin de benzetildiği veya nitelendirildiği unsurlar arasındadır. Hz. Alî’nin Alevî – Bektaşî zümreler nezdindeki yeri, kendisine gönülden bağlı olan bu insanların kendilerini kul, köle olarak adlandırmalarına sebep olmuştur. Bu kulluk, elbette gönüllü kulluktur. Hatta, onun sadık kölesi Kanber’e köle olmak dahi, bir paye olarak kabul edilmektedir: (bk: Kanber)

Fikr ü zikrim her dem ol sulţān-ı ‘ālemdir benim
Bu Hāţāyī haste anıñ Kanberine bir gulām (G. 246. 5.)

Hz. Muhammed gibi Hz. Alî de “şah-ı kerem”dir. Hatayî’nin “Alevîler” anlamında kullandığı gâzilerin şahıdır. En sık geçen terkiyle ifade etmek istersek “Şah-ı Merdan”dır. Asitanında kulları çok olan bir şahtır. Kırkların da serdarıdır. Tahtın, gönülün benzetilene olarak düşünülmesiyle, sultan da gönül tahtının sahibi olan Hz. Alî’nin benzetilene olarak tasavvur edilmiştir:

Men çākerem ol Şāh Hāsan pādīşeh-i vaqt
Hāqqdır ki gönül tahtına sulţān ‘Alīdir (K. 11. 6.)

Şah olarak düşünölen herkes gibi, Hz. Alî'nin de sevenlerini şefaatinde veya yardımından mahrum bırakmayacağına inanılmaktadır.

4. Hazreti Hasan, Hazreti Hüseyin:

Hz. Alî'nin çocukları olan Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin de şah olarak kabul edilen şahsiyetler arasındadır. Bunlar için de şah kelimesi hem benzetilen hem de sıfat olarak kullanılmıştır. Bu iki şahsın birlikte anıldığı şu beyit, konuyla ilgili güzel bir örnektir:

Menim mîrim Hasan şâhım Hüseyindir
Ki Zeyne 'l-'âbidin derde devâdır (K. 3. 4.)

5. Bakır:

Beşinci imam Muhammed Bakır ile şah arasındaki münasebet, onun imamlar serveri şeklinde kabul ve ifade edilmesi dolayısıyla:

Zeynelabidin yolları
Açılır gonca gülleri
Bakır imamlar serveri
Severim soyundan beru (N. 134. 4.)

6. Kâzım, Askerî, Mehdi:

Şah kelimesi, yedinci imam Musa Kâzım için sıfat, on birinci imam Hasan Askerî için "şah-ı velayet" terkinde yine sıfat; son imam Muhammed Mehdi için de "sahib- zeman" olması dolayısıyla benzetilen olarak kullanılmıştır:

Can Hatayî'm layık candır
Askeri dindir imandır
Mehdi-i sahip zamandır
Mürvetli padişahım var (N. 120. 5.)

7. On İki İmam:

Tek tek imamlar için kullanılabildiği gibi, Şah kelimesi on iki imamın tamamı içinde sıfat veya benzetilen olarak kullanılabilmektedir:

Muhibbem on iki řāha ezelden
Velikin bu dükkāna şimdi geldim (G. 242. 6.)

8. Mürşid:

Mürşidin şah olarak tasavvuru, sahip olduğu manevi gücü dolayısıyladır. Mürşid, kendisine doğrulukla bağlanılması, yoldaş olunması gereken bir şah olarak tanıtılmaktadır:

Ey gönül şıdk ile her kim řāh ilen yoldaş ola
Yüz gerek döndürmeye her nice kim yol daş ola (G. 36. 1.)

9. Aşık:

şah ile aşık arasındaki münasebet, bir kaç vesileyle söz konusu edilmektedir. şair, sevgilinin yüzünü görmeyi aleme şah olmak şeklinde değerlendirir. Kendisinin de sevgilinin yüzünü gördüğu için sultan olduğu kanaatindedir:

Dünyāda her kim ki yüziñ gördi ‘ālem řāhıdır
Tā yüziñi görmişem men daği sulţānam bugün (G. 269. 2.)

Aşık gamsız olmaz. Vezirin gam ve gussa için benzetilen olarak tasavvur edildiği bir beyitte, sağında ve solunda vezirleri bulunan sultan da aşığın benzetilene olarak ele alınmıştır:

Diyār-ı ‘ışka sulţānam dilā men de zemānımda
Vezirimdir ğam ü ğuşsa oturmuş iki yanımda (G. 315. 1.)

Dini-tasavvufi anlamda da aşık, feragat (masivadan el çekmek)in tahta benzetilmesiyle bu tahta oturan sultan olarak düşünölmüştür:

Geç ferāđgat tahtına gel ‘ālemiñ sulţānı ol (TB. 5.)

şaha en çok ideolojik anlamdaki aşığın sıfatı veya benzetilene olarak yer verilmiştir. Bu anlamda aşık, şairin kendisidir. şah kelimesi de zaten hükümdar şairin isminin bir parçasıdır. Bir nefeste şah, kendisini “kırmızı taçlı, boz veya al atlı, Yusuf

sıfatlı, sözü şekerden tatlı, Murteza Alî zatlı” tanıtan aşğın, yani şairin benzetilene olarak kullanılmıştır. Bu aşık ve şair, aynı zamanda gerçek anlamda da şahtır:

Kırmızı taçlı boz atlı
Ağır leşkere nisbetli
Yusuf Peygamber sıfatlı
Gâziler deyin şah menem

Hatai’yem al atlıyam
Sözü şekkerden tatlıyam
Murteza Alî zatlıyam
Gâziler deyin şah menem (N. 110. 5, 6.)

Hatayî, “nakd-i Haydar” olmakla da server olduğu inancındadır. (G. 278. 1.) İlgili bölümlerde de açıklandığı veya açıklanacağı gibi, Gâzî ve can kelimeleri daha çok Alevî inancına sahip olan insanları karşılayacak şekilde kullanılmaktadır. Şair de Şii temel üzerine kurulan devletin kurucusu ve başkanı olması dolayısıyla, kendisini bu inanca sahip insanların serveri olarak görmekte ve göstermektedir:

Menim gâzilerime hürmet eyleñ
Göñül ivinde olarnıñ biriyem

Meni anlardan ayru şanmañız siz
Velikin anlarıñ men serveriyem (G. 232. 3,4.)

10. Aşk: (Mîhr)

Sultan ile aşk arasındaki münasebet, tahtın gönül veya can için benzetilen olarak düşünülmesiyle alakalıdır. İlahi, ideolojik veya beşeri aşk, gönül tahtının sultanıdır. Aşk sultanı, bazen can mülkünün de hakimi olur, vücut şehrini ele geçirip gönül tahtına kurulur:

‘İşkîñız kıldı musahhâr bu vücüdum şehrini
Tâ ki mihriñi göñül tahtında sulţân eylediñ (G. 193. 2.)

11. Hal:(Ben)

Server ile hal arasında kurulan benzerlik, bir yerde söz konusu edilmektedir. Hal (ben) renk bakımından Hindu'ya benzetilmiş ve yine renk itibarıyla yüzün benzetilene olarak düşünülen Rum ülkesini basan bir server şeklinde tasavvur edilmiştir:

Server-i Hindüdür ol kim geldi Rüm iklimine
Ol siyeh hâliñ ki düşmiş rüy-ı handân üstine (G. 295. 4.)

12. Kadeh:(Cam)

Şah ile cam arasında düşünülen benzerlik, içki kadehinin insanlar nezdindeki itibarından dolayıdır. Şair, kelime benzerliğinden de faydalanarak Cemşid'in veya Cem'in devranının tamamlandığını, şeh-i devran olarak vasıflandırdığı camın devrinin başladığını ifade etmektedir. (G. 121. 6.)

13. Sevgili:

Şah ile sevgili arasında kurulan benzerlik, temelde kul ile aşık arasındaki ilişkiye dayandırılmaktadır. Efsanevi hüma kuşunun gölgesi kimin başına düşerse, onun hükümdar olacağı inancı vardır.¹⁴³ Sevgili de, saçının renk itibarıyla zıll-ı hüma olması dolayısıyla padişah olarak anılmakta, kul veya geda da her zaman olduğu gibi aşğın timsali şeklinde tasavvur edilmektedir:

'Aks-i sāyeñdir vücūdum ey saçı zıll-ı hümāy
Nişe kim sen pādişāhsan men çapuñda bir gedā (G. 348. 1.)

Şah kelimesi, "en büyük" anlamı dolayısıyla da sevgili için benzetilen olarak düşünülür. Şah-ı hüsn, şah-ı huban gibi tamlamalarda, onun bu vasfı dile getirilmektedir.

Sadece sevgilinin kendisi değil, onun hayali bile gönül tahtının sultanı olarak kabul edilir. Kul, aşğın yanında gönlün de benzetilene olabilir. (G. 180. 6.) Gönlün

¹⁴³ İskender Pala, *age.* . s. 238.

şehir (Ülke, memleket) olarak düşünülmesiyle de, bu şehrin veya ülkenin hakimi olan sevgiliyle şah arasında benzerlik kurulmuş olur. Ayrıca sultan, sığınılan kişidir. Kendini bende olarak ifade eden aşık, sığındığı sevgiliyi sultan olarak adlandırıp düşman korkusundan da kurtulmuş olur:

Müdde'ilerden daği cānā ne fikrim var benim
Bendeye çün sen kimi sultān penāh olmuş durur (G. 94. 3.)

Sayılan bu hususiyetlere ilaveten, sultan hataları bağışlayıcı olması dolayısıyla da sevgilinin benzetilene olarak düşünölmüştür:

Bağışlagil Hātāyi günāhın eyā perī
Bağş ede şāh nece ki kıldan hātā gelür (G. 79. 5.)

c. Padişahla İlgili Unsurlar

1. Taht:

Taht, aşğa ait gönlün ve canın benzetilene olarak tasavvur edilmektedir. Gönöl tahtının sahibi olan sultan da, daha önce geçtiği gibi (bk: şah), sevgili, aşkı veya hayAlıdır. Tabii ki şah ile Hz. Alı arasundaki sıkı münasebet sebebiyle, gönöl tahtının asıl sahibi Hz. Alı'dır:

Men çākerem ol Şāh Hāsan pādīşeh-i vaqt
Hkktır ki gönöl tahtına sultān 'Alıdır (K. 11. 6.)

2. Taç:

Taç altından yapılır. Şahlık alametlerindendir. Hz. Alı'nın de nişanlarından biridir. Gerçek anlamda bir şah olan şairin de tacı vardır ve rengi kırmızıdır. Kızıl taç, Hz. Alı ve Şah İsmail taraftarı anlamıda kullanılan gāzilerin de alametleri arasındadır:

Kızıl 'alem kızıl bayrag kızıl tāc
Giyinse gāziler ol gün hāzerdir (G. 66. 14.)

Bir beyitte de, erenlerin Hz. Muhammed'in ayağının toprağını başlarına taç bildikleri ifade edilmektedir. Bu münasebette, Hz. Muhammed'e olan muhabbet ve bağlılık söz konusudur:

Ayağın toprağı ey mazhar-ı Hakk
Erenler başının tãc ü külâhı (K. 7. 2.)

Taç, aynı zamanda sevgilinin de ayağı toprağı ve İmam Nakî için de benzetme unsuru olarak ele alınmıştır.

3. Çeri: (Leşker, Levend, Sipahi)

Çeri veya leşker, aşğın gönül hanesini talan eden aşk, Rum ülkesine benzetilen yüzü basan zülf ve gönül şehrini harap eden ayrılık için benzetilen olarak düşünülmüştür:

'İşkına düşen gönüller şanma kim âbâd ola
Onların şehrini harâb itdi firâkın leşkeri (G. 352. 3.)

Levend, dünya ve ukba endişesinden azad olan aşğın timsalidir. (G. 58. 4.) Sipahi ise evliyaların remzi olarak tasavvur edilmiştir. Bu münasebette de, sipahilerin ordunun önünde gitmesiyle evliyaların kitlelere önderlik yapmaları arasında görülen benzerlik göz önünde bulundurulmuş olmalıdır:

Şeh-en-şehsen ki kemter kullarınnuñ
Öñünce evliyâlardır sipâhî (K. 7. 4.)

4. 'Alem, Bayrak:

Kızıl alem ve kızıl bayrak, kızıl taçla birlikte gâzîlerin alametlerinden birisi olarak gösterilmektedir. (G. 66. 14.)

2. Şehzade:

Hatayî divanında içki sürahisinin vafedildiği bir kaç müstakil gazel bulunmaktadır. Bu gazellerden birinde şehzade, üstü yazılarla tezyin edilmiş sürahinin

benzetilene olarak düşünölmüştür. Yazıdaki elif harfleri de, şekli benzerlikten dolayı şehzadelerin kuşandığı hançere benzetilmiştir. Bu benzetmeler, Hatayî'ye has, yeni hayaller veya buluşlar olmalıdır:

Yoğsa bir şehzāde-i zerrīn kemerdir pür-ğutū
Ol kemer üste elifler hançerī nisbetlidir (G. 90. 3.)

3. Vezir:

Vezir de iki yerde geçmektedir. Mevkiine veya kudretine rağmen, padişahla birlikte bu çarhın elinden "el aman" deyip ağladığı belirtilir. Aşık gamsız olmaz; aşık sultana, iki yanına oturmuş vezirleri de gam ve gussaya benzetilir:

Diyār-ı 'ışka sultānam dilā men de zemānımda
Vezirimdir ğam ü ğuşsa oturmuş iki yanımda (G. 315. 1.)

4. Kul: (Köle, Bende, Çaker, Gulam)

a. Umumi Olarak Kul:

Kul, beşeri, tasavvufi veya ideolojik çerçevede aşığın benzetilene olarak tasavvur edilen bir unsurdur. Kul- aşık münasebeti, sultan- memduh münasebetiyle birlikte söz konusu edilir. Yani kul beşeri anlamda aşık ise, sultan sevgili, dini-tasavvufi anlamda aşık ise, sultan Allah; ideolojik anlamda aşık olduğunda da, sultan Hz. Ali ya da imamlardan biridir.

Kulluk, kimin karşılığı olarak kullanılırsa kullanılsın, şaha layık olmanın ilk şartı olarak kabul edilmektedir. Kul hata yapabilir; sultan ise bağışlayıcıdır. Dini-tasavvufi çerçevedeki kul, yani aşık, Allah'ın kahrına da şükretme durumundadır; bunun "rahm" a vesile olacağı kanaatindedir. Bende, Allah'ı penah olarak seçmekle padişahlık makamına erişeceğine inanmaktadır:

Ey bende ger cihānda penāhıñ İlāh ola
Kemter ğulñ mağāmı seniñ pādişāh ola (G. 37. 1.)

Kul benzetmesi, aşığın Hakk'a bağlılığını ifade etmek için de kullanılır. Kul, padişahın rızası dışına çıkamaz. Anlam bakımından birbirine zıt olan "azad" ve "bende" kelimeleriyle "azad bende, azad kul" şeklinde sıfat tamlamaları kurulur ve "azad bende"nin Hakk'a layık olduğu belirtilir. Azad olmak da fenadan geçmekle mümkündür. Fena, tasavvufi bir terim olarak, kulun kendi filini görmemesi, Allah'ın irade ve isteğine göre hareket etmesi halleri anlamlarına gelir.¹⁴⁴ Bu hale ulaşan aşık, "azad bende"dir ve Hakk'a layık olan kimsedir:

Kudretin öz eli sende
Can çıka oynaya tende
Hakk'a layık azat bende
Hakk'ın azat kulu gerek

Azattır fenadan geçen
Ab-ı hayattan su içen
Zulmetin kapısını açan
Hızır sıfat velî gerek (N. 107. 4,5.)

b. Kulla İlgili Teşbih ve mecazlar

1. Aşık:

Kulun aşığın benzetilene olarak tasavvuru, sultan veya padişahın da Allah'ın timsali olarak düşünülmesi dolayısıyladır. Bu hususla ilgili örneklerden bazıları şu şekildedir:

Yağar dāyim yere gökden yağışlar
Haṭā kullar kıılır sultān bağışlar (K. 9. 36.)

Şāh Haṭāyī özün Haḫḫ'a yetürür
Kaḫuda kul durur sultān içeru (N. 87. 7.)

¹⁴⁴ Süleyman Uludağ, *age.*, s. 175.

Bir beyitte de Hz. Muhammed “ser-i hidayet ü velayet” olarak vasıflandırılır; kul da, O’nun kapısında keremini ve inayetini bekleyen aşğın benzetilene olarak düşünülür:

Ey ser-i hidāyet ü velāyet
Bu bendeñe kıl kerem ‘ināyet (K. 9. 6.)
Gel bir şaha kul olagör
Her giz ma’zul olmaz ola

Bir eşige yaslanıgör
Kimse elden almaz ola (N. 89. 1.)

Kul, tasavvufi çerçevedeki aşğın timsali olarak kullanılabildiği gibi, ideolojik çerçevedeki aşğın da benzetilene olarak kullanılabilir. Bu durumda da şah veya sultan ile, Hz. Alî ya da diğer imamlardan biri kastedilir. Hemen ifade etmek gerekir ki, şah olarak kabul edilen kişi, genellikle Hz. Alî’dir:

Adım İsmā‘ il ibn-i Hayderiyem
‘Aliniñ çakeriniñ çakeriyem (G. 232. 1.)
Bu Hıtaÿyî hasteye hem-rāh kılğil himmetün
Kim saña şıdğ ilen oldı bende çaker yā ‘Alî (K. 14. 15.)

Kul benzetmesine, mir olarak ifade edilen Hz. Hasan, Hz. Hüseyin. İmam Ca’fer ve Muhammed Mehdi’ye de gönülden bağlı olan aşğın, bu bağlılığını ifade etmek için de yer verilir:

Hasandır mîrimiz meydān içinde
Hüseyn-i Kerbelāniñ çakeriyüz (G. 10. 4.)
İmam Ca’fer kullarıyız
Sohbetimiz nihan olur (N. 128. 1.)

2. Hz. Yusuf:

Hz. Yusuf, hatırlanacağı üzere güzellik timsalidir. Şair, Hz. Hasan’ı methederken, güzellik timsali olan Hz. Yusuf’u, Hz. Hasan’ın güzelliğinin çakeri olarak

gösterir. Burada, Hasan isminin güzellik anlamına gelen “hüsn”den gelmesi de etkili olmuştur, denilebilir. Tabii ki asıl maksat, Hz. Hasan’ın yüceltilmesidir:

Hasandır mülk-i ‘ışkıñ doğru yâri
Anıñ hüsne Yüsuf çâker oldu (K. 13. 3.)

IX. Silahlar

Hatayî, belki de bir hükümdar ve bir asker olması sebebiyle, şiirlerinde pek çok silahın ismini zikretmiştir. Şairin beşeri, tasavvufi veya ideolojik çerçevedeki aşıklığı, silahlar isimlerinin kullanılmasında da kendini gösterir. Silahlar, bazen sevgilideki güzellik unsurlarından birinin benzetilene, bazen de Yezid’i yaralaması, O’nun ensesine indirilmesi arzu edilen bir alet olarak karşımıza çıkar. Divanda ismi geçen silahlar şunlardır:

1. Zülfikar:

Zülfikar, Hz. Muhammed’in bir savaş ganimeti olarak aldığı ve daha sonra Hz. Ali’ye hediye ettiği kılıcın adıdır.¹⁴⁵ Genellikle Hz. Ali’yle birlikte anılır. Yine aynı şahsın atı olan Düldül’le birlikte geçtiği de görülür. Çok sık tekrar edilen ve kalıplaşan “La feta illa Ali la seyfe illa Zülfikar”¹⁴⁶ (Ali’nin üstüne yiğit, Zülfikar’ın üstüne de kılıç yoktur.)ifadesinin içinde geçmesi münasebetiyle, bu ifadeyle birlikte Zülfikar da tekrarlanmış olur.

Zülfikarın yüzü yıldırım gibidir. O çekilince Nef denizi hikmetle kaynar ve coşar. Hatayî, kendisinin “al-i evlad”dan olduğu ve bu sebeple hem Zülfikar’ın hem Düldül’ün hem de tacın kendisinde bulunduğu iddiasındadır. Bunları şahlığının tescili için delil olarak sunar:

Şâh-ı Merdânıñ ‘Aliniñ âliyem evlâdiyem
Zü’l-fikâr ü tac ü Düldül uş nişânı mendedir (G. 73. 8.)

¹⁴⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, *age.*, s. 10.

¹⁴⁶ Bu ifadenin kaynağı için bk: *age.*, s. 16.

2. Ok: (Hadeng, Tir)

a. Umumi Olarak Ok:

Ok, ismi farklı vesilelerle anılan bir silahtır. Tasavvufi ve ideolojik çerçevede kullanılması yanında, sevgiliye ait güzellik unsurlarından kirpik, gamze ve göz için benzetilen olarak da tasavvur edilir.

Ok, tasavvufi çerçevede yolun zorluklarını anlatmak için kullanılan silahlardan biridir. İdeolojik çerçevede de, Yezid'i yaralaması temenni edilen silahlar arasındadır:

Yezide zaḥm-ı seyf ü tir ü ḥaçer
Başından gitmesün tîğ ü teberdir (G. 66. 10.)

Beşeri çerçevedeki sevgilinin aşğın pür-cerāhat cismine attığı ok, aşık nezdinde sevgiliden gelen "ehlen ve sehlen merhaba" yerine geçer:

Pür-cerāhat cismime oḡuñ gelende ün virür
Ol maña ehlen ve sehlen merḥabā nisbetlüdür (G. 87. 2.)

b. Okla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Kirpik: (Müjgan)

Bu münasebette şekil benzerliği, yay ile kaş arasındaki ilişki ve yaralayıcılık özelliği gibi hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Ok, göz sayyadının canı avladığı kirpiklerdir ve aşğın sinesine saplanmışlardır:

Cānlar şikārın itmeye şayyād gözleri
Kirpügi oḡ kaşları peyveste yay olan (G. 282. 2.)

Ger şikāyet ideyim kaşı yaya oḡudın
Her yaña sançıla sinemde bu peykān doludur (G. 132. 3.)

2. Gz, Gamze:

Gamze ve gözün oka benzetilmesi, aık üzerindeki tesiri, aığı yaralaması ve aığın ciğerini dad-pare kılması dolayısıyladır:

Cigerim ad-predir gamzen oğından ey anem
Kirpiği mjgndan zge sevmedim sevmen dağı (G. 371. 3.)

3. Hier: (Ayrılık)

Okun ayrılık için benzetilen olarak tasavvur edilmesi de, yine her ikisinin de yaralayıcılık vasfı sebebiyledir.

4. Bela:

Ok ve kalkanın birlikte kullanıldığı bir beyitte ok, sevgili tarafından her tarafa atılan belanın; kalkan da bu bela oklarına hedef olan aığın timsali olarak dnlmtr:

B-tavağkuf her bel oğın ki atsa her yaa
Sen meni ęarsuda ęalęan itdigin ya' n ki ne (G. 311. 7.)

3. Hançer:

Hançer, yaralayıcı ve öldürücü bir silahtır. Hz. Ali'nin bu silaha ihtiyacının bulunmadığı belirtilir. (K. 14. 3.) Hatay'nin kin besleyip nefret ettiği Yezid'i yaralamasını istediği silahlar arasında hançer de bulunmaktadır. (G. 66. 10) Hz. Ali'ye karşı olan tavırları sebebiyle, Hariciler de Alevi – Bektai zümrelerin dmanları arasındadır. Bu noktadan hareketle şair, kendisini haricilerin gözünü oycak bir hançer olarak ifade eder:

Tağall Ca' fer kıldum ann
ęavric gzlerinin haneriyem (K. 8. 9.)

4. Kılıç: (Seyf, Tığ, Şemşir)

Kılıç da diğer savaş aletleriyle birlikte, Yezid'in başından eksik olmaması temenni edilen bir silahtır:

Yezide zaḥm-ı seyf ü teber ü ḥançer
Başından gitmesün tığ ü teberdir (G. 66. 10.)

Daha çok siyasî anlamda “Alî taraftarı” anlamında kullanılan “gâzî”lerin kuşanması istenen silahlardan biri de kılıçtır. (G. 66. 2.) Kılıca da hançer gibi Hz. Alî'nin ihtiyacı olmadığı söylenir. Çok sık tekrar edilen “Lafeta illa Alî la seyfe illa Zülfikar” ifadesinde olduğu gibi, bu ifadeye işaret edilen beyitlerde de kılıç ve tığ kelimelerine yer verilir:

Senden özge gelmedi er kılıcuñdan özge tığ
Bu söz evşâfiñdadır Ḥaḳḳdan muḳarrer yâ ‘Alî (K. 14. 7.)

Kılıç, tasavvufî çerçevede ise, koruyuculuk vasfı sebebiyle kerem için benzetilen olarak kullanılır. (K. 4. 14.) Tarikat, zorluklarla dolu bir yoldur. Bu zorluklar, çeşitli sembollerle anlatılmaya çalışılır; bu sembollerden biri de kılıçtır:

Yolı ger daş ola ger yay ola ger oḡ ü kılıç
Mürşidinden döneniñ ma‘ nide ismi lâş ola (G. 36. 2.)

5. Teber:

Doç. Dr. Belkıs Temren'in Bektaşiliğin simgelerinden biri olduğunu söylediği teber¹⁴⁷ de, hançer ve kılıç gibi, Yezid'in başından eksik olmaması temenni edilen bir savaş aletidir. (G. 66. 10.)

6. Satır:

Satır da, şairin Yezid'in ensesine indirilmesini istediği bir savaş aletidir:

¹⁴⁷ Belkıs Temren, *age.*, s. 195.

Varma Yezid meclisine
Kulak verme hiç sesine
Satır Yezid ensesine
Seyf Muhammed Ali'nindir (N. 127. 6.)

7. Yay: (Keman)

Koruyuculuk vasfı dolayısıyla nusret için benzetilen olarak tasavvur edilen yay, tarikat yolunun zorluklarını anlatmada da kullanılan sembollerden biridir. (G. 36. 2.)

8. Neşter:

Neşter, Kırkların "bir"liğini anlatmak için düşünülen ve kullanılan kesici bir silah veya alettir. Kırklardan birine vurulmakla hepsinden kan gelmesine vesile olan alet, neşterdir. Efsaneleştirilen miraç hadisesinin söz konusu edildiği şiirlerin hemen hemen tamamında neştere de yer verilir:

Kapudan içeri vardı
Mü'minlere selam verdi
Birine bir neşter urdu
Kırkıdan kan aksın deyu

Kırkıdan da kan döküldü
Dürlü bedenler söküldü (N. 135. 5,6.)

9. Kullab:

Kullab, çengel veya kanca anlamına gelmektedir. Hz. Ali'nin gücünü ve kuvvetini ifade etmek için, şehadet parmağının benzetilene olarak düşünülmüştür. Hayber kalesinin Hz. Ali tarafından fethedilmesine işaret edilerek, kullab-parmak münasebetine yer verilmiştir:

Ol ' Alisen kim şehadet barmağın kullab idüp
Kopdı yerden kuvvetiñle bāb-ı H̄ayber yā ' Alī (K. 14. 10.)

X. Kıyafetler

Bu başlık altında dini, tasavvufi veya ideolojik bir özelliği ile şiiire dahil edilen kıyafetler üzerinde durulacaktır. Böyle bir özelliği bulunmayan kıyafetler ise, ele alınmayacaktır.

Hatayî'nin çeşitli vesilelerle zikrettiği kıyafetlerin sayısı, hiç de az değildir. Bunlar arasında hem İslam'a, hem de Hristiyanlığa ait olanlar mevcuttur. Dini, tasavvufi veya ideolojik bir vasfiyla ele alınan kıyafetler, şunlardır:

1. Şal, Tülbent, Aba, Hırka, Şalvar:

İsmi sayılan bu kıyafetler, dervişlik kıyafetleri olarak gösterilmektedir. Pek sevilmeyen zahidin suf ve sütürlat (?) giymesine karşılık, rind anlamında kullanılan fakirin şal giymeyi tercih ettiği söylenmektedir. (G. 138. 3.) Şal ve aba ise, talibin terk ü tecrid ettikten sonra giyeceği iki kıyafet olarak ifade edilmektedir:

Terk ü tecrid oldum döktüm kabayı
Eğnime giyindim şal ü abayı (N. 34. 16.)

Derviş, dervişlik kıyafetleri olan şal, tülbent ve hırkayı giydikten sonra, hal ve hareketlerini bu kıyafetlerle bağdaştırma gayreti içinde olmalıdır; zira bu kıyafetler, kendini bilmez dervişler yüzünden perişan olup ağlarlar:

Nice özün bilmez derviş elinden
Hırka ağlar tülbent ağlar şal ağlar (N. 50. 2.)

2. Kuşak:

Kuşak, dört kapının sonuncusu olan hakikatın timsali olarak ele alınır ve ısrarla belden çözülmemesi gerektiği belirtilir.

3. Cübbe, Destar:

Bu kıyafetlerin ikisi de aynı beyitte geçmektedir. Bu kıyafetlere bakarak mest olup kendinden geçen kişiye, insan denilemeyeceği ifade edilir:

Ādemī oldır ki anda hūsn ü hūlk ü luṭf ola
Ādemī dime anı kim cūbbe vū destār mest (G. 48. 5.)

4. Kemer:

Kemer, şahlık nişanlarından biri olarak gösterilmekte ve Hz. Alf'nin de kullandığı bir giyim eşyası olduğu belirtilmektedir:

Zūlfikar ü kemer vardır belinde
Gazileri yürür sağ ü solunda (N. 61. 3.)

Sürahinin şehzadeye benzetildiği bir beyitten de, şehzadelerin kullandığı kemerin altından yapıldığını anlamaktayız.

5. Gömlek:

Bir beyitte geçmekte ve Alevilikte önemli bir terim olan “teberra”nın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Şair, “teberra gömleği”ni giymeyi Azazil yurduna göçmek olarak kabul eder ve bu gömleği giyeni de lanetler:

Teberra gömleğin eḡnine giyüp
Azazil yurduna göçene la'net (N. 72. 3.)

6. Suf, Sütürlat:

Rind ile zahidin karşılaştırıldığı bir beyitte, suf ve seterlat (?) zahidin kıyafetleri olarak gösterilmekte; zahid bu bakımdan da tenkit edilmektedir:

Zāhidiñ giydügi şūf ü sūtürlāt
Faķiriñ giydügi şāl anda neyler (G. 138. 3.)

7. Pazband:

Kerbela'da, Hz. Hasan'ın oğlu Kasım'ın amcası Hz. Hüseyin'in yanında kolundan söküp çıkardığı bir giyim eşyasıdır. Açık olarak söylenmemekle birlikte,

Babası Hz. Hasan'ın amcası Hz. Hüseyin'e yazmış olduğu mektubun muhafaza edildiği veya saklandığı eşya olması muhtemeldir.

8. Zünnar:

Zünnar, Hristiyanlığa ait bir kıyafettir. Sevgili büt-i tersa, aşık da rahib-i deyrdir; zünnar ise aşığın beline bağladığı kuşaktır. Şair, bu teşbihlerle bir aşık olarak samimiyetini ifade etmekte ve Hristiyan olup zünnar bağlamasını, aşkındaki samimiyetinin bir delili olarak göstermektedir:

Bu Hıtaÿî şol büt-i tersâ cemâlin görgeçin
Râhib-i deyr oldı vü bağladı zünnâr uşta gör (G. 161. 5.)

XI. Bazı Tipler ve Meslek Sahipleri

Hatayî, divanında pek çok tip ve meslek erbabının ismine yer vermiştir. Bunların bir kısmı dinî-tasavvufî, bir kısmı ideolojik, bir kısmı da beşerî çerçevede ele alınmıştır. Bu başlık altında, sadece dinî-tasavvufî ve ideolojik çerçevede ele alınan tiplerle meslek sahipleri üzerinde durulacaktır.

1. Sâkî

a. Umumi Olarak Sâkî:

Hemen hemen bütün şairler gibi, Hatayî'nin de en sık andığı tip sâkîdir. Bu tip, hem dinî-tasavvufî, hem ideolojik ve hem de beşerî çerçevede düşünülmüştür. Sâkiye daha çok bir benzetilen olarak yer verilmiştir.

b. Sâkiyle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Allah:

Sâkî ile Allah arasındaki münasebet, sadece bir beyitte söz konusu edilmektedir. Burada Allah'ın "Sâkî-i bâkî" olduğu söylenmektedir:

Sākî-i bâkî elinden mest olup içmekdeyüz
Nerkis-i mestiñ kimi mestâne gelmişlerdenüz (G. 168. 5.)

2. Hz. Alî:

Cennetteki kevser suyunu dağıtma vazifesinin Hz. Alî'ye ait olduğuna inanılmaktadır. O, bu inanç sebebiyle "Sākî-i kevser" olarak vasıflandırılır, hatta adlandırılır. Kıyamet günü hiç kimse susuz kalmayacaktır; zira kevser suyunun sākîliğini Hz. Alî yapacaktır. Zaten o, Allah tarafından da Hel-eta suresinde "Sākî-i mutlak" olarak adlandırılmıştır:

Hel-etâda Hakk saña çün sākî-i muṭlak didi
Āb-ı kevşerden seniñ destiñdedir yâkût ü cām (G. 234. 3.)

‘Alî oldır ki cennetde olupdır sākî-i kevşer
Budır sākî budır cennet şerâb âb-ı kevşerdir (G. 150. 2.)

Kim qalur rûz-ı kıyâmet hevl-i maḥşerde susız
Anda sensen sākî-i ebrâr ü kevşer yâ ‘Alî (K. 14. 8.)

3. Mürşid:

İlahî aşk, kadeh veya şaraba benzetilir. Bu çerçevede Sākî de, taliplere aşk şarabını veya kadehini sunan mürşidin benzetilene olarak tasavvur edilir:

Cām-ı muşaffâdan maña içürdi bir kadeḥ
Şöfi ne bilsün men nece ol cāmdan buldım şafâ (G. 42. 3.)

2. Mest:

Mest, daha çok aşığın tasavvufî aşk sebebiyle içinde bulunduğu psikolojik hali anlatmak için kullanılan bir ifadedir. Aşık "elest"i cama benzetir; kendisini de bu camın serhoşu veya mesti olarak tanıtır:

Serhōş-ı cām-ı elestem tâ ebed hüşyâr mest
Mest-i lâ-ya‘kal gezer men şehr içinde ‘âr mest (G. 48. 1.)

Men ol mest-i likāyam geldim imdi
Hemīşe bā-Ĥūdāyam geldim imdi (G. 331. 1.)

3. Serhoş:

Serhoş da tasavvufî veya ideolojik anlamda aşığın benzetilene olarak hayal edilmiştir. Aşık, ruz-ı ezelde Şah (Allah)'ın peymanesinden içmiş ve o anda serhoş olmuştur. Bu serhoşluk, halen de devam etmektedir:

Serhōşuz rüz-ı ezel peymāne-i Şāhdan içmişüz
Bu kadehden içmeyen hüşyāre söyleñ gelmesün (G. 265. 6.)

İdeolojik anlamda da aşık, on birinci imam Hasan Askeri'den içtiği meyle serhoş olmuştur. Burada da, söz konusu şahsa olan bağlılık ifade edilmek istenmiştir:

Taki'den etek tutmuşam
Naki sırrına yetmişem
Askeri'den mey içmişem
Sarhoşam zamandan beru (N. 134. 7.)

4. Kadı:

Kadı, adaleti dağıtan kimsedir. Bu vasfıyla, mahşer günü insanları yargılayacak olan Allah'ın benzetilene olarak tasavvur edilmiştir. Allah, o günün kadısı; Hz. Muhammed ise şefaatchisidir:

Gaziler bu yola riyala girmen
Yarın anda kıl köprüler kurulur
Hak kadıdır Muhammed şefaatchi
Cümle mahluk gelüp anda derilür (N. 66. 1.)

5. Müftü:

Müftü, fetva makamının sahibidir. Hatayî'nin meşhur Terci-i Bend'inde "müfti-i aşk" terkinde anılmaktadır. "Ya serden el çek ya da aşkın tasını çınlama" şeklinde fetva veren müftü, aşk için benzetilen olarak düşünölmüştür.

6. Canbaz, Serbaz:

Bu iki ifade, aşığın tasavvufi anlamda katettiği mesafeyi anlatmak üzere kullanılmıştır. Aşık, nice Hallac-ı Mansur'u ipinde yürüten bir canbazdır:

Men ol cān-bāz ser-bāzam felek fevkindedir dārım
Neçe Hāllāc-ı Mañşūrı yürütdim rismānımda (G. 315. 3.)

7. Bağban:

Bahçenin velayet için benzetilen olarak düşünüldüğü bir beyitte, bağbana da Hz. Alî için benzetilen olarak yer verilmiştir. Bu benzetmelerle, Hz. Alî'nin velayetteki derecesi ifade edilmek istenmiştir:

Velāyet bağçesiniñ bāğ-bānı
Yüzün açdı cihānî enver oldı (K. 13. 11.)

8. Derban:

Derban, kapıcı demektir. Bu da, Hz. Alî'nin makamının ululuğunu anlatmak için düşünülmüş ifadelerden biridir. La-mekan köşkü, Allah'a aittir; Hz. Alî de, bu köşkün aslan kisvetine bürünmüş derbandır:

Sāye-i hürşid-i Sübhāndır 'Alî
Ehl-i fakrî Şāh-ı Merdāndır 'Alî
Ey Hāṭāyî giymiş aslan kisvetin
Lā-mekān kaçırında derbāndır 'Alî (R. 7.)

9. Serkar, Mimar:

Müdür, kahya gibi anlamlara gelen serkar ile mimar, Allah'ın benzetilene olarak düşünülmüşlerdir. Kastedilmek istenen şey, her şeyin Allah'ın takdiriyle tecellî ettiği:

Özidir her işe ser-kār mi' mār
Bu remzi añlagil ey ehl-i ikrār (Ns. 22.)

10. İmam, Müezzin:

Bu iki meslek mensubu da aynı beyitte geçmektedir. İmam, namaz kıldırın kişi demektir, aynı zamanda "rehber, önder" anlamına da gelmektedir. Müezzin ise ezan okuyup insanları namaza davet eden insandır. Bu unsurların geçtiği gazel, tamamıyla Şah İsmail'in kendini anlattığı, Hz. Ali'nin kanının hala yerde durduğunu söyleyip insanları kendi safına katılmaya çağırıldığı bir şiirdir. Bu şiirin tamamı göz önünde bulundurarak, imamı şairin kendisi; müezzini de, insanları kendi saflarına katılmaya davet eden bir propagandacısı olarak yorumlamak mümkündür:

Müvezzin gice gündüz çağırır mı
İmâm geldi nemâza dur uyan var (G. 149. 10.)

11. Hammar:

Hammar, şarap yapan demektir. Hakikî şarap da aşk şarabıdır, kevser suyudur. Meyhaneden kasıt da vahdettir. Hammar ise, bu hakiki şarabın farkında olmayan, onu içmeyen müddeinin (zahid) timsalidir. Görüldüğü gibi buradaki münasebet, biraz zayıf kalmıştır:

Gelmesün meyhâneye vahdetde kıymaz müdde'î
Âb-ı kevşer içmeyen hammâre söyleñ gelmesün (G. 265. 2.)

12. Cevher-füruş:

Cevher-füruş, cevher satıcısı demektir. İlahî sır, İlahî ilham bir incidir. Bu incinin kıymetini herkes takdir edemez. Şair, bu düşüncesini, sıradan bir cevher satıcısının da sır incisinin değerini tayin edemeyeceğini söyleyerek ortaya koymaktadır:

Bu bir gizli sırdır her can duyamaz
Ehl-i aşkın katarına uyamaz
Değme cevherfürüş baha koyamaz
Bu dürr ü yektadır ummandan aldım (N. 34. 5.)

XII. Musiki Aletleri

1. Ney (Nay), Boru:

Ney ve boru, iki musiki aletidir. Şaire göre bu iki alet, Hz. Hüseyin Kufe şehrini terk etmek zorunda kaldığı sırada, birlikte çalınmışlardır. (Ney, aslında Mevlevî tarikatının musiki aletidir. Şairimiz, başka yerlerde de yine aynı tarikata ait olan “sema”dan da söz etmektedir. Bu da, muhtemelen adı geçen tarikatın etkisiyle ilgilidir. Çünkü, Şah İsmail ile Mevlevîlik arasında bir yakınlıktan söz etmek mümkün değildir.)

Ötüyor borular çalınır naylar
Al yeşil sancaklar gün gibi parlar
Gülbengi çekilen ulular pirlər
Cümlesi de oldu yola revani (N. 23. 3.)

2. Çeng, Rebab:

Şair, zahidin sohbetinin sıcak olmadığı kanaatindedir. Onun bu halini gören sufi, sohbetine bir sıcaklık kazandırmak ister ve yardımına gider. Çeng ve rebab, zahidin yardımına giden sufinin yanına aldığı musiki aletleridir:

Şüfi-i bi-çäre hem hâlin görüp ol zâhidiñ
Şoḥbetin germ itmege çeng ü rebâb almış gelür (G. 123. 4.)

3. Saz:

Hatayî'ye göre saz, bir karındaşa lazım olan dört şeyden biridir. Bunun sebebi de, herhalde kaynağı kalpte doğan ilahî ilham olan “nefes”in saz eşliğinde okunuyor olmasıdır. Zaten saz, kelam ve nefesle birlikte anılmaktadır:

Bugün ele almaz oldum ben sazım
Arşa direk çıkar avazım
Dört şey vardır bir karındaşa lazım
Bir ilim bir kelam bir nefes bir saz (N. 77. 1.)

XIII. Oyunlar

1. Semah, Sema:

Bektaşî tarikatının oyunu olan semah ile Mevlevî tarikatının oyunu olan sema, çoğu kez birlikte ve aynı çerçevede ele alınmışlardır.

Semah, Selman, Hz. Hatice ve Hz. Fatma'nın cenneti gezdikten sonra, "didar"ı görüp kendilerinden geçerek mest olmaları neticesinde Hak için tuttıkları raks olarak gösterilmektedir:

Cennetin içini bir hoş gezdiler
Katarlandılar dergaha yettiler
Hak için semaha bile tuttular
Mest-i bi-huş oldu didar görünce (N. 3. 11.)

Hz. Muhammed Hz. Ali'nin cemine varmış, başları Hz. Ali olan kırklar ayağa kalkmış ve doksan bin eren Ali ile Muhammed'in aşkına sema'a girmişlerdir. Burada da Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin "bir"liği vurgulanmak istenmiştir:

Muhammed Ali'nin cemine vardı
Kırklar da silkinüp ayağa durdu
Doksan bin erenler semaa girdi
Ali ile Muhammed'in aşkına (N. 6. 4.)

Bunlara ilaveten sema', Hz. Hüseyin'in dervişlerinin dönerek icra ettikleri bir oyundur. (N. 49. 4.) Yine Selman'ın getirdiği üzüm tanesinden elde edilen şerbeti içip mest olan kırkların da raksı, semah ve sema'dır. (N. 75. 9.; 135. 7.) Hatayî, sema'nın gönül aynasını silip parlatmak gibi bir fonksiyona da sahip olduğu kanaatindedir:

Gir semaa bile oyna
Silinsün açılsun ayna
Kırk yıl kazanda dur kayna
Dahi çiğ bu ten dediler (N. 121. 4.)

2. Satranç: (Şatrenc)

Hayatın geçiciliğini, insanın İlahî takdir karşısındaki çaresizliğini ifade etmek üzere, satranç, dünyanın benzetilene olarak düşünülmüştür. Beydak, at, mat etmek gibi satranç terimlerine de yer verilmiştir. Takdir beydakın at oynatan herkesi bir demde mat ettiği belirtilmiştir:

Şatrenc-i dehr içindeki at oynadan hanı
Takdir beydağı anı bir demde kıldı mât (G. 47. 5.)

3. Tavla:

Tavla da, dünyanın “nerrad”a (çok iyi tavla oynayan) benzetilmesi vesilesiyle söz konusu edilen bir oyundur. Dünya, hilesini hiç bir arifin dahi fark edemediği bir “nerrad”dır. Burada da hayatın geçiciliği ve kişinin çaresizliği üzerinde durulmaktadır:

Her kimiñlen oynadıñ çekdiñ çevirdiñ çerhini
Hiç ‘arîf naqşını bilmez ‘aceb nerrâdsan (G. 272. 3.)

XIV. Eşyalar

1. Ayna: (Ayine, Mir’at, Közgü)

a. Umumi Olarak Ayna:

Ayna, Hatayî divanında çeşitli sebeplerle zikredilmiştir. Ayine-i İskender, ayine-i gitî-nüma gibi terkiplerle İskender’in dünyayı gösteren aynasına işaret edilmiştir. Ayna, daha çok çeşitli unsurların benzetilene olarak ele alınmıştır. Kişi aynaya baktığında, kendisini değil Allah’ı (Sâni’) görür:

Elüñe alıcağ bir şâf âyîne
Yine onı görerseñ her âyîne (Ns. 47.)

Ayna, dinî ve tasavvufî anlamda, sadece gönül için benzetilen olarak kullanılmıştır. Aynanın gönlün benzetildiği unsurlardan birisi olarak kullanılması, divan

şiiirinde oldukça yaygındır. Hatayî de, özellikle divan tarzında yazmış olduğu şiirlerinde ayna-gönül münasebetine bolca yer vermiştir.

Gönül de ayna gibi pak, saf, parlak, yani temiz olmalıdır. Şair, bir hükümdar olmasına rağmen, cihan kavgasını pas olarak vasıflandırıp gönü bu pastan arındırılan bir ayna şeklinde hayal eder. Gönül aynasını bir saykalla arındırmanın da, Hak taala olduğunu belirtir:

Ḥakk ta'ālā çaldı bir şaykal bu közgüm pāsına
Gönlümiñ sevdāsı yoḡdur bu cihān gavğasına (G. 307. 1.)

Gönül aynası, semaa girip oynamakla da silinip açılır. Aynı şekilde bu ayna, “nefy ile isbat”ın manasını bilmekle de pasından arınabilir. Herhangi bir yolla pak kılınmayan gönüller ise, ebediyete kadar “fazl”dan mahrum kalacaklardır:

Közgüsi pāk olmayanıñ çäre yoḡdur pāsına
Ḳaldı maḡrüm tā ebed faẓl aña hem-rāh olmadı (G. 344. 3.)

2. Kazan, Tava:

Kazan ve tava yemek pişirmekte kullanılan kap adlarıdır. Tasavvufi çerçevede de, tAlîbin aşk harmanında savrulup, elenip yoğrulduktan sonra, içine girip piştiği, kavruğuğu kaptır. Daha açık bir ifadeyle, talibi kavuran, yakan ve bu suretle çiglikten kurtaran İlahî aşkın timsalidir:

Aşk harmanında savrulduḡum
Hem elendim hem yuğrulduḡum
Kazana girdim kavruḡum
Meydana yenmeğe geldim (N. 112. 2.)

Aşk tavasında kavruḡulup
Yanup kül olup savruḡulup
Benlik dıvarın devirüp
Hak'tan yana geçmek gerek (N. 106. 2.)

Bir nefeste de kazan, içinde marifet aşının kaynatıldığı firkatın ve içinde aşk kaynayan marifetin benzetilene olarak tasavvur edilmiştir. (N. 92. 2.)

3. Bıçak:

Bıçak, Hz. Halîl kıssası vesilesiyle zikredilmiştir. Hz. İsmail'e 77 kez çalındığı halde onu kesmemiş, çalındığı taşı baştan başa kesmiş ve dile gelerek İsmail'i kesemeyeceğini söylemiştir.

4. Kundak:

Kundak, Hz. Muhammed'in doğduğu gece tasvir edilirken geçmektedir. Nurdan yapılmıştır. İslam Peygamberi, doğduğu gece melekler tarafından bu kundağa sarılmıştır.

Huri kızları geldiler
Muhammed dinin sordular
Nurdan kundağa sardılar
Muhammed doğduğu gece (N. 93. 5.)

5. Yüzük: (Hatem, Engüster)

Divanda zikredilen iki yüzük vardır. Bunlardan birisi, Hz. Muhammed'in miraç yolculuğu esnasında, önüne çıkan aslanın ağzına verdiği yüzüktür. Dönüşünde, Hz. Ali yüzüğü ona iade edecek ve o da aslan suretinde gördüğü varlığın aslında Hz. Ali olduğunu anlayacaktır:

Nebî mi' rāca çıhdı kimi gördi
Maqām-ı müntehāda kime irdi
Yol üstinde duran aslanı gördi
Çıhardı yüzüğünü oña viridi

Didi ki aramızda bu nişāne
Bu sözüme mevaliler inana (Ns. 83-85.)

İkinci yüzük ise, Hz. Süleyman'ın parmağındaki güç ve kudret kaynağı olan yüzüğüdür. Şair, bir hükümdar olarak kendisini bu yüzüğe benzeterek, güç ve kudretin kendisinde bulunduğu mesajını vermek ister:

Nişânımdır benim tâc-ı sa'âdet
Süleymân barmagında engüşterem men (G. 278. 4.)

Tasavvufî çerçevede de yüzük, aşığın gönlünü mühürlemesi gereken "tevhid" in benzetilene olarak tasavvur edilmiştir:

Hâtem-i tevhîdi her kim gönline mühr itmedi
Ol sa'âdet şerhiniñ bilmez esâsı hâdedir (G. 146. 6.)

6. Asa:

Hatayî, Hz. Musa ile Hz. Hüseyin'e ait olan asaları zikretmiştir. Hz. Musa'nın asası ejderhaya dönüşebilmektedir ve sihirle cihani kendisine tabi kılan Firavun'u yutmak için gelmiştir:

Cihânı sihr ilen özine tâbi' itmişdi
Oları yutmağa Mūsâ 'aşâsı ejdehâ geldi (G. 361. 11.)

Hz. Hüseyin'in asası da, O'nun bazen mizan bazen de sırat yolunda, Hz. Muhammed'n sancağının önünde mazlum mazlum gezmesi tasvir edilirken, elinde bulunan bir eşya olarak gösterilmektedir. (N. 46. 4.)

7. Tuluk, Kırba:

Tuluk ve kırba su kaplarıdır. Bunlar, Kerbela faciası tasvir edilirken anılmaktadır. Susuz bırakılan ehl-i beyt ve taraftarlarına ulaştırılmak üzere suyla doldurulduğu esnada, tuluk kuzgun; kırba ise, Şah Ali Abbas adlı bir pehlivan tarafından suya daldırıldığı sırada bunu gören üç beş kafir tarafından delinmiştir:

Şah Ali Abbas bir pehlivan vardı
Aldı kırbasını suya daldırdı

Anladı kırıbayı suda deldirdi
Gördü üç beş kafir koptu hemani (N. 23. 20.)

8. Tas:

Tas, aşkın benzetilene olarak kullanılmıştır. Aşk, aşkın gerektirdiği fedakarlığa katlanamayacak olanların çınlatmaması (yaklaşmaması) gereken bir tas olarak ifade edilmiştir:

Müfti-i 'ışk böyle vermişdir bunın fetvâsını
Ya çek el serden ya gel çınlatma 'ışkıñ tāsını (T.B. 1.)

9. Şem':

Hız. Muhammed, "şem'-i tecellî" şeklinde de vasıflandırılır. (K. 3. 1.) Şem' ile hidayet arasında da münasebet kurulur. Şem', en çok aşık- pervanesini yakıp kavuran aşkın timsali olarak ele alınır:

Ben Hak'la oldum aşına
Kalmadı gönlümde nesne
Pervaneyem ateşine
Şem'ine yanmağa geldim (G. 112. 3.)

10. Sürahi, cam: (Kadeh, Peymane)

Sürahi, içi şarapla doldurulan bir kaptır. Hatayi divanında sürahi, çok zengin ve canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Selsebil ve cennet havuzu olarak düşünülmüştür. Bunun sebebi de, içindeki şarabın mecazen ab-ı kevser olarak kabul edilmesiyle alakalıdır. Kadeh de, genellikle içindeki şarap vesilesiyle anılmıştır. Tasavvufi anlamda kadeh, aşığı kendinden geçiren aşkın benzetilene olarak yer alır. Sâkî mürşid, kadehin içindeki şarap da İlahî aşktır. Şair, "ruz-ı ezel"de verdiği "beli" cevabını, Şah (Allah)'tan peymane içmek şeklinde kabul ve ifade etmiştir:

Serhüşüz rüz-ı ezel peymâne-i Şâhdan içmişüz
Bu kadehden içmeyen hüşyâre söyleñ gelmesün (G. 265. 6.)

11. Çerağ: (Çıra)

Çerağ, aydınlatma vasıtalarından biridir. Bu vasfiyla da “nur-ı Hüdâ” olan Hz. Muhammed’in timsali olarak düşünölmüştür. “Zulmette kalmak” ifadesinin taşıdığı mecazî anlam da, çerağ ile Hz. Muhammed arasında münasebet kurulmasına yardımcı olmaktadır:

Ey nür-ı Hüdâ çerāğ-ı ‘âlem
Koyma meni zulmet içre kalam (K. 9. 32.)

Bir nefeste de çerağ, asla söndürölmemesi gereken ve istenen ilahî aşkın da karşılığı olarak tasavvur edilmiştir. (N. 32. 2.)

XV. Yazı ve Yazıyla İlgili Unsurlar

Bu başlık altında yazı, harf, defter, kalem, mürekkep, hokka ... gibi yazıyla ilgili unsurlar üzerinde durulacaktır. Hatayî, yazıyla ilgili bu unsurları, divan edebiyatı estetiği dairesinde daha çok maddi güzellik unsurlarıyla alaka kurarak kullanmıştır. Hokka ile ağız, sayfa ile yüz, yazı ile zülf ve nokta ile de hal (ben)... arasında benzerlikler kurmuştur.

Yazıyla ilgili unsurlar, şair tarafından dinî, tasavvufî ve ideolojik çerçevede de kullanılmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Yazı, Sayfa, Defter:

Kur’an-ı Kerim’in bir adı da Mushaf’tır. Yüz beyaz, zülf ise siyahtır; şair, yüzün üstüne düşen zülfü görünce Mushaf’ı hatırlar. İki yüz, iki sayfaya; iki tarafa dökölen zülf de sayfaların üzerindeki yazılara benzetilir:

Yüzün üstü zülfünü gördükçe Muşaf’dır direm
Bu ne hikmetdir ki yazılmış kara ağ üstüne (G. 297. 3.)

Aynı benzerlikler dahilinde yanak, Kur'an sayfası; yüz de Allah'ın tecelli ettiği uzuv olarak kabul edilir. Mushaf sayfasındaki yazılar (ayetler), Allah'ın nurudur. Bu anlam zenginliğine bağlı olarak şair, sevgilinin cemal sayfasında Hakk'ın nurunu bulur:

Buldı Hattâyî zikri cemâlinde nūr-ı Hakk
Şahn-ı ruḥnı şafha-i Qur'an disem yeri (G. 347. 5.)

Defter de sevgilinin güzelliğini temsil eder. Yüzdeki hat yazıya, hal ise noktaya benzetilir; yazı ve nokta da birlikte "besmele"yi verirler:

Defter-i hüsniñde şol harf ü hatt ü hâliñ seniñ
Satr-ı bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm olmuş durur (G. 97. 2.)

2. Kalem: (Hame)

Kalem "hame-i kudret" terkinde ve "Sorgu, sual yoktur." anlamında kullanılan "Kalem yoktur." ifadesinde geçmektedir. İlahî aşk ile sermest ve divane olana kalemin olmadığı, yani sorgu ve sualin bulunmadığı ifade edilmektedir:

Kimün ki 'ışkı yoḥ varma yanına
Geçer fırsat o bu 'ışka yanınca
Ki ol 'ışk ile sermest dīvâne
Oña yoḥdur kalem varsa dīvâna (Ns. 58, 59.)

3. Mürekkep:

Mürekkep, Hz. Muhammed'in methedildiği bir beyitte geçmektedir. Bütün denizlerin mürekkep, bütün meleklerin de katip olsa bile, onun methini yazamayacakları bildirilmektedir:

Deryâ ḥamısı mürekkeḥ olsa
Kâtib-i melekût mürettib olsa
Yazmaya olar ḥamısı resmiñ
Hakkdan Hakk olar naşib-i kısmıñ (K. 9. 11, 12.)

4. Harfler

Hatayî, Arap alfabesinde bulunan harflerden bazalarına çeşitli vesilelerle yer vermiştir. Harfleri maddî güzelliklerle ilgi kurarak da kullanmıştır, onlara tasavvufî anlamlar da yüklemiştir. Şairin iki harfnamesi de bulunmaktadır. Bunlardan biri orijinal bir harfnamedir. Birinci beytin ilk mısraı ilk harf olan elifle, ikinci mısraı da son harf olan ye ile başlamaktadır. Aynı durum ikinci ve üçüncü ... beyitler için de geçerlidir. Halbuki, harfnamelerde mısralar elif'ten ye'ye doğru sıralanan harflerle başlar.¹⁴⁸

Divanda, dinî, tasavvufî veya ideolojik bir anlam yüklenerek kullanılan harfler şunlardır:

1. Elif:

Eski yazıda elif, Allah kelimesinin ilk harfidir. Bundan dolayı da elif, Allah'tır. Mim Muhammed, 'ayn ise Alf'dir. Üçü birlikte de dertli kulların dermanıdır:

Şah Hatai'm eydür bakma bu hale
Gönlümüzde vardır bir ulu kale
Elif gele ayın gele mim gele
Dertli kullar dermanını bulunca (N. 2. 6.)

Şair, bir nefeste de "Elifi koy badan başla" şeklinde nasihatte bulunmaktadır. Burada hem nokta ile Hz. Ali arasındaki münasebet, hem de noktanın vahdet olmasına karşılık noktaların birleşmesinden meydana gelen elifin kesret olarak kabul edilmesi, birlikte düşünülmüş olmalıdır:

Elif'i koy badan başla
Nefsin kalesini taşla
Var Hakk'a yarar iş işle
Bak üstündeki yazana (N. 91. 2.)

¹⁴⁸ Fikret Türkmen, "Yazılı Kaynaklardaki (Cönklerdeki) Bektâşî Şairlerinin Şiirlerinde Görülen Yeni Şekiller", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, s. 339-356.

2. Ba:

Sadece bir yerde geçmektedir ve bundan önceki maddede açıklanmıştır.

3. Dal:

Dal harfi “Elif üstünde dalem” mısramda geçmektedir. Büyük bir ihtimalle kafiyeyi sağlamak maksadıyla kullanılmıştır. Hangi anlamda kullanıldığı net değildir.

4. Sad:

Sad, hem bir harfin hem de Kur’an’daki yirmi sekizinci surenin adıdır. Beyitte sure adı olarak kullanılmış olması, daha kuvvetli bir ihtimaldir. (G. 361. 13.)

5. Dad:

Dad, manası Ca’ferü’s- Sadık tarafından bilindiği söylenen harftir. (G. 43. 7.)

6. Ayın:

Elif maddesinde de açıklanmaya çalışıldığı gibi ayın, Alî isminin ilk harfi olması dolayısıyla Hz. Alî’dir.

7. Mim:

Mim, Muhammed isminin ilk harfi olması dolayısıyla Hz. Muhammed’dir.

8. Kâf:

Kaf, “Ol.” anlamına gelen “kün” kelimesinin ilk harfidir. Çeşitli vesilelerle sık sık tekrar edilen bu kelime, “kün” şeklinde de, “kaf ü nun” şeklinde de ifade edilmektedir.

9. Nun:

Nun harfinin zikredilmesi de “kün” kelimesinin “kaf ü nun” şeklinde de ifade edilebilmesinden dolayıdır.

10. Lamelif:

Lamelif la olarak yazılır. “Nefy ü ısbat”ın ilk kısmı (bk: La, İlla) olup, “La ilahe illallah” ifadesinin kısaltılmış halidir. Bu özelliği sebebiyle de dertlerin dermanı olduğu söylenmektedir. (G. 43. 14.)

5. Sayılar

Divanda sadece bir ve iki sayıları geçmektedir. Bir, hem sayı olarak hem de “tek, bütün” anlamında kullanılmıştır:

Dünye vü ‘ukbâ birdir yâr dutmañ yâr iki
Yâr iseñ ey gamlu gönülüm dutmagil zinhâr iki (G. 358. 1.)

XVI. Yiyecek ve İçecekler

Hatayî divanında yiyecek ve içecek olarak pek çok şey zikredilmiştir. Bunların bir kısmı maddi anlamda bir teşbih unsuru, bir kısmı da dini, tasavvufi veya ideolojik anlamda benzetilen ya da remz olarak düşünülmüştür. İkinci kategoride yer alan yiyecek ve içecek maddeleri şunlardır:

1. Şeker: (Kand, Sükker)

Şeker, tadı dolayısıyla söz konusu edilmiş ve Hz. Alî'nin sözleri için benzetilen olarak düşünülmüştür. Aşağıdaki beyit, Hz. Alî'ye hitaben söylenmiştir:

Elinde bâde-i gül-renk içer gâzilerin şâhı
Ne hâcet nuql için şekker söziñ kand-i mükerrerdür (G. 150. 3.)

Şeker, yine tadı dolayısıyla ideolojik çerçevedeki aşğın, yani şairin kendisinin, kendi sözlerini de benzettiği maddedir:

Hatai'yem al atlıyam
Sözi şekkerden tatlıyam
Murtaza Ali zatlıyam
Gaziler deyin şah menem (N. 110. 6.)

2. Bal:

Bal da şeker gibi tadı dolayısıyla dinî ve tasavvufî çerçevede ele alınmıştır. Bal veren Allah'ın kudretidir; arı ise sadece bir bahanedir. Bal ve arı birer mecaz olarak da kullanılmıştır. Bu çerçevede arı, derviş veya ehl-i tarîkin; bal da, büyük şahsiyetlerden alınan her türlü bilginin karşılığı olarak düşünülmüştür:

Dil ile dervişlik olmaz
Hali gerek yol ehlinin
Arıleyin her çiçelten
Balı gerek yol ehlinin (N. 116. 1.)

Hatayî, bal ile Hacı Bektaş Veli ve Hz. Ali'nin lebleri arasında da ilişki kurmuştur. Mecazi anlamda açların doyduğu, susuzların kandiğı (açlık ve susuzlukların unutulduğu) Hz. Ali'nin leblerini, bala benzetmiştir:

Gel Ali'm yola gidelim
Ali'm kendi yolu ile
Açlar doyar susuz kanar
Leblerinin balı ile (N. 95. 1.)

3. Süt:

Süt, renginin beyaz olması dolayısıyla saflığı ve temizliği ifade eder. Bu özelliğiyle de silinip süpürülmesi, pak edilmesi gereken gönlün (kalbin) benzetilene olarak tasavvur edilir:

Sil süpür kalbini süttten beyaz et
Öldür nefsini şeytandan arıt (N. 2. 5.)

Çiğ süt damızlık edilse de tutmaz. Bu haliyle de henüz pişmemiş, hoyrat kişilerin timsali olarak görülür. Şaire göre böyle kişilere meyledilmemelidir:

Meyil verme sen hoyrata
Seni götürür bir yada

Damızlık etsen çiğ süde
Pişmeden tuta mı dersin (N. 117. 4.)

4. Biryan:

Biryan, kebab demektir. Şair, ideolojik aşkı ifade ederken, Muhammed Ali'nin yoluna feda ettiğini söylediği uzuvlarından ciğerinin benzetilene olarak, biryana yer verir. (N. 63. 1.)

XVII. Kıymetli Madenler

Hatayî divanında yer alan kıymetli madenler şunlardır: Gevher, dürr, yakut, altın, gümüş, La'l, sürme, lü'lü', tunç, mercan, sedef. Bu kıymetli madenler, çeşitli sebeplerle şiire dahil edilmiştir. Bu başlık altında, sadece dinî, tasavvufî veya ideolojik çerçevede kullanılmaları üzerinde durulacaktır.

1. Gevher: (Güher, Cevher)

Gevher, velilerin söylediği sözlerin benzetilendir. Onların konuşmaları, "gevher saçmak" olarak ifade edilir. Hatayî, kendi şiirlerini de gevhere benzetmekte ve bu gevheri, kıymetini bilmeyecek nadanlara harc eylemeyeceğini belirtmektedir. Ayrıca nazım şekli olan "nefes" de gevher şeklinde vasıflandırılmaktadır.

Gevher, Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin de timsali olarak düşünülmüştür. Allah'ın "zat sıfatı"ndan bir gevher doğmuş; Muhammed Mustafa ile Şah Haydar da bu gevherden ayan olmuşlardır. Şair, böylelikle Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin birbirlerinden farklı olmadıklarını, ikisinin de aynı ilahi kaynaktan gelmiş olduklarını söylemiş olur:

Evvel Hu ahır Hu Allah ekber
Sıfat-ı zatından doğdu bir güher
Muhammed Mustafa Şah imam Hayder
Oldu ol gevherden ayan Hu deyu (N. 75. 2.)

Gevher, “mühre” (deniz böceği kabuğu) ile birlikte kullanıldığı bir beyitte seçkin kimselerin; mühre ise sıradan insanların remzi olarak düşünülmüştür. Toprak anlamına gelen “hak” kelimesiyle birlikte de, yine seçkin, yüksek makam sahiplerini ifade edecek şekilde kullanılmıştır. (Hâk ile de sıradan insanlar kastedilmiştir.)

Faẓl ü ihsân ü mürüvvet hem şehâvet kânisan
Luṭfiña ḥâk ile cevherdir berâber yâ ‘Alî (K. 14. 5.)

Gevher, “gevher-i pak”, “gevher-i pakize-i arz ü sema” tamlamalarında Hz. Muhammed’in (G. 40. 4.), Hz. Ali’nin, Hz. Ali’nin “kân” olarak vasıflandırılması sebebiyle on iki imamın ve üçüncü kapı olan ma’rifetin de benzetilene olarak tasavvur edilmiştir.

Son olarak gevher, kendini “Muhammed’in nuruyla Ali’nin sırrından ibaret” şeklinde tanıtan ideolojik aşık ile nadanlar tarafından anlaşılamayan tasavvufi çerçevedeki aşığın da benzetilene olarak ele alınmıştır:

Menim tek gevheri nādân ne bilsün
Meni bilmege dānâlar gerekdir (G. 142. 2.)

2. Dür (İnci, Dürdane), La’l, Mercan, SadeF :

Dür, yani inci, çok açık bir ifadeyle Hz. Ali’nin benzetilene olarak ele alınmıştır. Bu benzetmede, deniz ile hakikat arasında kurulan münasebet de rol oynamaktadır:

Velâyet şehrinin kadri ‘Alîdir
Ḥaḳîqat baḥriniñ dūrri ‘Alîdir (Ns. 134.)

Yağmur, gökyüzünden yeryüzüne saçılan inci olarak da nitelendirilmektedir. Burada, yağmur damlaları ile inci taneleri arasındaki renk ve şekil benzerliği de söz konusu edilmektedir.

Şair, kendi şiirlerini ve sözlerini de dürdane olarak vasıflandırmaktadır. Güzel ve anlaşılır bir sözün, bir inci olduğunu belirtmektedir. Bu yolla Hatayî, şairliği ile de övünmüş olmaktadır.

Sadef ve inci, kıymetli madenler olmaları dolayısıyla, meşhur mutasavvıf Hacı Bektaş Veli 'nin de benzetildiği unsurlardır. (N. 69. 4.) Bedehşan, la'l madeniyle ünlü bir yerdir. Hatayî, la'l-i Bedehşan tamlamasını Hz. Alî'nin benzetilene olarak kullanır. Ayrıca, dördüncü imam Zeynelabidin de la'l ve gevhere benzetilen kişiler arasındadır. La'l ve gevher, cennetin yapı malzemesi olarak da nitelendirilmiştir.

3. Altın (Zer), Gümüş (Sim), Tunç (Tuç):

Altın, arınmış olması, has olması özelliğiyle, maddî varlığından ve maddî varlıklardan arınmış olan tasavvufî çerçevedeki aşkıdır; tunç ise bunu başaramamış olan kişilerin karşılığı olarak düşünülmüştür:

Sızdık eridik Hak için

Altın olduk tuç değiliz (N. 137. 5.)

Şah'ın (Hz. Alî) yolunda can dahi gönül rızasıyla feda edilir. Altın ve gümüş, bu uğurda rahatlıkla harcanabilir; çünkü bu kıymetli madenler, cana kıyasla, mal mülk gibi, hiçbir kıymeti bulunmayan şeyler olarak kabul edilirler:

Haşâyî Şâh yolında cân fedâdır

Çi- cāy-ı mülk ü māl sîm ü zerdîr (G. 66. 15.)

4. Yakut:

Yakut, sadece bir beyitte geçmekte ve sâkî-i kevser olan Hz. Alî'nin kevser suyunu sunacağı kadehin yapıldığı maden olarak gösterilmektedir.

5. Sürme: (Tûtiyâ)

Sürme de kıymetli madenlerden biridir. Doğduğunda Hz. Muhammed'in gözüne çekilen maddedir. (N. 93. 3.) Ayrıca, İmam Nakî ile Hasan Askerî'nin ayaklarının toprağı da sürmeye benzetilmiştir. Bu benzetme, sürmenin göz hastalıklarını tedavi etme özelliğiyle de ilgilidir.

Kısaca, tanıtmaya çalıştığımız bu kıymetli madenlerin bazı kişiler için benzetilen olarak tasavvur edilmesi, bu kişileri yüceltme arzusunun bir sonucudur, diyebiliriz.

XVIII. Tababet ve İlgili Unsurlar

Hatayî divanında tababete ait unsurlar, daha çok beşeri aşkla ilgili olarak kullanılmıştır. Ayrılık derdi sebebiyle; hasta ile aşık, derman veya şifa ile de vuslat ya da sevgiliye ait herhangi bir güzellik unsuru arasında ilgi kurulmuştur. Dinî-tasavvufî veya ideolojik çerçevede kullanılan tababete ait unsurlar şunlardır:

1. Deli (Divane), Sermest, Esrük, Hayran:

Kişiye deli, divane eden şey, sâkinin elinden alınıp içilen kadehtir. Buradaki sâki, mürşid; kadehteki şarap da, ilahî aşktır. Tasavvufî anlamdaki aşğın en büyük arzusu, bu şekilde divane olmak, yani kendinden geçmektir:

Bize sâkî dolu sundu kadehni
İçüben esriyip olağ dīvāne (G. 324. 2.)

Deliler, dini emir ve yasaklardan muaftır. Şair, kelime benzerliğinden de faydalanarak, aşk sebebiyle divane olanlara divanda hesap sorulmayacağını söyleyip sermest ve divane olma tavsiyesinde bulunmaktadır:

Ki ol 'ışık ile sermest ü dīvāne
Oña yoğdur kalem varsa dīvāne (Ns. 59.)

Deli, divane ve esrük kelimeleri, aşğın veya gönlünün sıfatı olarak da kullanılmış, sebebi aşk olduğu için de delilik, arzu edilen, hatta övünme vesilesi olan bir hastalık şeklinde değerlendirilmiştir. Delilik hali, hangi anlamda olursa olsun, aşğın aşka olan bağlılık derecesinin bir göstergesi olarak düşünülmüştür. Delilik, bir kaç yerde de zahidin sıfatı olarak geçmekte ve bir olumsuzluk bildirmektedir.

2. Hasta: (Bî-mar)

Hasta kelimesi, tasavvufî ya da ideolojik anlamdaki aşîğın kendisi veya sıfatıdır. Hastalığın sebebi, aşktır; dermanı da çeşitli kişilerdir. Hatayî, bir beyitte asiliği bir hastalık olarak adlandırmakta ve bu hastalığın şifasının da Hz. Muhammed'in ismi olduğunu ifade etmektedir:

Şol mübârek zâtuña işim şenâdır yâ Nebî
‘Aşîliğ bî-mârına adın şifâdır yâ Nebî (K. 2. 1.)

Günah, bir illet; günahkar aşık da hastadır. Bu hasta, mahşer günü Hz. Muhammed'in şefaatinin ummaktadır. Böylece şefaatin ile şifa arasında bağ da kurulmuş olmaktadır:

Bu Hâţâyî hasteye kılgil şefâ‘at rûz-ı haşr
Çünkü aşlından seniñilen aşinâdır yâ Nebî (K. 2. 10.)

Hasta, ideolojik çerçevedeki aşîğın da simgesidir. Bu durumda da derman veya şifa, Hz. Alî'nin himmeti ya da İmam Nakî'nin şefaatinidir:

Bu Hâţâyî hasteye hem-râh kılgil himmetün
Kim saña şıdık ilen oldu bende çâker yâ ‘Alî (K. 14. 15.)

3. Derd: (İllet)

Derd, aşîğın hasta eden aşktır. İdeolojik anlamda, Hz. Alî'ye olan aşk ve ondan ayrı, uzak olma halidir. İllet kelimesiyle de daha çok işlenen günahlar kastedilir. Hz. Alî'ye hitaben söylenen şu beyitte, illet ile günah; deva ile de Hz. Alî arasında kurulan ilgi bir arada görülmektedir:

Dirler günâhî ümmetün olmaz devâsı hiç
Bu ‘illet-i devâsıza bildük devâ seni (K. 6. 7.)

4. Derman (Deva), Şifa:

Aşğın hastalığının dermanı veya şifası, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Hz. Muhammed'in adı ya da Hz. Ali'nin himmetidir:

Bā-dest-i tevekkül dutagör dāmen-i 'Asker

Yek-renk olanıñ derdine dermān 'Alīdir (K. 11. 15.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TABIAT

I. Kozmik Alem

A. Gökyüzü: (Çarh, Asüman, Sipih, Felek, Sema)

Hatayî divanında, gökyüzü çok çeşitli vesilelerle zikredilmiştir. Gökyüzü, yeryüzüyle birlikte kudret-i ilahî ile yaratılmıştır. (K. 5. 1.) Allah'ın mekanı olarak tasavvur edilmesi sebebiyle, Hak sözünün de aslî mekanıdır. Hak sözü, yeryüzüne gökten nüzul etmiştir. Hak sözü ifadesi, dört semavî kitabı da karşılayacak şekilde kullanılmıştır. (G. 73. 4.) Yağmur da gökyüzünden kopup gelerek yeryüzüne düşer. Gökyüzü, aynı zamanda meleklerin de mekanı olarak düşünülmüştür:

Her yerde kim otura Hâşâyî o hür-veş
Gökde melâyk oğur yâ leytenî türâb (G. 45. 7.)

Gökyüzü, binlerce yıldızın, ayın ve güneşin de bulunduğu yerdir, direği de erenlerdir. (G. 314. 4.) Farklı anlamlara gelen rahmet de yeryüzüne gökten saçılır. Yerin sabit (kayim) olmasına karşılık, gökyüzü devamlı olarak dönmektedir (devvar). Bu durum da Allah'ın bir takdiridir; yeri kayim, gökleri ise devvar yaratan Allah'tır:

Ey ki yoğdan bu cihâni var iden Perverdigâr
Yeri kâyim gökleri devvâr iden Perverdigâr (K.1. 1.)

Beyitte “gökler” şeklinde bir çokluk ifadesinin kullanılmış olması, manidardır. İnanışa göre gökyüzü, soğan zarı gibi üst üste geçmiş yedi veya dokuz kattan meydana gelmektedir.¹⁴⁹ Yedi katta yedi seyyare bulunmaktadır. Sekizinci katta sabit yıldızlar ve burçlar yer almaktadır. Dokuzuncu ve son katta ise hiç bir şey yoktur. Bu son kat, arş, kürsî veya atlas olarak da adlandırılır. Hatayî , bir gazelinde “nüh felek” ifadesiyle bu hususlara işaret etmiştir. (G. 336. 5.)

¹⁴⁹ Cemal Kurnaz, *age.* , s. 460.

Felek kelimesi kader ve Tanrı anlamlarında da kullanılır. Bunun sebebi de, biraz önce belirttiğimiz gibi, feleğin Allah'ın mekanı olarak kabul edilmesidir. Hz. Muhammed duğduğu gece, gökyüzü yerle birlikte salavat getirmiş (N. 93. 6.) ve ona “merhaba” göndermiştir:

Ta‘āla’l-lāh gel gör kim yine nūr-ı Hüdā geldi
Cemī‘-i enbiy hatmi Muhammed Muştafā geldi

Zemīnlerde zemānlarda şalāhü’l-ḥayr muḳaddemdir
Feleklerden meleklerden hezārān merhabā geldi (G. 361. 1,3.)

İlk sekiz feleği ihata eden dokuzuncu felek, arş ve kürsi¹⁵⁰ adlarıyla hem Allah'ın, hem meleklerin ve hem de fakr ü fena elbisesini giyerek ilahî güzelliğe mazhar olabilen insanın bulunduğu yer olarak nitelendirilir. (G. 171. 2. ; 367. 2.) Arş, Hz. İsmail'in yerine kurban olarak gönderilen koçun melemesiyle dolmuştur. Allah arştedir, Hz. Muhammed de, miraç hadisesinde Allah'a “iki yay arasındaki mesafe kadar” (kabe-kavseyn) yaklaşmıştır; dolayısıyla o feleği geçmiş, yani geride bırakmıştır:

Ḳaldı sidretü’l-müntehā giçdiñ felekden tā zemīn
Kim yeter bu ḳadar Ḥaḳḳa’a müntehādır yā Nebī (K. 2. 4.)

Şair, Hz. Alî'yle arş arasında da münasebet kurmuştur. Arş-ı Rahman, Hz. Alî'nin gerçek yeri olarak gösterilmiştir. Bu ifadede hem Hz. Alî yüceltilmiş, hem de arşın Allah'ın mekanı olduğu bir kez daha tekrar edilmiştir:

Ger ‘Alīnin mülk-i insandır yeri
Der-ḥaḳīḳat ‘arş-ı Raḥmāndır yeri
Ey Ḥaḳāyī kimde var mihr-i ‘Alī
Raḥmet-i Ḥaḳḳ bāğ-ı rıḳvāndır yeri (R. 9.)

Hz. Alî, keramet kândır. Allah şark ve garbla birlikte, kırkların toplandıkları yer olan arş ve kürsü (N. 36. 2.) de onun hakimiyetine vermiştir:

¹⁵⁰ Bazı mutasavvıflara göre Arş sekizinci, Kürsi ise dokuzuncu feleğin adıdır. Bununla birlikte, genel olarak aynı anlamda ve aynı mekanın adı olarak kullanılırlar.

Ol kerāmet kānısan kim Hāḫḫ ta‘ālādan saña
Şarḫ ü ğarb ü ‘arş ü kürs oldı musahḫar yā ‘Alī (K. 14. 11.)

E. Gök Cisimleri

1. Güneş: (Gün, Hurşid, Şems, Mihr)

Güneş, ayla birlikte ismi en çok zikredilen gök cisimidir. Mihr kelimesi, hem güneş hem de aşk ve sevgi anlamlarına gelir. Rakibin kâfir olarak tasavvur edilmesi ve kâfir kelimesinin karanlığı da çağrıştırmasıyla sevgilinin aşığına gösterdiği mihrin küfrü ortadan kaldırması şeklinde değerlendirilmesi, mihr ile iman arasında münasebet kurulmasına zemin hazırlar:

‘Āşıkza mihr itdi dilber ḫalması cevri-ı rakīb
Küfr aralıḫdan arındı imdi imān devridir (G. 88. 4.)

Güneş her taraftan ve herkes tarafından görülür, yani zahirdir. Allah da alemde güneşten daha açık, daha belirgin olarak görülür; fakat Allah’ın “Settar” şeklinde bir adı bulunmaktadır. Şair, burada “zahir” ve “Settar” kelimeleri ile tezat sanatı yaparak, ifadesine bir derinlik kazandırmıştır:

Cümle-i ‘ālemde sen günden daḫi zāhir veli
Dilde dāyim adını Settār iden Perverdigār (K.1. 3.)

Ayla birlikte Allah’ın hükmünde olduğu belirtilen güneş, ululuk ve erişilmezlik sembolüdür. Methedilen kişilerin güneşe benzetilmesi, güneşin bu özelliğiyle ilgilidir.

Güneş, en çok Hz. Muhammed’in benzetilene olarak kullanılmaktadır. Bu benzetmede genellikle ay da bulunmakta ve Hz. Ali’nin benzetilene şeklinde ele alınmaktadır. Yani güneş Hz. Muhammed’in, ay ise Hz. Ali’nin timsali olarak kabul edilmektedir:

Eşyāda iki nūr ki meşhūr olupdur
Hürşid Muḫammed meh-i tābān ‘Alidir (K. 11. 2.)

Güneş, aynı zamanda İslam Peygamberi'nin yüzü için de teşbih unsuru olarak düşünülmüştür. O, güneş yüzüdür; onu hak bilmeyenlerin yüzleri, mahşerde kara çıkacaktır. (K. 2. 5.) Güneşle birlikte ay da aynı yüzün benzetileni olarak geçmektedir. Güneşin ve ayın cihanı aydınlatması ile Hz. Muhammed'in cihan halkını karanlıktan kurtarmış olması, bu benzetmede rol oynamış olmalıdır:

Cemâliñdir seniñ nür-ı ilâhî
Yüziñdir 'âlemiñ hürşid ü mâhı (K. 7. 1.)

Hatayî , güneş ile Hz.Alî arasında da ilişki kurmuştur. Şaire göre Hz.Alî "güneş tal'atli şah"tır. (G. 66. 6.)Çok daha açık olan münasebet, yıldızların evliyaya; güneşin de Hz.Alî'ye benzetilen olarak düşünüldüğü şu beyittir: (Bu yolla Hz.Alî, en büyük veî olarak da gösterilmiş olmaktadır.)

Bürçinde evliyâların ol fi 'l-meşel temâm
Kevkeb içinde nisbeti hürşid ü mâhdır (G. 124. 8.)

Hem hakikî hem de mecazî anlamı bulunan aydınlatıcılık, Gerçek anlamıyla güneşin, mecazî anlamıyla da on iki imamın vasfıdır. Bu vasıf, güneş ile on iki imam arasında da münasebet kurulmasına imkan sağlamıştır:

Hatai bu makam özge makamdır
Makamın mihri on iki imamdır (N. 71. 10.)

2. Ay: (Hilal, Mah, Kamer)

Hatayî 'nin ayı ele alış, güneşten pek de farklı değildir. Ay da güneşle birlikte Allah'ın hükmündedir. Miraç esnasında Hz. Muhammed ile Hz.Alî dara durunca, ay, güneşle birlikte secdeye kapanmıştır. Gökyüzünde her insanın bir yıldızının bulunduğu inaniştir. Gecenin en büyük yıldızı olan ay, Muhammed Ali'nindir. Burada da bir yüceltmenin söz konusu edildiği, gayet açıktır:

Gece olur gündüz olur
Cümle alem dümdüz olur

Gökte kaç bin yıldız olur
Ay Muhammed Ali'nindir (N. 127. 2.)

Ay, İslam Peygamberi'nin bir mucizesine telmihte bulunularak, Hz. Muhammed'in koynuna girmesi vesilesiyle de zikredilir:

Divanı dergahta şefaata kıla
Ay gelip koynuna girene yalvar (N. 52. 4.)

Güneş maddesi yazılırken de izah edildiği gibi, aya, en çok Hz. Ali'nin remzi olarak yer verilmiştir. (Güneş de Hz. Muhammed'dir.) Bu kullanım, pek çok Bektaşî şairde ortaktır. Hatayî , Hz. Ali'nin "bedir ay" gibi doğmasını, çıkıp salınmasını arzulamaktadır. Ay ile Hz. Ali arasında kurulan ilişkinin bir kaç güzel örneği şöyledir:

Güzel Ali'm çıksa çıksa salınsa
Bedir aylar gibi doğsa dolunsa (N. 77. 2.)
Hatayî 'm der rahm etmezem yalana
Özün teslim eder kendi gelene
Ay Ali'dir gün Muhammed bilene
Bak nazar eyle de heman arif ol (N. 32. 5.)

Yıldızlar evliya, ay ise güneşle birlikte velayet yolunu açan Hz. Ali şeklinde tasavvur edilmiştir:

Bürcinde evliyâların ol fi'l-meşel temâm
Kevkeb içinde nisbeti hürşid ü mâhdır (G. 124. 8.)

Ay, yüceltmek maksadıyla Hz. Hüseyin'in yüzüyle İmam Ca'fer es-Sadık için de benzetilen olarak düşünülen unsurlar arasındadır.

Nur-ı Rahman'ın zuhur ettiği uzuv olması itibarıyla, ruhsar da aya benzetilmiştir. Mah-ı nev veya hilal ile bayram arasında kurulan münasebet de önemlidir. Bilindiği gibi eskiden hilal gözlenir, hilal görününce de bayram gününün geldiğine hükmedilirdi. Sevgilinin kaşını hilale benzetilerek hem sevgilinin kaşını,

dolayısıyla hilalin kendisini gören aşğın bayram etmesi verilmiş, hem de hilal ile bayram arasındaki münasebet üzerinde durulmuş olur:

Özge gözler göge baħar görmek için mäh-ı nev
‘İd için men baħduğım ھاşı hilâliñdir seniñ (G. 195. 2.)

3. Yıldız: (Kevkeb)

Hatayî divanında yıldız kavramına bir kaç vesileyle yer verilmektedir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür. Gökyüzü, meleklerin mekanı; gökteki yıldızlar da meleklerin mumu olarak tasavvur edilmektedir:

Meclis-i ‘uşşakı pür-nür itse ol her şeb n’ola
Kim melâyik şem‘i gökde kevkeb-i raħşandır (G. 121. 2.)

Gece olunca bütün gözler uykuya dalar ve kapanır. Açık kalan sadece yıldızların gözüdür, onları açık kılan da Allah’tır. (K. 1. 5.) Daha önceki maddelerde de açıklandığı gibi, güneş veya ay Hz. Ali’nin; yıldızlar da velîlerin remzi olarak düşünölmüştür. (bk: Gün, Ay)

Kerbela’da Hz. Hüseyin’in yaralanması üzerine, paralanan unsurlardan birinin de gökteki yıldız olduğu belirtilmektedir:

Gökte yıldız paralandı
Şehriban ana karalandı
İmam Hüseyin yaralandı
Ah Hüseyin ü vah Hüseyin (N. 118A. 7.)

C. Yeryüzü: (Yer, Zemin, Ruy-ı Zemin)

Yeryüzü, genellikle gökyüzüyle birlikte ele alınmıştır. Gökle birlikte yaratılmıştır. Gökyüzü meleklerin, yeryüzü ise insanların mekanı olarak gösterilmiştir. Göklerin “devvar” olmasına karşılık, yer “kayim” olarak yaratılmıştır. Yer, Hz. Muhammed doğduğu gece, gökle birlikte salavat getirmiştir.

Yeryüzü, dört semavî kitabın da indirildiği mekandır. Aynı zamanda, gökten kopup gelen yağışların da düştüğü yerdir. Şair, hem yağış ile bağış arasındaki ses benzerliğinden faydalanır, hem de yağışın bağış (rahmet) olduğu inancına yer verir:

Yağar dāyim yere gökden yağışlar
Haṭā kullar kıllur sulṭān bağışlar (K. 9. 36.)

II. Dört Unsur:

Dört unsurdan kasıt, su, toprak, hava ve ateştir. Hatayî , kendisinin ve kendi şahsında insanın bu dört unsurdan yaratıldığı kanaatindedir:

Nar ü bad ü ab ü hakden halk oldum
Kendi kendim ana rahminde buldum
Müddet tamam oldu dünyaya geldim
Bu ibret nümayı cihandan aldım (N. 34. 2.)

Dört unsur arasında en çok zikredilen, “su”dur. Divanda su ve su ile ilgili kavramlar, önemli bir yer tutmaktadır. Bu bölümde, bu dört unsurun sadece dinî, tasavvufî ve ideolojik kullanımları üzerinde durulacaktır.

A. Su (Ab, Ma) ve Su İle İlgili Unsurlar

a. Umumi Olarak Su

Su, saflık ve temizlik sembolüdür. Şiirlerde “su” adıyla çok az yerde anılmış, daha çok deniz, derya, göl, yağmur gibi kavramlarla söz konusu edilmiştir. Su, gülle birlikte ruhun musavver olduğu, yani şekillendiği maddedir. Övülen kişinin açık olmadığı bir beyitte, o kişinin yüzünden damlayan su ve gül (suyu) ile ruhun cisimleştiği ifade edilmektedir. Bu şahıs da “ahsen-i takvim”in kimyası olarak gösterilmektedir. Bu ifade, Kur’an’da Tîn suresinde geçmektedir. “En güzel şekilde” anlamına gelmekte ve insanın sıfatı olarak gösterilmektedir: (Bu kişi, çok büyük bir ihtimalla, âlemlerin yüzü suyu hürmetine yaratıldığı Hz. Muhammed’dir.)

Rûh muşavver oldı yüziñden bi-âb ü gül
Sensen şehâ bu ahsen-i takvîme kîmyâ (G. 39. 8.)

b. Su İle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Tevhid:

Su ve tevhidin ortak özelliği, temizleyici olmalarıdır. Su, maddî kirlerin; tevhid ise manevî kirlerin temizleyicisidir. İkisi arasındaki münasebet de, ortak olan bu temizleyilik özellikleridir:

Vādî-i 'işyânda kaldı añmadı Mevlâsını
Âb-ı tevhîd ile tãhir kılmadı a' zâsını (TB. 1.)

2. Marifet:

Su ile marifet arasında münasebet kurulmasında da, suyun temizleyicilik özelliği göz önünde bulundurulmuştur. Bu münasebet iki yerde söz konusu edilmiştir. Aşığa, cismini marifet suyuyla pak etmesi tavsiyesinde bulunulmuştur:

Öziñi meskenet bâbında hâk it
Bu cismi ma' rifet âbında pâk it (Ns.10.)

c. Su İle İlgili Unsurlar

1. Deniz: (Bahr, Derya)

a. Umumi Olarak Deniz

Deniz, derinliği ve suyunun çok oluşu dolayısıyla ele alınmıştır. İslam Peygamberi'nin methedildiği bir şiirde, deryanın mürekkep, meleklerin de katip olsalar dahi onun vasıflarının yazılamayacağı ifade edilmektedir. (K. 9. 12.) Yine aynı şiirde, Hz. Muhammed'in gönlü, rahmet dalgalarıyla dolu olan kudret denizine benzetilmiştir. Burada, onun rahmetinin ne kadar geniş olduğu anlatılmak istenmiştir. Zaten o, şiirlerde genellikle bu çerçevede düşünülmüştür:

Göñliñ seniñ oldı baħr-ı kudret

Ol baħr kim oldı mevc-i raħmet (K. 9. 14.)

Bazen derya ve umman kelimeleri birlikte de kullanılmıştır. şair, aynı anlama gelen bu iki kelimeye farklı fonksiyonlar yüklemiştir. Derya, tasavvufta sathiliği; umman ise derinliği, katedilen mesafeyi ve ulaşılan noktayı ifade edecek unsurlar olarak düşünölmüştür:

Cān ü cānān bilmiş idik küfr ü dīni bi-edeb

Ķa'ra-i 'ummāna daldıķ geĶdik ol deryāyı biz (G. 172. 5.)

Derya, dinī ve tasavvufi bakış aĶısıyla Allah; katre (damla) ise insandır. Güneşin zerre ve zerrenin de güneş olması gibi, katre ve umman da farklı farklı iki varlık değildir. Bu anlayış, şairin vahdet-i vücut inancına olan bağlılığının bir ifadesidir:

Güneş zerre vü hem zerre güneşdir

Özine öziñi ey cān ulaşdır

Yakın ayru degildir kendüden cān

Ki birdir ma' nide katre vü 'ummān (Ns. 55. 56.)

şair, deryanın dalgalanmasını ağlamak olarak kabul eder ve bu hali Hakk'ın didarını görmüş olmak gibi bir sebebe bağlar.(N. 50. 2.) Hatayī , Allah'ın kudretinden bahsederken de deryayı bir örnek olarak sunar. Bir balığın Yunus'u yuttuğu yer de deryadır, gökten nisan yağmurunun yağdığı ve bir damlasından "lü'lü'-i şehvar"ın meydana geldiği yer de deryadır; her iki hadiseyi yaptırın da Allah'tır:

Yağduran deryāya ebr-i nīsān yağmurın

Ķatresinden lü'lü'-i řehvār iden Perverdigār (K.1. 9.)

b. Denizle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Allah:

Deryanın Allah'ın tımsali olarak düşünölməsi, şairin "vahdet-i vücut" inancına

bağlı olmasıyla ilgilidir. Derya Allah, katre ise insandır; katrenin deryadan ayrı olmaması gibi, insan da Allah'tan ayrı bir varlık değildir:

Yakın ayru degildir kendüden cān
Ki birdir ma' nide katre vü 'ummān (Ns. 55.)

2. Hz. Alî:

Umman ile Hz. Alî arasında kurulan münasebet, büyüklük özelliğine dayandırılmıştır. Derya ve umman beraber kullanılmış, birbirleri arasında nitelik bakımından bir farkın bulunmadığı söylenmekle birlikte, ummanın deryadan daha büyük olduğu belirtilmiştir. Bu çerçevede de derya, yedinci imam Musa Kâzım'ın; umman ise Hz. Alî'nin remzi olarak tasavvur edilmiştir:

Heft âyetle Mūsā Kāzım ki be-tahkik
Deryā-yı muhîṭ oldı ki 'ummān 'Alîdir (K. 11. 11.)

Derya, yine büyüklüğü, içindeki sedef, inci ve mercan gibi madenler de kıymetli olmayı temsil ederler. Büyüklük ve kıymetli olma bakımlarından da derya ile Hz. Alî arasında benzerlik düşünülür:

Sadıkların sıdkı aşıkların renci
Pirlerin piridir gençlerin genci
Hem deryadır hem sadeftir hem inci
La'l ile mercanım dürrüm Ali'dir (N. 61. 2.)

Bu kullanımlara ilaveten deniz, Hz. Alî'nin şecaati (kahramanlığı) için de benzetilen olarak düşünülmüştür. (K. 6. 13.) Burada da, onun kahramanlığının sınırsız olduğu anlatılmak istenmiştir. Kaynaklarda, Hz. Alî'nin gerçekten de çok cesaretli, güçlü bir insan olduğu kayıtlıdır. Sekiz kişinin kaldıramadığı bir kapıyı, Hayber'in fethinde eline almış ve kalkan olarak kullanmıştır. (bk: Hayber) Şairimiz, biraz abartma yapmış olmakla birlikte, söyledikleri hayali şeyler değildir:

3. Hakikat:

Deniz ile hakikat makamı arasındaki ilişki, daha çok derinlik itibarıyla. Deniz hakikatin benzetilene olarak düşünülürken, inci ile Hz.Alî arasında da bağ kurulur. O, hakikat denizinin incisi olduğu söylenmek suretiyle yüceltilmiş olmaktadır:

Velâyet şehriñîñ kadri ‘Alîdir
Haķîkat baħriñîñ dūrri ‘Alîdir (Ns. 134.)

Hatayî , kendisini methederken de deniz ile hakikat makamı arasında ilişki kurar. Kendisini gevhere benzetir ve Muhammed’in nuruyla Alî sırrından hakikat denizinde oluştuğunu iddia eder. Şair, bu ve benzeri ifadelerinde, hem Muhammed Alî’ye olan bağlılığını, hem de ısrarla Hz. Alî soyundan geldiğini dile getirmektedir:

Muħammed nūrından ‘Alî sırrından
Haķîkat baħri içre gevherem men (G. 278. 5.)

4. Velayet:

Deniz ile velayet arasındaki ilişkide de derinlik ve daha çok da sonsuzluk söz konusudur. Hz.Alî “bahr-ı hakikat”ın yanında “bahr-ı velayet” olarak da nitelendirilir. Böylece onun velîlikteki yeri ve derecesi belirtilmiş olur:

Hem baħr ü kân ü kūh-ı velâyetdir ol ‘Alî
Düşmen anıñ ħatında ħamu berg-gâhdır (G. 124. 3.)

5. Marifet:

Taşıp dökülen derya, hakikat ve velayet gibi marifet makamının benzetilene olarak da düşünülmüş ve kullanılmıştır. (N. 34. 11.)

6. Tevhid:

Denizin tevhid için benzetilen olarak düşünülmesi de, yine enginlik ve sonsuzluk bakımındandır. (N. 10. 5.)

7. Hacı Bektaş Veli :

Denizle Hacı Bektaş Veli arasındaki münasebet bir dörtlükte geçmektedir ve Hacı Bektaş Veli'yi yüceltmek maksadıyla düşünülmüştür. (N. 69. 4.)

8. Aşk:

Daha önceki unsurlarda olduğu gibi, deniz ile aşk arasındaki benzerlikte de enginlik ve sonsuzluk hali söz konusudur. Şair bir beyitte “bahr-ı ışk-ı bi-kenar” tamlamasını kullanarak, aşkın sonsuzluk özelliğini belirtmiş olur. Buradaki aşk, tabii ki ilahi aşktır. Dalgalar ise dünya nimetleri demek olup, masivadan el çekmek durumundaki aşığı rahatsız eder:

Sırrı sırr eylemek Ali'den kaldı
Sırrı durmaz beyan eyler bazılar
Aşıklık nihayetsiz bir deryadır
Dalga gelir yüreciğim sızılar (N. 51.)

2. Yağmur:

Yağmur, gökten yere veya deryaya yağar; yağdıran ise Allah'tır. Yağmurun halk arasındaki bir diğer adı, rahmettir. Hatayî de yağmuru rahmet olarak kabul eder. Şair. esen yelle birlikte yağın yağmur için de günahının bağışlanmasını talep eder. (N. 5. 2.) Birkaç beyitte “rahmet yağmuru” ifadesine de yer verilmiştir. Daha önce geçen bir örnekte de, gökten yere yağış yağmasıyla hata işleyen kulların bağışlanması arasında bağlantı kurulmuştur:

Yağar dāyim yere gökden yağışlar
Haṭā kullar kılar sultān bağışlar (K. 9. 36.)

En çok, yağmurla inci arasındaki benzerlik üzerinde durulmuştur. Bunda, hem kıymetlilik hem de renk ve şekil benzerliği etkili olmuştur. Yağmur, nisan bulutları tarafından gökten yere saçılan inci taneleri olarak ifade edilmiştir. (G. 294. 5.)

Yağmur, bir yerde de Hacı Bektaş Velî 'nin de timsalidir. Burada yüceltme ve kutsallaştırma düşüncesi söz konusudur:

Gahi bulut olup göğe ağarsın
Gahi yağmur olup yere yağarsın
Ay mısın gün müsün kandan doğarsın
İlgıt ılgıt esen yel Hacı Bektaş (N. 69. 5.)

3. Bulut: (Ebr)

Bulut, nisan ayında rahmet yağmurunu yeryüzüne döker. Döktüren kudret de, dökülen yağmurun bir damlasından "lü'lü'-i şehvar" meydana getiren de Allah'tır. Yağmur maddesinde geçtiği gibi, bulut Hacı Bektaş Velî için de mecaz olarak düşünülmüştür. Buna ilave olarak bulut, Hz. Ali'nin bir süre için içinde gizlendiği bir tabiat varlığı şeklinde de ele alınmıştır. Bu ifade, oldukça önemlidir. Burada, hem Hz. Ali'nin yaratılması, dünyanın yaratılmasından önceki bir zaman dilimine götürülmüştür: hem de bulutun suyu çağrıştırmaktan hareketle, dünyanın yaratılmasından önce her tarafın su ile kaplı olduğu şeklindeki inanca yer verilmiştir. Bu da, gerek Verbitskiy'in derlediği "Altay Yaratılış Destanı"yla¹⁵¹, gerekse Radlof'un derlediği aynı adı taşıyan destanla¹⁵² paralellik arz etmektedir. Bu paralellik, Bektaşî edebiyatındaki Türk mitolojisine ait unsurların tipik örneklerinden biridir.

Bulut içinde gizlendi bir zaman
Bu dünya yoğ iken varım Ali'dir (N. 61. 5.)

4. Dalga: (Mevc)

Dalga, iki yerde dinî ve tasavvufî bir çerçeveye yerleştirilerek kullanılmıştır. Bir yerde ilahî rahmet için benzetilen olarak düşünülmüş ve rahmetin genişliği, büyüklüğü anlatılmak istenmiştir. Bir yerde de derya ilahî aşkın, dalga da aşığı rahatsız eden dünya zevklerinin benzetilene olarak tasavvur edilmiştir:

¹⁵¹ Prof. Dr. Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1993, C. I. s. 432.

¹⁵² *age.*, s. 451.

Aşıklık nihayetsiz bir deryadır
Dalga gelir yüreciğim sızılar (N. 51. 1.)

5. Irmak (Cuy, Nehir), Dere:

a. Umumî Olarak Irmak, Dere

Irmak da derya ve göl gibi dalgalanıp çağlar. Şair, bu çağlamayı ağlamak olarak ifade eder ve bunu Hakk'ın didarını görmüş olmak gibi bir sebebe bağlar:

Hakk'ın didarını görelden beri
Derya ağlar ırmak ağlar göl ağlar (N. 50. 2.)

b. Irmak, Dereyle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Rahmet:

Derenin rahmet için benzetilen olarak düşünülmesi, rahmetin çokluğunu anlatmak içindir. İfade edilmemekle birlikte, su ile rahmet arasındaki yakınlık da gözden uzak tutulmamalıdır. Şaire göre, rahmet deresi sel gibi coşarak akmaktadır.

2. Hacı Bektaş Vefî :

Yüceltmek maksadıyla, ırmakla bu meşhur vefî arasında ilgi kurulmuştur. O, hem umman, hem ırmak, hem sadef ve hem de incidir:

Sadıkların sıdki aşkın renci
Pirlerin pirisin gençlerin genci
Hem derya hem sadef hem dür hem inci
Hem umman hem ırmağ göl Hacı Bektaş (N. 69. 4.)

3. Vücut:

Su, temizlik ve saflığın sembolüdür. tasavvufi anlayışta da vücut, temiz olmalıdır. Şair, kendine hitaben "vücut cuyu"nun pak kılınması gerektiğini söyler.

Temiz bir nehre her taraftan su gelmesi gibi, temiz bir vücuda da manevî bilgiler ve feyz gelecektir:

Ey Hâṭâyî sen vücūdiñ cūyını pāk eyle gel
Çünkü pāk olsa aña her çeşmeden bir su gelir (G. 71. 5.)

6. Göl:

a. Umumî Olarak Göl

Hatayî 'nin gölü ele alışı, derya veya ırmaktan farklı değildir. Göl de Hakk'ın didarını gördüğü için dalgalanıp çağlar. "Nur gölü" ifadesinde de görülebileceği gibi, çokluk ve sonsuzluk bildirir.

b. Gölle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Rahmet:

Gölle rahmet arasında düşünülen benzerlik, çokluk, sonsuzluk ve derinlik bakımındandır. Şair, rahmet gölüne girmek isteyen kişiye, mü'min kardeşinin aybını gizlemesini tavsiye eder. Bunu, o göle girmenin ön şartı gibi gösterir:

Mü'min kardeşlerin aybını gizle
Girmek ister isen rahmet gölüne (N. 16. 4.)

2. Mahabbet:

Burada da derinlik ve sonsuzluk söz konusudur. Göle benzetilen muhabbet, ideolojik muhabbettir. Ser-çeşme, yani kaynak Muhammed Ali'dir. Devamlı surette bu kaynaktan beslenen muhabbet de, dalgası hiç bitmeyen bir göldür:

Ser-çeşme Muhammed Ali'den gelür
Tükenmez dalgası göldür mahabbet (N. 71. 6.)

Divanda sık sık dile getirilen Muhammed ve Ali "bir"liği, burada da tekrar edilmiş ve kutsal olan su kavramıyla birleştirilmiştir.

3. Hacı Bektaş Vefî :

Gölün Hacı Bektaş için mecaz olarak düşünülmesi, onu yüceltmek maksadıyladır. (bk: Derya, Irmak)

B. Toprak (Hak, Türah), Taş.

Dört unsurdan biri olan toprak, tevazu sembolü olarak ele alınmıştır. En çok “hak-i pay” tamlamasında geçmektedir. Bu tamlamada, övülen kişiye nispetle değersizlik anlamı taşımaktadır. Bununla birlikte şair, methettiği kişinin ayağının toprağı olabilmek için can atar. Hatayî , Hz. Muhammed’i övdüğü bir şiirinde, melekleri O’nun ayağının altındaki toprak olarak ifade eder, hatta, “kün fekan”ın bile, onun ayağı toprağının basit, değersiz bir karşılığı olduğunu söyler:

Ayağıñ toprağın kıadrin ne bilsün her kişi
Kün-fekân ol toprağa kemter bahâdır yâ Nebî (K. 2. 2.)
Ol maķâmıñ kim melek yetmez şukûf-ı ni‘âmına
Ayağıñ altında ol bir hâk-i pâdır yâ Nebî (K. 2. 3.)

Toprak Hz. Adem’in yaratıldığı maddedir. İnsanın balçığı da topraktan yoğrulmuştur. Taşa, Hz. Halil kıssası vesilesiyle yer verilmiştir. Hz. Halil’in elindeki bıçak, yetmiş yedi kez çalındığı halde İsmail’i kesmemiş, taşı ise baştan başa kesmiştir.

Toprak, tasavvufi çerçevede aşığın benzetileni olarak düşünülmüştür. Şair, ehl-i irfanın ayağının toprağı olma arzusunu dile getirirken, kendi şahsında aşık ile toprak arasında da münasebet kurmuş olur. Ayağı toprağı, kapısı toprağı gibi ifadelerde çiğnenme durumu söz konusu edilir ve çiğnenme de kişideki benliği yok eder. Benlik duygusundan sıyrılarak pak olmak isteyen aşık için de toprak, bu özelliğıyle benzetilen olarak tasavvur edilmiştir:

Ey Hâţâyî öziñi hâk idegör pâk olasan
Menlik maḥv idegör kim dil ‘irfân doludur (G. 132. 5.)

C. Hava: (Bad, Yel, Rüzgar)

Anasır-ı erbaadan biri olan hava, dinî veya tasavvufî çerçevede çok az kullanılmıştır. Şair, Allah'tan esen yel için bağışlanmayı talep eder. (N. 5. 2.) Daha önce örnek olarak verilen bir dörtlükte de, hava ile Hacı Bektaş Veli arasında ilişki kurar.

Rüzgar çeşitlerinden biri olan poyraz, bir felaket alameti olarak gösterilmiştir. Sıfatı “deli” olan poyrazın esmesinden sonra, kâfir Mervan Kerbela'yı basmış ve Hz. Hüseyin'in başını kesmiştir:

Esti deli poyraz esti
Kâfir Mervan bizi bastı
Hüseyin'in başını kesti
Ah Hüseyin ü vah Hüseyin (N. 118A. 5.)

D. Ateş: (Od, Nar)

a. Umumî Olarak Ateş

Ateş, dört unsur arasında sudan sonra en çok yer verilen unsurdur. İnsanın yaratıldığı maddelerden birinin de ateş olduğu inancı dile getirilmektedir. (N. 34. 2.) Cehennem'in geçtiği her yerde, ateş de söz konusu edilmektedir.

Ateş, cehennemde münkirleri yakacak olan şeydir. (N. 66. 3.) Tarikatta, rehberin emrinde olmak ve onun emirlerini tutmak oldukça önemlidir. Şair, ateşi rehberinin emrinde olmayanlar için biçilecek donun kumaşı olarak görmekte ve göstermektedir:

Cennet cehennemde mevcuddur onlar
Od ile tûrabdan biçülür donlar
Rehberin emrinde olmayan canlar
Yüzü dönmüş cehenneme sürülür (N. 66. 2.)

Ateşe Hz. Halil kıssası vesilesiyle de yer verilir. Hatırlanacağı üzere Firavun tarafından ateşe atılan Hz. Halil, Allah tarafından yanmaktan kurtarılmış, içine atıldığı

ateş de bir gül bahçesine çevrilmiştir. Hatayî , ideolojik görüşleri doğrultusunda, ateşi gül bahçesine çeviren kudretin “Allah ü Muhammed ü Alf” olduğunu söylemektedir:

Hem odı kılan Halîle gûlzâr
Allâh ü Muḥammed ü ‘ Alîdir (K. 4. 20.)

b. Ateşle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Aşk:

Ateşin aşk için benzetilen olarak düşünülmesi, oldukça yaygındır. Bu benzetmede esas olan, yakıcılıktır. Aşkın, aşığı ateş gibi yaktığı ifade edilir. Aşk, bazen aşığı veya aşığın ciğerini yakan bir ateş şeklinde tasavvur edilir, bazen de pervaneye benzetilen müridin yanması gereken, düşeni pervane gibi yakan ateş olarak düşünülür:

Ḥarâm ide uyḥusun dōst yolına
Yana pervâne tek ‘ ışkıñ odına (Ns. 126.)

Pervane mürid için olduğu gibi, gönül için de benzetilen olarak kullanılır. Bu hayalde de ateş, gönül pervanesini yakan aşkın simgesi olur. Aynı şekilde, aşğın vücudu şehre; aşk da vücut şehrini tutuşturan ateşe benzetilir:

Āteş-i ‘ ışkıñ tutuşdırdı vücūdım şehrini
Baḥaram ki ḥūr birdir nūr bir nār bir (G. 156. 7.)

2. Ayrılık (Firak, Firkat, Hicr), Hasret:

Ateşle hasret veya ayrılık arasındaki münasebette de, yakıcılık özelliğinin ortak oluşu söz konusudur. Ateş, gerçek anlamda; hasret ve ayrılık ise mecazî anlamda yakıcı olan şeylerdir. Burada da pervane aşğın, ateş de aşığı yakan hasret veya ayrılığın remzi olarak tasavvur edilmiştir. Vuslatın cennete benzetildiği bir beyitte, ayrılık da cehennem anlamındaki ateş şeklinde düşünülmüştür. Şair, bir aşık olarak, sevgiliye ayrılık cehenneminde yeteri kadar kaldığını, artık kavuşma cennetini hak ettiğini söyler: (İslam

inancına göre, her Müslüman günahının karşılığı kadar cehennem azabı çekecek, daha sonra cennete girecektir.)

Cennet-i vaşlında ey cānım meni dūr itmegil
Men firāķıñ āteşinden çekmişem derd ü ‘azāb (G. 44. 4.)

Görüldüğü gibi, beyitte aslında beşerî aşk söz konusu edilmektedir; ancak burada da İslamî bir kavrama ve inanca yer verilmiştir. Bu, çok yaygın bir kullanımdır.

III. Vakitler

A. Mevsimler

1. Bahar: (Evvel bahar)

Bahar mevsimi, dinî, tasavvufî veya ideolojik çerçevede birkaç yerde söz konusu edilmiştir. Evvel bahar, gülün açılma mevsimidir; gül ise Muhammed Ali'nindir. Gülün çiçekler arasında özel bir yeri vardır. Gökteki yıldızlar arasında ay ne ise, yerdeki çiçekler arasında da gül odur. Gökteki ay gibi, yerdeki gül de Muhammed Ali'nindir. Bahar da işte bu gülün açıldığı mevsimdir:

Ali Yezid'den seçilir
Aleme rahmet saçılır
Evvel baharda açılır
Gül Muhammed Ali'nindir (N. 127. 4.)

Gül gibi, gülün açıldığı mevsim olan baharın da diğer mevsimlerden farklı bir yeri vardır. Bahar, en güzel mevsim olarak kabul edilir. Baharla kışın birlikte anıldığı bir beyitte, kış isyanın; bahar ise Hak Muhammed Ali'nin karşılığı olarak düşünülmüştür. Burada hem bir yüceltme, hem de Hak Muhammed Ali'nin bağışlayıcılığına olan inanç söz konusudur:

Mü'minlere yār ü ğam-kūsarı
‘İşyān kışunıñ güzel bahārı

‘ Arşın diregi yerün kararı
Allāh ü Muḥammed ü ‘ Alidir (K. 4. 16.)

2. Yaz:

Hatayî divanında yaz mevsiminin isim olarak anılmak dışında, özel bir kullanımı bulunmamaktadır. Kış mevsiminin olumsuzluğu çağrıştırmaya karşılık, yaz mevsimi –baharla birlikte- iyilik ve güzellik zamanı olarak kabul edilmektedir. Şair, misafirlerin gelmesiyle “kar kışın bahar yazı döndüğü”nü söylemektedir:

Yine mihman gördüm gönlüm şad oldu
Mihmanlar siz bize safa geldiniz
Kar kış yağar iken bahar yaz oldu
Mihmanlar siz bize safa geldiniz (N. 83. 1.)

3. Kış:

Bahar ve yaz maddelerinde de açıklandığı gibi, kış olumsuzluk çağrıştıran bir mevsimdir. Allah Muhammed Aî'nin bahar olarak düşünülmesine karşılık, kış da “isyan kışı” tamlamasından anlaşılacağı üzere, isyan halinin remzi şeklinde tasavvur edilmiştir. (bk: Bahar)

B. Aylar

1. Muharrem:

Muharrem, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehit edildiği aydır. Hatayî 'ye göre, bu hadisenin unutulmaması ve şehitlerin hatıralarının canlı tutulması için, bu ayda bir takım pratiklerde bulunmak mü'minlere farzdır:

Mü'min kullar çağrışur su deyü
Yezid der “tabi ol vereyim suyu”
Mü'mine farz oldu muharrem ayı
Belli clur yahşı ile yamanı (N. 23. 22.)

2. Nisan:

Nisan ayı, daha çok “ebr-i nisan” tamlamasında söz konusu edilir. Bu ay, coşan ve rahmet yağmurlarını yeryüzüne bırakan bulutların görünme zamanıdır:

Ebr-i nîsân cûşa geldi tøkdi rahmet yağmurın
Gökyüzinden yeryüzine dürr nişâr oldu yine (G. 294. 5.)

C. Diğer Vakitler

1. Seher:

Bir zaman ismi olan seher, birkaç yerde geçmektedir. Seher, bülbüllerin güzel güzel öttükleri zamandır. “Tesbih-i sehergahi” tamlamasında, seher vakti yapılan tesbihin ve duanın önemi vurgulanır. Şair, bu tesbih hakkı için bağışlanmayı talep eder. (Ns. 159.) Aynı zamanda seher, secde vakitlerinden de biridir.

İdeolojik anlamda da seher, her çeşit insanın ve hayvanın Allah Muhammed Ali’yi zikrettikleri zaman dilimidir:

Mür ü meks ü tıyür ü zenbür
Hüsyâr ü divâne mest ü maħmür
Her şâm ü seher dilinde mezkür
Allâh ü Muhammed ü ‘Alîdir (K. 4. 5.)

2. Sabah, Nehar:

Sabah, seher gibi Allah Muhammed Ali’nin zikredildiği; nehar (gündüz) ise geceyle birlikte Hz. Ali’nin hükmüyle döndüğü iddia edilen zaman adlarıdır. (K. 5. 9.) Tasavvufta da gün iman demektir. Gece, karanlık yani siyahtır. Küfr kelimesinin de siyahlık anlamı bulunmaktadır. Küfr kelimesinin anlamdaşı olan siyahlığın zıddı, beyazdır. Böylece, gecenin tersine rengi beyaz olan gün ile iman arasında ilgi kurulmuş olur. İki unsur arasında çok dolaylı ifadelerle ilgi kurulması, bilindiği gibi divan şairlerinin üslubudur. Hatayî de, bu ve benzeri ilgilere, gazel ve kasidelerinde yer vermiştir. Bunların sayısı da çok fazla değildir.

3. Akşam: (Şam)

Akşam, secde edilen ve Allah Muhammed Ali'nin zikredildiği zamanlardan biridir. (K. 4. 5.)

4. Gece: (Şeb, Leyl)

Gecenin rengi, karanlık olması dolayısıyla siyahtır. Bu özelliğiyle de sevgilinin zülfü için benzetilen olarak düşünülür. Geceyle küfr arasındaki münasebet de, küfr kelimesinin taşıdığı siyahlık anlamından kaynaklanır. (G. 214.2.) Buna karşılık, gecenin zıddı olan gün, renginin beyaz olmasından dolayı imandır. (bk: Gün)

Gece, gündüzle birlikte Hz.Ali'nin hükmüyle döner. (K. 5. 9.) Şaire göre Allah, gökteki yıldızlar dışında bütün varlıkların (cümle eşyanın) gözünü, gece uykuya salmıştır. (K. 1. 5.)

Gece, karanlık olması dolayısıyla, genellikle mumla birlikte anılır. Gerek hakiki, gerekse mecazi anlamda bir aydınlatıcıya ihtiyaç duyulması sebebiyle, mumun (şem') hidayet benzetileni olarak düşünüldüğü bir beyitte, gece de hicranın benzetileni şeklinde tasavvur edilir:

Şeb-i hicrân ey sâlik hidâyet şem' ine yandım

Yüzüñüñ âfîtabından yüz envâr-ı ziya gördüm (G. 216. 4.)

D. Nev-ruz:

Bu kelime birkaç yerde geçmektedir. Bir yerde nev-ruz, baharla birlikte yeryüzünün yar eli gibi nakışlı hale geldiği zaman dilimi olarak ifade edilmektedir. (G. 294. 4.) Başka bir yerde de “nev-ruz etmek” deyiminde geçmekte ve bu deyim “karanlıktan çıkmak, kurtulmak, yeni bir karar vermek, birine bağlanmak...” gibi anlamlara gelmektedir. Türkiye Türkçesindeki “dönüm noktası yapmak” deyimine benzerlik taşımaktadır. Şair, bir hükümdar olarak, belli bir zümreye mensup insanlardan “nev-ruz edip” kendi saflarına katılmasını istemektedir:

Isrârdan berî gelûñ nev-rûz idiñ Şâha yetûñ

Hey gâziler secde kıluñ gâziler deyin şâh menem (G. 254. 5.)

IV, Meyveler

1. Elma:

Elma, cennet meyvesi olarak tanıtılmaktadır.(N. 124. 5.) Melekler tarafından cennetten getirilmiştir. Bu tek elma, Hz.Alî tarafından dört parçaya bölünmüş ve bu parçalardan biri Hz. Muhammed tarafından yenmiştir. (N. 76. 6,7.) Bir beyitte de elma “kûn-fekan”, yani yaratılan her şeyin simgesi olarak kullanılmıştır. “Kûn-fekan”, Hz. Alî'nin bir hışımla hükmetmesi halinde ele geçirebileceği bir elmaya benzetilmiştir:

Ey şecâ' at ma' deni sen hışm ile hüküm eylesen

Kûn-fekan bir almadır destinde yek-ser yâ 'Alî (K. 14. 4.)

2. Hurma:

Hurma, birkaç vesileyle anılan bir meyvedir. Hurma ağacı, Hz.Alî'nin lalası Selman'la dibinde oynaması; hurmanın kendisi de çekirdeğinin yine Hz.Alî tarafından Selman'ın boynunda kırılması vesilesiyle zikredilmektedir. (N. 138. 9,10.) Ayrıca hurma, Mervan'ın Bağdat'ta tahrip ettiği meyve ağaçlarının da adıdır:

Geldi Mervan hendekleri doldurdu

Kırdı hurmalığı Bağdad'ı sardı

Geld'uçurdu yeşil başlı ördeği

Güzek şahım niye verdin Bağdad'ı (N. 21. 3.)

3. Üzüm:

Üzüm, Alevî – Bektaşî şairler tarafından efsaneleştirilen miraç hadisesinde ismi geçen meyvedir. Hz. Muhammed miraç dönüşü kırklar meclisine uğramış ve bir kişinin eksik olduğunu fark etmiştir. Bulunmayan bu kişi Selman'dır; az sonra Selman bir üzüm tanesi getirmiş, ezilen üzümün suyundan Hz. Muhammed de içmiştir. Bu üzüm

şerbetinden içen kırklar, mest olmuşlardır. Aynı zamanda üzüm, Hz.Ali'nin kırklar ile birlikte yediği meyvenin de adıdır:

Alçağa indirmiş özünü
Eder Hakk'a niyazını
Kırklar ile bir üzümü
Yeyen Murteza Ali'dir (N. 124. 2.)

4. Darı:

Darı, sadece bir yerde geçmektedir, hangi anlamda kullanıldığı da tam ve açık olarak anlaşılamamaktadır. Muhtemelen, çokluğu itibarıyla Hz.Ali taraftarları kastedilmektedir. (N. 36. 5.)

V. Hayvanlar

Hatayî divanında pek çok hayvan adı geçmektedir. Bu başlık altında, şairin dinî, tasavvufî ya da ideolojik bir çerçeveye yerleştirdiği hayvanlar üzerinde durulacaktır. Bu hayvanlar, "Özel adı Bulunan Hayvanlar", "Kuşlar", "Dört Ayaklı Hayvanlar", "Sürüngenler" ve "Balıklar" başlıkları altında toplanmıştır.

A. Özel Adı Bulunan Hayvanlar

1. Döldül:

Döldül, Hz.Ali'nin atıdır. Bu at ona Hz. Muhammed tarafından verilmiştir. Genellikle yine Hz. Muhammed tarafından verilen Zülfikar adlı kılıçla birlikte anılır. Hatayî , Döldül'ün Zülfikar'la birlikte, kendisine Hz.Ali'den nişan olarak kaldığını iddia etmektedir:

Miner Döldül çalar Şâh Zü'l-fikârı
'Aliden kaldı bu darb ü nişâne (G. 314. 8.)

Burada şair, elindeki kılıcın Zülfikar; altındaki atın da Döldül olduğunu söylerken, sık sık ifade ettiğimiz gibi, bağlılığını ve soyunu çağrıştırmaktadır.

1. Zülcenac:

Zülcenac da, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da bindiği hayvanın adıdır ve bu hayvan at olma ihtimali yüksektir:

Zülcenac'a bindi Hüseyin sürdü
Darbına dayanmaz böyle beş ordu
Her çalışta yüz bin kâfiri kırdı
Nettin Al'Askeri neyledin hani (N. 23. 40.)

B. Kuşlar:

Kuş, herhangi bir cins belirtilmeksizin sadece Hz. Halil ve gönül için benzetilen olarak tasavvur edilmiştir. Sevgilinin yanağı hem bağa hem de ateşe benzetilir. Şair, Hz. Halil kıssasına telmihte bulunarak, kuşu atıldığı ateş gül bahçesine çevrilen Hz. Halil'in timsali olarak düşünür. Başarılı bir hüsn-i talil sanatıyla, ateşin gülistana çevrilmesi, onun "murg-ı harim" olmasıyla izah edilir:

‘Arızîñ bāğında bir murğ-ı harîm olmuş Halîl
Ol sebebden Haqq aña odı gülistân eylemiş (G. 177. 6.)

Kuş ile gönül arasındaki münasebet, gönlün de kuş gibi havalanması, uçması dolayısıyla söz konusu edilmiştir.

Hatayî divanında ismi geçen kuşlar şunlardır:

1. Bülbül: (Hezar, Andelib, Anadil)

a. Umumi Olarak Bülbül

Bülbül, seher vakti güzel güzel öten kuştur. Gül dalında tüner. Bitkiler arasında gülün seçkin bir yeri olduğu gibi, kuşlar arasında da bülbülün özel bir yeri vardır. Pek çok yerde gül veya goncayla birlikte zikredilir. Gül veya goncanın sevgili olmasına karşılık, bülbül de aşkıdır. Sadece beşerî anlamdaki aşkın değil, tasavvufi veya

ideolojik anlamdaki aşığın da benzetilene olarak kullanılmıştır. Adı en çok geçen kuş, bülbüldür.

b. Bülbülle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Aşık: (Ehl-i Hak)

Bülbül, en çok dinî-tasavvufî veya ideolojik yönü ağır basan aşık için benzetilen olarak düşünülmüştür. Cahilleri temsil eden karga ile birlikte kullanılan bülbül, tasavvufî anlamdaki aşığın benzetilene olarak ele alınmıştır:

Ehl-i Hakkā cān fedā kıl cehl ile olma refiķ
Çün ‘anādil var iken zāğı şikār itmek nedir (G. 164. 3.)

Hatırlanacağı gibi bülbül, gül, gülşen veya gülistan kavramlarıyla birlikte düşünülür. Bir beyitte gülşen, marifet için benzetilen olarak kullanılır; bülbül ise marifet gülşenindeki aşığın remzi olur:

Şeriatin ince yolları vardır
Hakikatin derin gölleri vardır
Marifetin gonca gülleri vardır
Bülbülüm gülşende öttüm ezelden (N. 41. 3.)

Benzer bir kullanım da “vahdet”in gülzara benzetildiği beyitte görülmekte ve yine aşık ile bülbül arasında münasebet kurulmaktadır:

Çün Hāṭāyîdir bugün gülzār-ı vahdet bülbüli
Daḫi ol zāğ-ı siyeh gülzāra söyleñ gelmesün (G. 265. 7.)

Hatayî, kendisini iki yerde “ayn-ı cem bülbülü” şeklinde nitelendirmektedir. İdeolojik çerçevedeki aşık bülbül ilişkisi, aşağıdaki örnekte çok daha açık olarak görülmektedir. Şair, Hz. Alî’ye olan bağlılığını, kendisini Şah’ın bahçesindeki bülbül olarak göstermek suretiyle ortaya koymaktadır:

Şahın bahçesinde men garip bülbül
Efkarım artmakta halim pek müşkül (N. 39. 2.)

2. Talip, Yol Ehli:

Bülbül, seher vakti tatlı tatlı öten bir kuş olarak tasvir edilir. O, bu özelliğiyle tatlı dilli olması gereken yol ehli için de bir teşbih unsuru olarak düşünülür:

Men gezerim derdli derdli
Öter firkatli firkatli
Bülbül gibi ünü tatlı
Dili gerek yol ehlinin (N. 116. 3.)

Bir nefesteki (108. nefes) bütün mısralar, “Bülbül gel bizim bağa gel” mısrasıyla bitmektedir. Buradaki “bizim bağ” ifadesini, şairin temsil ettiği zümre; bülbülü ise, bir arayış içinde olan kişiler şeklinde düşünmek mümkündür. Bunun yanında, söz konusu nefesi bülbüle hitaben yazılmış bir şiir olarak kabul etmek de, zayıf bir ihtimal olmakla birlikte mümkündür.

3. Allah:

Hatayî divanındaki 306. gazel “eyleyen Şah” rediflidir. Buradaki Şah, Allah kelimesinin yerine kullanılmıştır. Şair bu gazelinde, Allah’ın bazı hikmetlerinden söz etmektedir. Gazelin bir beytinde, Allah’ı “bülbül olup gülzârı gezen” şeklinde nitelerken, bülbül ile Allah arasında ilgi kurmaktadır:

Özi bülbül olup gülzâre gezdi
Meni daşharuda zâr eyleyen Şâh (G. 306. 4.)

Bu şiir tamamıyla Allah’ın hikmetlerini anlatmaktadır. Şah kelimesi de, Allah anlamında kullanılmıştır. Şiirin tamamı göz önünde bulundurulmazsa, şairin serzenişte bulunduğu varlığın Hz. Alî olduğu düşünülebilir.

2. Karga: (Zağ, Gurab, Kuzgun)

Karganın rengi siyahtır, siyahta da olumsuzluk anlamı bulunmaktadır. Klasik şiirimizde karganın rakibin sembolü olması, bu yüzdendir. Hatayî , karga olmadığını söyleyip kendisini ve ehl-i Hakk'ı bülbüle benzetirken, cahil kimseleri de kargaya benzetmektedir.

Karga, Kerbelâ'daki olaylar sırasında, Hz. Hüseyin ve taraftarlarına ulaştırılmak üzere doldurulan su tuluğunu deldiği söylenen kuştur. Tuluğu delen kuşun karga olarak gösterilmesi de, bu kuşun sevimsizliği çağrıştırması sebebiyledir.

Şehitliğin gitti buldu
Aradı kalbine doldu
Su tuluğun kuzgun deldi
Ah Hüseyin Şah Hüseyin (N. 118B. 3.)

Karga, gerek rengi gerekse sevimsizliğin sembolü olarak görülmesi sebebiyle, Aşık veya rind tarafından pek sevilmeyen zahid tipi için de bir teşbih unsuru şeklinde tasavvur edilmiştir. (G. 265. 7.)

3. Turna:

Turna, kutsal kabul edilen bir kuştur. I. Melikoff, turna kuşu üzerinde ısrarla durmakta ve detaylı bilgiler vermektedir. Ona göre "Turna, tanrısallığın yeryüzü tecellileri içindeki timsalidir. Öncelikle de Allah'ın beşer suretinde tecellisi olan Ali'yi temsil eder."¹⁵³ Hz. Ali'nin sesini bu kuşa verdiği de inanılmaktadır. Pir Sultan Abdal'ın

Hazret-i Şah'ın avazı
Turna derler bir kuştadır¹⁵⁴

şeklindeki mısralarında bu inanç dile getirilmiştir. Hatayî de aynı inancı paylaşmaktadır:

¹⁵³ I. Melikoff, *age.* , s. 127.

¹⁵⁴ *Age.* , s. 157.

Turnaya vermiş sesini
İmamlar çeker yasını
Yine kendi devesini
Yeden Murteza Ali'dir (N. 124. 3.)

4. Tûtî:

Tûtî, ideolojik anlamdaki aşğın uçmaktaki maharetini anlatmak vesilesiyle ele alınan bir kuştur. Uçmak, burada “hızlı hareket etmek, çeviklik” anlamlarında kullanılmış ve yiğitliğin, iyi bir asker olmanın alameti olarak gösterilmiştir. (N. 110. 2.)

5. Gerkes:

Gerkes, olumsuzluk sembolü olan kuşlardan biridir. Şair, gerkesin murdar olan hayvanları da yemesinden hareketle, erenlerin murdar dedikleri dünyaya meyletmeyi gerkeslik olarak değerlendirir. Hatayî , kendisinin ve kendi şahsında Hak ehli olanların gerkes olmadıklarını ifade eder, bu yolla dünyaya değer vermediklerini belirtmiş olur:

Erenler dünyaya murdar demişler
Ne gerkesim ne murdar eksliğimdir (N. 85. 2.)

6. Ördek:

Ördek, sadece bir yerde geçmekte ve Mervan'ın Bağdat'tan uçurduğu kuşun “yeşil başlı ördek” olduğu ifade edilmektedir. Burada, ördeğin gerçek anlamında mı, yoksa mecazî olarak bir kişiyi kastedecek şekilde mi kullanıldığı açık değildir.(N.21. 3.)

C. Dört Ayaklılar

1. Aslan (Şir):

Hatayî divanında ismi en sık zikredilen hayvanlardan biri de aslandır. Aslan, Hz.Ali'nin remzidir. Efsaneleştirilen miraç hadisesinde, Hz. Muhammed Hz.Ali'yi aslan suretinde görmüştür. Yüzüğünü çıkarıp aslanın ağzına vermiştir. Miraç dönüşünde kırklar meclisine uğrayan Hz. Muhammed'e yüzüğü Hz.Ali tarafından iade edilmiştir.

İslam Peygamberi, aslan suretinde gördüğü varlığın aslında Hz.Ali olduğunu işte o zaman anlamıştır... Bu ve benzeri ifadelerle, bütün Alevî-Bektaşî şairlerde olduğu gibi Hatayî 'de de karşılaşmaktayız:

Haqq gördi Nebî bi-şekl-i aşlan

Yedinci felekde şîr-i Yezdân (K.9. 29.)

Mi' rāca Muhammed ki 'urūc eylediği dem

Birdir ki anı gördi haqq aşlan 'Alîdir (K.11. 4.)

Hatayî 'ye göre Allah, Hz.Ali'yi "şirim" diyerek övmüştür. (K. 6. 4.) Yine, Allah onun sıfatını tarif etmiş ve ona "şirim" demiştir; insanlar ve melekler de bu doğru söze tanık olmuşlardır:

Ta'rif idüp şîrîm didi Hüdâ

Bu doğru söze ins ü melâyik güvâhdır (G. 124. 2.)

Örneklerden de anlaşılacağı üzere, aslan ile Hz.Ali arasındaki münasebet, Hz.Ali'yi yüceltmek maksadıyla kurulmuştur. Aşağıdaki beyitte, bu yüceltme daha da belirgindir. Allah la-mekan olarak tasavvur edildiği için, la-mekan köşkünün sahibidir. Hatayî , Hz.Ali'nin Allah'la olan yakınlığını ifade etmek için, onu la-mekan köşkünün aslan kisvetine bürünmüş bekçisi olarak nitelendirir. Beyitte güvenilirlik, kuvvetlilik, büyüklük gibi üstün meziyetler, çağrışım yoluyla Hz.Ali'de birleştirilmiştir:

Sāye-i hürşîd-i Sübhândır 'Alî

Ehl-i fakrî Şâh-ı Merdândır 'Alî

Ey Hatâyî şlgeymiş aşlan kisvetin

Lâ-mekân kaçırında der-bândır 'Alî (R. 7.)

2. Deve:

Deve, divanda birkaç yerde zikredilmektedir. Ak deve Muhammed Ali'nin bindiği devedir. (N. 125. 6.) Hz.Ali'nin kendi devesini kendisinin çektiği (yettiği) belirtilirken de bu hayvana yer verilmiş olur. Kerbela olaylarından hemen sonra ehl-i

beyt esir edilmiş ve Şam'a götürülmüştür. Şam'a götürülürlerken bindirildikleri hayvan da devedir:

İmam ehl-i beytin yesir ettiler
Develere bindirip Şam'a gittiler
Al yeşil giyip halı tuttular
Hep soydular ehl-i beytin donunu (N. 23. 44.)

3. Öküz:

Divanda öküz adlı hayvan da birkaç yerde geçmektedir. Allah'a secde etmesi ve Cebrail tarafından enenmesi (iğdiş edilmesi) vesilesiyle ele alınmıştır. (N. 51. 3.) İğdiş edilmek ifadesiyle neyin kastedildiği anlaşılamamaktadır.

4. Koyun: (Koç, Kuzu, Ganim)

Koyun, koç veya kuzu, genellikle Hz. Halil kıssasıyla birlikte anılmaktadır. Hatırlanacağı üzere Hz. Halil, oğlu İsmail'i kurban etmek istemiş, ancak defalarca denemesine rağmen bıçak onu kesmemiştir. Bu sırada, gökten İsmail'in yerine kurban edilmek üzere bir koç gelmiştir. Divanda bu kıssa anlatılırken, kıssanın bir parçası olan koç veya kuzu da zikredilmiş olur. Bu kuzunun meleminin arşı ve cenneti doldurduğu da ifade edilir:

Arafat'dan bir koç geldi
İsmail'e kurban deyu

Arafat koçu meledi
Arşı cennetieledi
Şah Hatayî 'm bile idi
Her kardeşe yoldaş deyu /N. 135. 10,11.)

Bilindiği gibi Kanber, Hz. Ali'nin kölesi ve çobanın adıdır. Koyun "ganim-i Kanber" tamlamasında da geçer. Kanber'in koyunlarına bebr (pars) ile ejdehanın uğrayamayacağı söylenir. Sebep olarak da Kanber'in Hz. Ali'nin kölesi ve Hz. Ali'nin de

Allah'ın dostu (hemdemi) olması gösterilir. Kısaca, koyuna Hz.Ali'nin Allah'a olan yakınlığı belirtilirken, yani o bu şekilde yüceltilirken de yer verilir:

Olmaz ganim-i Kanberine bebr ü ejdehâ

Çün hem-demi ol şâh-ı cihânî ilâhdır (G. 124. 4.)

Koyun, uysal ve gücü, kuvveti pek bulunmayan bir hayvandır. Bu özelliğinin bir sonucu olan zayıflığı ve çaresizliği bakımından münafık askeri için benzetilen olarak düşünülmüştür. Gazi ile kurt, münafık askeri ile de koyun arasında benzerlik kurulmuş; gaziyi gören münafık askerinin hali, kurtla karşılaşan koyunun haline benzetilmiştir: (Burada geçen "gazi"nin Hz.Ali taraftarı, "münafık askeri"nin de Yezid'in adamları anlamında kullanıldığını biliyoruz.) (bk: Gazi, Münafık)

Münâfık leşkeri bir gâzi görse

Çoyun ki kurd tohur andan beterdir (G. 66. 4.)

5. At:

Hatayî divanında al at be boz at olmak üzere iki tür attan bahsedilmektedir. Hem al hem de boz at, Şairin kendisini bir hükümdar olarak "al atlı" ve "boz atlı" şeklinde tanıtmaya sırasında söz konusu edilmişlerdir. Hatayî , al at, boz at sahibi olmayı, hükümdarlığının ve ideolojisine bağlılığının alametlerinden biri olarak göstermektedir:

Kırmızı taçlı boz atlı

Agır leşker nisbetli

Yusuf peygamber sıfatlı

Gaziler deyin şah menem

Hatai'yem al atlıyam

Sözi şekerden datlıyam

Murtaza Ali zatlıyam

Gaziler deyin şah menem (N. 110. 5,6.)

At, ayrıca Kerbela'da Hz. Hüseyin'in bindiği, üzerinde yaralandığı ve üstünden düştüğü hayvan olarak da geçmektedir. Bu at, daha sonra Medine'ye kaçmıştır:

İmam Hüseyin attan düştü
Kafir gelüp kanın içti
Atı Medine'ye kaçtı
Ah Hüseyin ü vah Hüseyin (N. 118A. 8.)

6. İt:

Hatayî, divanında it adlı hayvanı iki vesileyle söz konusu etmiştir. Bunlardan biri, bu hayvanın Yezid için sıfat olarak düşünülmesidir. İkincisi de birbirleriyle küs olan, küs gezen musahipler için benzetilen olarak tasavvur edilmesidir. Köpeğin her iki kullanımında da , köpek şeklinde adlandırılanlar için bir aşağılama söz konusudur. Musahiplik, Alevilikte çok önemli bir kurumdur. Birbirinin musahibi olan iki kişinin küs olması, onaylanabilecek bir davranış değildir. Bu davranışı sergileyenler, Hatayî tarafından köpeğe benzetilmiştir:

Erenler nefesi taştan katıdır
Onun ötesi var ondan öte dur
Küsüp gezen cehennemın itidir
Danıştı Muhammed böyle der Ali (N. 26. 7.)

7. Fil:

Fil, "Fil yükün yükletme karınca çekmez" mısraında geçmektedir. (N. 47. 4.) Ağır yükü, sorumluluğu taşıyabilecek sabır, kanaat, metanet sahibi olmak gibi üstün meziyetleri olan gerçek aşıkları temsil etmektedir.

8. Geyik:

Hatayî 'nin geyikle ilgili müstakil bir nefesi bulunmaktadır. (N. 29. 1-5.) Bu nefesinde geyiğe hitaben "avcı olmadığını ve kendisinden kaçması için bir sebebin de bulunmadığını" söylemektedir. Şair, Allah'tan "geyiği vuranların onmamasını" da dilemektedir. Gerek bu ifadelerde, gerekse "olmuşam geyik" ve "geyik erenler"

ifadelerinde, bu hayvana bir kutsallık kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Geyik motifi, Türk mitolojisinde de, Türk mitolojisine ait motiflere fazla yer veren Alevî-Bektaşî şiirinde de, hemen hemen aynı şekilde değerlendirilmektedir.

9. Kurt:

Koyunun münafik askeri için benzetilen olarak ele alındığı bir beyitte, Kurt da Hz.Alî taraftarı anlamında kullanılan “gâzî” için benzetilen olarak düşünülmüştür. Şair, Hz.Alî ve Muaviye (ya da Yezid) taraftarlarını karşılaştırmış; birini koyuna, diğerini de kurda benzetmiştir. Burada, şairin “gazi” şeklinde adlandırdığı kişileri, hem Hz.Alî hem de kendi taraftarı anlamında kullandığını hatırlamakta fayda vardır:

Münâfık leşkeri bir gâzî görse
Koyun ki kurd toğur andan beterdir (G. 66. 4.)

10. Hınzır:

Hınzır, yani domuz seviyen bir hayvan değildir. Tarikat mensuplarının sevmediği tiplerden biri de sofidir. Dolayısıyla domuzla sofinin sevilmemek şeklinde ortak bir özellikleri bulunmaktadır. Hatayî, domuzu on iki imamla kanlı olduğunu söylediği sofi için sıfat olarak düşünmüştür:

Hınzır sofi on'ki imam kanl' olur
Danıştı Muhammed böyle der Ali (N. 26. 6.)

11. Bebr:

Bebr, pars adlı hayvanın diğer adıdır. Bu hayvan ejdeha ile birlikte anılmakta ve onun Hz.Alî'nin çobanı olan Kanber'in koyununa uğrayamayacağı ifade edilmektedir:

Olmaz ganim-i Kanberine bebr ü ejdehâ
Çün hem-demi ol şâh-ı cihânîñ İlahdır (G. 124. 4.)

D. Balık, Böcek ve Sürüngenler:

1. Balık:

Balık, Yunus peygamber kıssasına telmihte bulunularak ele alınmaktadır. Allah'ın hikmetlerinden bahsedilirken, Yunus'u deryada balığa yutturması da sayılmaktadır:

Yünusu deryâ içinde yuduran bir balığa
Âteşi İbrâhîme gülzâr iden Perverdigâr (K.1. 8.)

Hatayî , Hz. Muhammed'le Hz. Ali'yi "bir" olarak görür. (bk: Muhammed Ali) Muhammed Ali'nin de dünyaya yeni gelmiş gibi görünse bile, aslında çok önceden beri var olduklarını ifade eder. Aşağıdaki dörtlükte, Muhammed Ali'nin Yunus peygamber ve Hz. Nuh'la birleştirildiği görülmektedir:

Balık kursağında yatan
Oynayub hırkatı üten
Gemi gark oldukta tutan
Hak bir Muhammed Ali'dir (N. 125. 5.)

2. Ejdeha:

Ejdeha, daha çok Hz. Musa ile birlikte geçmektedir. Bilindiği gibi Hz. Musa'nın mucizesi, elindeki asayı ejdehaya dönüştürebilmesidir. Bu mucizeye bağlı olarak asa, sihriyle cihanı kendisine tabi kılan Firavun'u yutmaya gelen bir ejdehaya benzetilmektedir. (G. 361. 11.)

Hz. Muhammed'le Hz. Musa'nın mucizelerinin karşılaştırıldığı bir beyitte, ejdeha da söz konusu edilmiştir. Asası, Firavun'a karşı ejdeha olabilen Hz. Musa'nın Hz. Muhammed'in mucizeleri yanında bir karınca kadar küçük kaldığı belirtilmiştir:

Mu'cizâtın katına Mûsâ mişâl-i mürça
Gerçi Fir'avna 'aşâsi ejdenâdır yâ Nebî (K. 2. 9.)

Ejdehanın güç ve kuvvet sembolü olarak görülmesine rağmen, Kanber'in koyunlarına uğrayamayacağı söylenir; sebep olarak da, efendisinin Hz.Alî olması ve onun Allah'la olan yakınlığı gösterilir:

Olmez ganîm-i Kanberine bebr ü ejdehâ

Çün hem-demi ol şâh-ı cihânîñ İlähdır (G. 124. 4.)

3. Mur: (Karıncı)

Hatayî divanında karınca küçüklük, zayıflık ve çalışkanlık sembolü olarak ele alınmıştır. Hz. Musa'nın elindeki asayı ejdehaya dönüştürme mucizesinin, Hz. Muhammed'in mucizelerine oranla karıncaya benzetildiği beyitte, karıncanın küçüklüğü söz konusu edilmiştir. (K. 2. 9.) Karınca, çalışkanlığı ve gayretli oluşu ile tasavvufî anlamdaki aşığın gönlü için benzetilen olarak da düşünülmüştür. (G. 34. 2.) Zayıflığı bakımından da karınca, tam zıddı olan fülle birlikte zikredilmiş ve veciz bir ifadeyle "fil yükünü karıncanın çekemeyeceği" belirtilmiştir:

Fil yükün yükletme karınca çekmez

Dürlü reyhan çokdur gül gibi kokmaz

Dünya malın versen bize gerekmez

Didar ile muhabbete aşk olsun (N. 47. 4.)

4. Arı: (Zenbur)

Arı çiçekleri dolaşması, dermesi ve bal yapması gibi özellikleriyle derviş, yol ehli, mürid ve aşık için benzetilen olarak düşünülmüştür. Balı veren Allah'tır, arı sadece bir bahanedir. (N. 94. 4.) Gül, bütün çiçeklerin hasıdır. (bk: Gül) Aşık da arı gibi çiçek deren ve ileride kendisinden haslar hası olan gül istenecek olan kişidir:

Şah Hatai der neylersin

Her müşkili hall eylersin

Arısın çiçek derersin

Yarın senden gül isterler (N. 122. 5.)

Derviş veya yol ehli olmak kolay değildir. O, arı gibi her çiçekten bal almak zorundadır. Burada çiçek, mürşid; bal da himmet, manevi bilgi, feyz karşılığı kullanılmış olmalıdır:

Dil ile dervişlik olmaz
Hali gerek yol ehlinin
Arıleyin her çiçekten
Balı gerek yol ehlinin (N. 116. 1.)

5. Pervane:

Pervane, çok klasik bir teşbih unsuru olarak, hemen hemen her zaman şem' ile birlikte kullanılır. Şem'in cemal, aşk ya da ayrılık için benzetilen şeklinde düşünülmesine bağlı olarak, pervane de can, gönül, aşık veya müridin benzetildiği unsur olarak ele alınır. Mum yakıcı, pervane ise yarıcıdır; pervane, aşk ateşi (şem'i) ile yanan aşığın veya ona ait bir varlığın timsalidir. Konuyla ilgili birkaç örnek şu şekildedir:

Ben Hak'la oldum aşına
Kalmadı gönlümde nesne
Pervaneyem ateşine
Şem'ine yanmağa geldim (N. 112. 3.)

Harām ide uyhusın dōst yolına
Yana pervāne tek 'ışkıñ odına (Ns. 126.)

Pervane, mumun etrafında dönüp dolaşır ve döne döne yanarak can verir. Şair, pervaneyi dönüp durması bakımından, insanların başında dönüp duran ecel için de benzetilen olarak hayal eder:

Evvel baştan Muhammed'e salavat
Kalk gidelim gönül Hüseyin'e doğru
Ecel gelmiş pervaneler dönmeye
Kalk gidelim gönül Hüseyin'e doğru (N. 74. 1.)

VI. Bağ, Gölzar ve İlgili Unsurlar

Bağ, gülşen, gülzar, gülistan ... gibi unsurlar arasında ismi en sık tekrar edilen, bağdır. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Hatayî, bu unsurları daha çok maddi çerçevede ele almıştır. Özellikle divan şiiri tarzında yazmış olduğu şiirlerde, bağ, gülşen, gülistan... sevgiliyle olan, mürasebetleri bakımından söz konusu edilmişlerdir. Bağın çemenleri sevgilinin ayva tüyleri (ya da ergenlik tüyleri, hat), gülü yanağı, servi de boyu için benzetilen olarak düşünölmüş; bir bütün halindeki bağ da, yine sevgilinin mahalli (kuy-ı yar)olarak tasavvur edilmiştir. Şair, divan tarzında yazdığı şiirlerin bir kısmıyla halk şiiri tarzında yazmış olduğu şiirlerde, söz konusu unsurları dini-tasavvufi ve ideolojik bir çerçevede de ele almıştır. Bu bölümde, şiire bu çerçevede dahil edilen unsurlar tanıtılacak ve tahlil edilmeye çalışılacaktır.

A. Bağ: (Bağçe, Ravza)

a. Umumi Olarak Bağ

Bağ veya bağçe, yeşillik, insana huzur veren, çeşitli kuşların öttüğü, çeşitli nimetlerin bulunduğu bir yer olarak tasvir edilmektedir. En çok da cennetin benzetilene olarak düşünölmektedir. Bu da, cennetin zihinde bağlık bahçelik bir yer şeklinde canlandırılmasıyla ilgilidir. Dini kitaplardaki cennet tasvirleri de, hemen hemen aynıdır. Şair “bizim bağ” ifadesiyle kendi dini anlayışını, ideolojisini kastederek, insanları kendi saflarına davet etmektedir.

b. Bağla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Dünya: (Cihan)

Dünya, dikensiz gülü bulunmayan bir bahçeye benzetilmektedir. Dikeninden korkmaya gerek yoktur, korkanlar da gülzar istememelidir:

Bu cihānıñ bağçesinde ħārsız gül mi olur

Tikeninden qorħar mısañ yüri gülzār isteme (G. 302. 4.)

Bir beyitte de bağ, cennetle birlikte yine dünya için benzetilen olarak düşünülür. Sevgilinin dudaklarını kevser suyu olarak kabul eden şair, -bu su var iken- dünya ve cennet bağı yad etmeyeceğini ifade eder.

2. Cennet: (Firdevs, Behişt)

Bağın cennetin timsali olarak düşünülmesi, cennetin bağlık bahçelik bir yer olarak tahayyül edilmesiyle ilgilidir. Bağ-ı cennet tamlamasında olduğu gibi, bağ-ı Rıdvan terkibinde de bağ, cennetin benzetileni olarak kullanılmıştır. Rıdvan, bilindiği gibi cennetin kapıcısı olan meleğin adıdır. Bağ-ı Rıdvan tamlamasındaki bağ kelimesi de cennet anlamındadır. Konuyla ilgili hemen hemen bütün örneklerde, bağ ile bahçe arasındaki ilgi bu tasavvura dayandırılmaktadır.

Mekanı cennet olen huri, güzellik bakımından sevgilinin benzetilenlerinden biridir. Hatta, sevgili huriden; eşiği yada mahalli de cennetten daha güzeldir. Sevgilinin çeşitli güzellik unsurlarının benzetilenleri olan gül, serv, çimen gibi bitkilerin bir arada bulunduğu bağ cennete benzetilebildiği gibi, bazen de bağ cennet için benzetilen olarak tasavvur edilebilmektedir. Kısaca, bağın sevgilinin mahalli, sevgilinin de huri şeklinde düşünülmesiyle bağ ile cennet arasında benzetme de yapılmış olmaktadır:

Tā ser-i kūyında bu göñlim muķim olmuş durur
Dil maķāmı bāğ-ı cennetü 'n-na' im olmuş durur (G. 97. 1.)

Hür ilen bāğ-ı behiştı kıldılar ta'rif lik
İşgiñ tek cennet ü hüsñin kimi hür olmadı (G. 335. 2.)

Allah, mü'mine cenneti, kâfire de cehennemi mesken kılmıştır.¹⁵⁵ Ateşin azap verme özelliğine karşılık, bağ da rahatlık ve huzur yeri olma özelliğiyle cennetin benzetileni olarak kullanılmıştır:

¹⁵⁵ Cennet ve cehennem konularında Hatayî ile Sünnî şairlerin görüşleri arasında hiç bir fark yoktur. Ancak, Hatayî'nin kafir kavramına yüklediği özel ve farklı bir anlam vardır; o da Yezid ve taraftarlarının kafir olarak nitelendirilmesi veya adlandırılmasıdır.

Mü'mine mesken kılıpdur bāg-ı cennetü'n-na'ım
Kāfir münkir maķāmın nār iden Perverdigār (K. 1. 4.)

Bağ ile cennet arasında, Hz.Ali sevgisi dolayısıyla da ilgi kurulmuştur. Hatayî 'ye göre, kendisinde Ali sevgisi bulunan kişinin yeri, "bag-ı Rıdvân"dır:

Ger 'Aliniñ mülk-i insândır yeri
Der-ḥaķīķat 'arş-ı Raḥmândır yeri
Ey Ḥaṭâyî kimde var mihr-i 'Alî
Raḥmet-i Ḥaķķ bāg-ı Rıdvândır yeri (R. 9.)

3. Velayet:

Bahçe, velayet için de benzetilen olarak düşünülmüştür. Hz.Ali'nin şah-ı velayet olup bu yolu açtığına inanılmaktadır. Bu çerçevede Hz.Ali'nin bağban olarak vasıflandırılmasıyla, bağ da velayete benzetilmiş olur:

Velāyet bağçesiniñ bāg-bānı
Yüzün açdı cihānî enver oldı (K. 13. 11.)

B. Gülzar: (Gülşen, Gülistan)

a. Umumi Olarak Gülzar

Gülzar da bağ ve bahçeye benzer şekilde ele alınmıştır. Güzel, rahatlık ve huzur verici bir yer olarak düşünülməsi dolayısıyla, bağ gibi gülzar da cennetin benzetildiği unsurlardan biridir.

Gülzar, en fazla Hz. Halil kıssasına telmih yapılarak söz konusu edilmektedir. Hz. Halil Firavun tarafından ateşe atılmış, fakat Allah bu ateşi bir gülzara çevirmiştir. Bu olay çeşitli vesilelerle dile getirilirken, gülzar ve gülistan kavramlarına da yer verilir. Hatayî 'ye göre, ateşi gülzara çeviren Allah MuhammedAli'dir:

Ya'ķūbı ğam ile ağladan zār
Yūsufa viren cemāl ü ruḥsār

Hem odı kılan Halile gūlzār
Allāh ü Muhammed ü ‘Alīdir (K. 4. 20.)

b. Gūlzarla İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Cennet:

Gūlzarın cennet için benzetilen olarak düşünülmesi de, cennetin bir gül bahçesi şeklinde tasavvur edilmesiyle ilgilidir: (bk: Cennet)

Dilberā hūsn-i ruḥn gūlzār-ı cennet bilmişem
Her ne kim zaḥmet görersem ‘ayn-ı raḥmet bilmişem (G. 215. 1.)

2. Vahdet:

Gūlzarın vahdetin benzetildiği bir unsur olması, tasavvufi çerçevede aşğın kendisini bülbüle benzetmesinden dolayıdır. Bülbül aşık olarak düşünülünce, bülbülün mekanı olan gūlzar da vahdeti temsil etmektedir: (Hatayî, tevhid ve vahdet kavramları üzerinde ısrarla durmakta ve kendisini ehl-i tevhid olarak tanıtmaktadır. “Tevhid” maddesinde de açıklandığı gibi, o, tevhidin kendilerine “pirim” dediği büyük dedesi Şeyh Safî’den kaldığını söylemektedir. Bk: Tevhid)

Çün Ḥatāyīdir bugün gūlzār-ı vahdet bülbüli
Daḥi ol zāğ-ı siyeh gūlzāra söyleñ gelmesün (G. 265. 7.)

3. Marifet:

Marifet, tasavvuftaki üçüncü kapının adıdır. Gūlzar ile marifet arasındaki ilişki de, bülbül ile aşık arasındaki benzerlikle ilgilidir. Marifet, aşğın timsali olan bülbülün öttüğü bir gūlzara benzetilmiştir. Burada, şair, hem bir Hak aşığı olarak marifet kapısına kadar olan mesafeyi kat ettiğini söylemekte, hem de bu kapının güzelliğini gülşen benzetmesiyle belirtmiş olmaktadır:

Ma’rifetin gonce gülleri vardır
Bülbülüm gülşende öttüm ezelden (N. 41. 3.)

VII. Bitkiler

A. Ağaç

Hatayî divanında ağaç ve ağaç çeşitleri, daha çok maddi bir unsur olarak ele alınmış ve beşeri anlamdaki sevgiliyle ilgi kurularak kullanılmıştır. Dinî-tasavvufî ya da ideolojik çerçevede düşünülen ve değerlendirilen ağaçlar, oldukça azdır. Divanı oluşturan şiirlerin içinde, sadece bir nefes tamamıyla çam ağacı üzerine yazılmıştır. Bu nefes, çam başlığı altında incelenecektir. Hatayî , Hz. Muhammed doğduğu gece, ağaçların da secdeye kapandığını belirtmektedir:

Şah Hatai'm der dervişler
Sağ olsun cümle kardeşler
Secdeye indi ağaçlar
Muhammed doğduğu gece (N. 93. 8.)

B. Ağaç Çeşitleri

1. Tuba:

Tübâ, cennette bulunduğu ve gölgesinin bütün cenneti kapladığına inanılan ağaçtır. Klasik şiirimizde olduğu gibi, Hatayî 'de de boyu itibarıyla söz konusu edilmiş, sadece bir yerde pir olarak kabul ettiği Hz. Alî'nin (G. 172. 8.), pek çok yerde de sevgilinin boyu için benzetilen olarak düşünülmüştür. Ayrıca cennetteki su olan ab-ı kevser ile dudak, cennet ile yanak veya eşik, huri ile sevgili arasında kurulan münasebetlerle birlikte, tuba-boy benzerliği de söz konusu edilmiştir:

İşgiñ Rıq̄vān öziñ hūri cemāliñdir perî
Ruḥlarıñ cennet boyıñ tūbā dudağıñ kevser (G. 338. 3.)

Sevgilinin boyu uzundur, tuba ile olan benzerliği de bu özellik sebebiyledir. Şair, klasik anlayışa bağlı kalarak, sevgilinin boyunun tubadan daha uzun olduğunu söylemektedir:

Ta'ālā şānühü ekber bu ne hüşn-i dil-ārādır

Cemāliñ hüriden yeg-rek boyıñ şübādan a'lādır (G. 129. 1.)

2. Çam:

Daha önce de söylediğimiz gibi, Hatayî'nin çam ağacı hakkında müstakil bir nefesi bulunmaktadır. Burada, çam ağacı dini- tasavvufi bir çerçeveye oturtulmuştur. Şiirde, teşhis ve intak sanatının güzel bir örneği verilerek çam ağacı konuşdurulmuş ve kendisini şöyle tanıtmıştır: Budakları tesbih çekerken, o, şükrünü eda eder, okuyula düşmanlar yıkılır, kendisinden yapılan kovayla su çekilir ve camilere de direk olur:

Aşağı olur köklerim

Kendim fenadan saklarım

Tesbih çeker budaklarım

Şükrümü kılıp dururam

Hatai 'yem oldum budak

Camilere oldum direk

Fırınlara sünge kürek

Yanıp tutuşup dururam (N. 109. 2,7.)

C. Çiçekler

1. Gül, Gonca:

a. Umumî Olarak Gül, Gonca

Gül ve gonca, çiçekler arasında ismi en fazla geçen bitkidir. Gül, hem maddi, hem de dini- tasavvufi ve ideolojik çerçevede ele alınmıştır. Maddi çerçevede sevgilinin, yüzünün veya yanağının benzetilene olarak düşünülürken, dini- tasavvufi çerçevede de Hz. Muhammed'in ve tarikat ehlinin timsali olmuştur. Gül, ideolojik çerçeveye de oturtulmuş ve "haslar hası olan çiçek" şeklinde vasıflandırılmıştır. Bu özelliğiyle de Muhammed Ali'ye sembol olarak düşünülmüştür.

Ali Yezid'den seçilür
Aleme rahmet saçılır
Evvel baharda açılır
Gül Muhammed Ali'nindir (N. 127. 4.)

Muhammed Ali'nin sembolü olan gül, çiçeklerin içinde kokusu bakımından da tektir. Şaire göre, türlü çiçekler çoktur, ama gül gibi kokanı da yoktur. (N. 47. 4.)

b. Gölle İlgili Teşbih ve Mecazlar

1. Hz. Muhammed:

Başta Fuzulî olmak üzere pek çok şairde gül, Hz. Muhammed'in remzidir. Gölün en güzel çiçek olarak kabul edilip Hz. Muhammed'in de en büyük peygamber olması, ikisi arasındaki münasebetin esasını teşkil eder. Ayrıca, gülün en son açan çiçek olmasıyla Hz. Muhammed'in son peygamber olması da, söz konusu benzetmenin sebepleri arasındadır. Fuzulî'nin Su Kaside'sinde geçen

Suya virsün bāğ-bān gölzār zaḥmet çekmesün
Bir gül açılmaz yüzün tek virse miñ gölzāre su

beytinde, bu husus dile getirilmiştir. Hatayî de, göle, pek çok yerde, aynı şahsın sembolü olarak yer verir. Gül, kokusu bakımından da Hz. Muhammed'dir. Onun teri gül gibi kokar:

İrahmet deresi sel gibi aktı
Gaziler Hatçe'nin yüzüne baktı
Muhammed'in teri gül gibi koktu
Feriştahlar inip yüzler sürünce (N. 3. 5.)

2. Hz. Ali:

Göl, övülen kim olursa olsun, onun yüzü için benzetilen olarak düşünülür. Hatayî'nin en fazla methettiği kişi de, şüphesiz ki Hz. Ali'dir. Şair, gül "gül-i ra'na" ile

Hız.Ali'nin yüzü arasında da benzetme yapar. Böylece şair, Hız.Ali'yi fizikî güzellik bakımından da yüceltmiş olur:

Ey Hatâyî didi tûbâ pîrimiñ yek boyuna
Hayderiñ yüzinde gördük ol gül-i ra'nâyı biz (G. 172. 8.)

3. Hız. Fatma:

Gül, güzellik sembolüdür. Bu özelliğiyle, Hız. Fatma'nın güzelliğini ifade etmek üzere, onun benzetileni olarak düşünölmüştür. Bilindiği gibi, Hız. Fatma Hız. Muhammed'in kızı ve Hız.Ali'nin de eşidir.O, Habibullah tarafından Ali'ye verilmiş bir gül olarak vasıflandırılmaktadır:

Hazret-i Fatma cennette bir gül
Anı Ali'ye verdi Habibullah (N. 19. 2.)

4. Tarikat:

Gül ile tarikat arasındaki ilgi de, gülün güzelliği ve kudsiyeti bakımındandır. Şeriatin Hız. Muhammed tarafından açılan bir yol olmasına karşılık, tarikatın da Hız.Ali tarafından seçilen bir gül olduğu bildirilmektedir. (N. 58. 3.) Bir nefeste de, tarikat, müminlerin başına saçılan bir gül olarak ifade edilmektedir:

Muhammed Ali'dir kuran bu yolu
Mü'mine saçıldı tarikat gülü (N. 6. 3.)

5. Mürşid:

Gel öğüt vereyim öğüt alırsan
Hizmet eyle gene gülü bulunca (N. 2. 1.)

ifadesindeki gül, kendisine hizmet edilmesi tavsiye edilen mürşid olmalıdır.

2. Nerkis:

Nerkisin sevgiüçesi güzellik unsurlarından biri olan göz için benzetilen olarak kullanılması, edebîyâtımızda oldukça yaygındır. Hatayî , bu klasik teşbihi almış, nerkisi sadece sevgilinin değil, Hız.Ali'nin de gözü için benzetilen olarak kullanmıştır:

ısmet-i rüz-ı ezelde hem mu' in-i Mutafa
Nerkis-i ehlā imissen yā ' Alī senden meded (G. 57. 8.)

3. ünbül:

ünbül, ekil benzerliği dolayısıyla zülfür, zülf ise siyahtır. air, küfr kelimesinin hem siyahlık hem de "inkar etme" anlamından hareketle, ünbül ile zülfü birletirir ve onu imanı rahatsız eden bir varlık olarak düşünür:

ünbülüñ küfrinden ey ehzāde imān münfa' il
a-ı sebziñ revnaından berg-i reyān münfa' il (G. 213. 1.)

4. Yonca:

Kerbela'nın anısına yazılan bir nefeste, yonca, Kerbela'da biten bir bitki olarak zikredilmektedir. Bu bitki hakkında, olumlu ya da olumsuz herhangi bir kanaat belirtilmemitir. (N. 118A. 10.)

EK

ÖRNEK METİNLER

I

Ey ki yohdan bu cihâmı var iden Perverdigâr
Yeri kâyim gökleri devvâr iden Perverdigâr

Küntü kenzin ayeti vasfindan olmuşdur nüzûl
Varlığına Kün fekân ikrâr iden Perverdigâr

Cümle-i alerde sen günden dahı zâhir velî
Dilde dâyim adını Settâr iden Perverdigâr

Mü'mine mesken kılıpdur bag-ı cennât ü na'im
Kâfir münkir makâmın nâr iden Perverdigâr

Cümle eşyalar gözin der-hab iden giceler
Gökde kevkebler gözin bî-dâr iden Perverdigâr

Bir kulını oda yahup kıldı fi-nâr-i sakar
Bir kulını mahrem-i esrâr iden Perverdigâr

Mısır içinde Yûsufi bir kul iken sultân iden
Derd ile Ya'kubını bî-mâr iden Perverdigâr

Yûnusı derya içinde yuduran bir balığa
Ateşi İbrahime gülzâr iden Perverdigâr

Yagduran deryâya gökden ebr-i nisan yagmurın
Katresinden lü'lü'-i şehvâr iden Perverdigâr

Enbiyalar bahşına yazduran a'la mertebe
Mustafânı cümleden muhtâr iden Perverdigâr

On iki ma'sum-ı pâki piş iden ümmetlere
Murtezamı Hayder-i kerrâr iden Perverdigâr

Lutf ile ahvaline kılğil Hatayinin nazar
'İşk içinde vâlih-i dîdâr iden Perverdigâr

II

Şol mübârek zâtına işim senâdır yâ Nebî
Asilîg bî-mârna adın şifâdır yâ Nebî

Ayagın toprağının kadrin ne bilsün her kişi
Kün fekân ol topraga kemter bahâdır yâ Nebî

Ol makamın kim melek yetmez sukûf-ı ni'âmına
Ayagın altındaol bir hâk-i pâdır yâ Nebî

Kaldı sidretü'l-münteha giçdin feleklerden ta zemîn
Kim yeter bu kadar Hakka müntehâdır yâ Nebî

Ey güneş yüzlü seni her kimse ki hak bilmedi
Danla mahşerde anın yüzi karadır yâ Nebî

Çün senin hoşlugma yaratdı Sâni âlemi
Ayagın toprağına canım fedâdır yâ Nebî

Her münafik kim sana gönlinde inkâr eyledi
Ta ebed yanmag cehennemde revâdır yâ Nebî

Hem senin ta'rifin itdi hem Alinin ol İlah
Nişe kim sen Mustafâ ol Murtezâdır yâ Nebî

Mu'cizatın katına Mûsâ misâl-i mûrça
Gerçi Fir'avn'a asâsı ejdehâdır yâ Nebî

Bu Hatayî hasteye kılğil şefa'at rûz-ı haşr
Çünkü aslından seninlen aşinâdır yâ Nebî

III

Deryâ-yı Necef gevherine kân Alîdir
Bî'l-lâh la'li Bedehşân Alîdir

Eşyada iki nur ki meşhur olupdır
Hurşid Muhammed meh-i tâbân Alîdir

Mevcud-i dü âlem anın hükmine fermân
Can içre ayân oldu o pinhân Alîdir

Mi'racâ Muhammed ki uruc eylediği dem
Birdir ki anı gördi hak aslan Alîdir

İslam anası Fatıma hayr-ı nisâdır
Zira hamuya din ile imân Alîdir

Men çakerem ol Şah Hasan padişah-ı vakt
Hakdır ki gönül tahtına sultân Alîdir

Vir başı Hüseyin ışkına sufi şehid ol
Gel şübheden arın Şeh-i Merdân Alîdir

Git Zeyn-i 'ibâdın kuçesin söyle ene'l-Hakk
Tahkik-perest ol ki Yezdân Alîdir

Halk içre zuhur itdi Muhammed sıfatılen
Bâkır didi cism oldu velî cân 'Alîdir

Ca'fer yüzünün harfine yüz ders ohdım men
Her suret ile sure-i Rahmân Alidir

Heft ayetle Musâ Kâzım ki be-tahkik
Deryâ-yı muhit oldı ki ummân Alidir

Sekkiz kapısı cennet-i 'adnin bi-velayet
Musâ Rıza şâh-ı Horasan Alidir

Fehm eyle yüri ahseni takvimi Takî bil
Takvaya haris olma ki irfân Alidir

Bagdad-ı vücudımda imam üşte Nakidir
Bir gerdiş ile künbed-i kerdân Alidir

Ba-dest-i tevekkül dutagör dâmen-i Asker
Yek-renk olanın derdine dermân Alidir

Sultân-ı serapda zuhur oldı çün Mehdi
Faş oldı şeh-en-şah ki devrân Alidir

Terk eylerdi küfrni bi-şekk Hatayî
Her div-i la'in bilse Süleymân Alidir

IV

Şefi'ü'l- müznibin Hakkdan Muhammed Mustafâ geldi
Cihân ehline fahr olsun anm tek müctebâ geldi

Dinin ışkına koyan başı alem serveri şaha
Eline Zülfikar almış Ali Murtezâ geldi

Elinde dest-i kudretten belâ-yı zehr-i katilden
Hüda buyrugma candan Hasan hulk-ı rızâ geldi

Yazıldı yazu kısmetden Hüseyin alınna ölüm
Bahıp hikmet yazusından ki gönline safâ geldi

Meger darü'ş-şifa geldi ki Zeyne'l-Abidin Hakdan
Ki her a'ma anga gitdi gözinr ruşenâ geldi

Muhammed Bâkri canım kim oldı gözlerim nurı
Tarik ehline ol âbid-i aceb sahib-i vefâ geldi

Ki Ca'fer Sadık olupdır sırat-ı mustakim âreste
Anın medh ü senasından göngüllere gızâ geldi

İlahın emrine meşgul dün ü gün Musâ Kâzım
Anın canı için kalanlara lutf ü itâ geldi

Ali Musa Rıza geldi gelin çün dayim emrine
Dün ü gün Hakka nâlişde be-gayet bi -riyâ geldi

Muhammed Takidir hoş-han göngüller aydını canım
Melek-i arz ü semalardan ona çoh merhabâ geldi

Ali Nakî durur şâfi kamu derdine bi-mârın
Anın şol hâk-i pâyinden hekime tutiyâ geldi

Hasan Askerini candan sevenler Hakka vasıldır
Anın egnine rahmetden neçe dürlü kabâ geldi

Muhammed Mehdîdir bugün ki sırr-ı evliyâ bi-şekk
Tarik-i din-i İslama bize ol reh-nümâ geldi

Hatayî bi-nevâ yâ Rab ola mı hazrete lâyık
İnamlar yolına yakın ki caniyle fedâ geldi

V

Sofi mezhebimin nesin sorarsın
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz
Gözlüye gizli yok ya sen ne dersin
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

Eğnimize kırmızılar giyeriz
Halimizce her ma'nadan duyarız
Katarda İmam Ca'fer'e uyarız
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

Biz tüccar değiliz alub satmayız
Erkan gözediriz yoldan sapmayız
Gönlümüz ganidirkibir tutmayız
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

Her kimin ki çerağını Hak yakar
Mü'min olanları katara çeker
Aslımız on iki imama çıkar
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

Muhammed Ali'dir kırkların başı
Uralım Yezid'e la'neti taşı
Hünkar Hacı Bektaş Veli'dir eşi
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

Baharda açılır gonca gülümüz
Ol dergaha doğru gider yolumuz
On iki imam ismin okur dilimiz
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

Şah Hatayi'm eydir Muhammed Ali
Anlardan öğrendik erkânı yolu
Ali Muhammed'dir Muhammed Ali
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

VI

Ben dahi nesne bilmezem
Allah bir muhammed Ali
Özüm gurbete salmazam
Allah bir Muhammed Ali

Anlar birdir bir olubdur
Yerden göğe nur olubdur
Dört köşede sırr olubdur
Allah bir Muhammed Ali

Mü'min müslim etek tutar
Her gönülde mekan tutar
Hû deyicek gelür yeter
Allah bir Muhammed Ali

İki yavru var yuvada
Muallak döner havada
Dağda deryada ovada
Allah bir Muhammed Ali

Bindikleri burakdürür
Yaktıkları çırakdürür
Yerden göğe direkdürür
Allah bir Muhammed Ali

Anlar bir kılağuz işler
Her dem doğru yola başlar
Üçler beşler ile işler
Allah bir Muhammed Ali

Hatayi bu yolda serdir
Serin verenler de erdir
Ayda sırdır günde nurdur
Allah bir Muhammed Ali

SONUÇ

Alevî-Bektaşî edebiyatının en önde gelen ve kendisinden sonraki Alevî-Bektaşî şairler üzerinde tartışmasız etkisi bulunan Hatayî'nin divanını tahlil etme çalışmamıza, divandaki dinî, tasavvufî ve ideolojik unsurları tespit etmek maksadıyla, fişleme yaparak başladık. Divanın dörtte veya beşte birini fişlediğimiz zaman, şiirlerde geçen unsurların beş ana bölüm halinde sınıflandırılabilceğini gördük. Bunlara da sırasıyla Din ve Tasavvuf, İdeoloji, Cemiyet, İnsan ve Tabiat başlıklarını vermeyi uygun bulduk. Daha önce yapılan divan tahlili çalışmalarıyla adlandırmada da paralellik sağlamak maksadıyla, bu çalışmalardaki sınıflandırmaya ve adlandırmaya uymakta herhangi bir sakınca görmedik.

İdeolojik yönü ağır basan, hatta sanatında belirleyici rol oynayan bir şair üzerinde çalışırken, çok zengin dinî-ideolojik unsurlarla karşılaştık. Bunları Din ve Tasavvuf başlığı altında ele alıp değerlendirmeyi doğru bulmadığımız için, farklı bir başlık altında ve bağımsız bir bölüm halinde inceleme yoluna gittik. Bu bölümü de, kısaca "İdeoloji" şeklinde adlandırdık. Bu, daha önce yapılan çalışmalarla bizim çalışmamız arasındaki farklardan biridir. Ayrıca bu çalışmayı yapmaktaki temel amacımız, şairin dinî, tasavvufî ve ideolojik görüşlerini tespit etmek olduğu için, diğer çalışmalarda bulunmasına karşılık "İnsan" bölümünü de, çalışma alanımızın dışında tuttuk. Bu bölümde, ağırlıklı olarak beşerî anlamdaki aşık, sevgili, rakip ve bunlarla ilgili unsurlar üzerinde durulmaktadır. Hatayî'nin de beşerî aşk konusunu işleyen ve bu konuyla ilgili teşbih ve mecazları bulunan, kısaca bir yönüyle divan şairi olan bir şahsiyet olduğunu biliyoruz. Fakat, bu konuyu ele alış tarzı ve kullandığı teşbihlerle mecazların hemen hemen her divan şairinde bulunan ve artık yeteri kadar bilinen unsurların bir tekrarından ibaret olduğunu da gördük. Bundan dolayı da, aşık, sevgili, rakip v.b. ilgili unsurları, fişlediğimiz halde ele alıp değerlendirmeyi gerekli görmedik. Bunun yerine şairin dinî, tasavvufî ve ideolojik görüşlerini ele alıp değerlendirdiğimiz bölümlere ağırlık vermeyi tercih ettik.

İnceleme kısmınageçmeden önce, Hatayî'nin yaşadığı devrin sosyal ve kültürel durumunu kısaca tanıttık. Daha sonra şairin hayatı, eserleri, edebî kişiliği ile dili ve üslubu üzerinde de durduk. Şiir hakkındaki görüşlerini özetledikten sonra, şiirlerinde yer verdiği atasözleri ve deyimleri de bir liste halinde vermeyi faydalı bulduk. Asıl çalışmamız divanın incelemesi olduğu için, şairin yaşadığı dönem, belli başlı kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır. Edebî şahsiyeti, dili ve üslubu, şiir hakkındaki görüşleriyle ilgili söylediklerimiz ise, konuyla ilgili kaynaklardan aldığımız bilgilerin yanında, önemli ölçüde bizim tespitlerimizden oluşmaktadır. Atasözleri ve deyimler de, fişleme sırasında tek tek kaydedilmiş ve daha sonra alfabetik sıraya konulmuştur.

Bu kısa açıklamalardan sonra, çalışmamızın bölümlerini tek tek tanıtip değerlendirmeye geçebiliriz.

I. Din ve Tasavvuf:

Bu bölümde şairin din karşısındaki tavrı incelenmeye çalışılmıştır. Onun Allah, Hz. Muhammed, diğer peygamberler, kitaplar ve ibadetler ... gibi temel İslamî konulardaki düşünceleri ve değerlendirmeleri, örnek beyit ya da dörtlüklerle ortaya konulmuştur. Hatayî'nin bu hususlarda, İslamî Türk edebiyatına mensup diğer şairlerden pek farklı şeyler söylemediğini rahatlıkla belirtebiliriz. O da Allah'ı "tek, şeriki yok" kabul etmekte, Hz. Muhammed'i de son peygamber olarak görmektedir. Onun ümmetinin cehennemde kalmayacağına inanmakta ve onun şefaatinin dilemektedir. Hz. Alî de dahil olmak üzere, hiçbir kişinin ilahlaştırılması ya da peygamber olarak gösterilmesi söz konusu değildir. Dört kitabı da okuduğunu, ancak lezzeti "ayet-i Furkan" dan aldığını ifade etmektedir. Namaz, oruç, hac ve kurban gibi ibadetlere de yer vermekte, namaz ile orucun miraçla olan ilgisi üzerinde durmaktadır. Bu ve benzeri ortak anlayışın yanında, farklı yorumları da bulunmaktadır. Bunlar da, bir cümle halinde söylemek gerekirse, bazen Allah, Muhammed ve Alî'yi, bazen de Muhammed ve Alî'yi "bir"leştirilmesi, "bir" görmesidir. Bu "bir"leştirme ya da "bir" görme, onlara karşı olan sevginin aynı olmasından öte bir anlam taşımamaktadır.

Hatayî'nin tasavvufî cephesi de, diğ er ş aairlerden çok farklı değı ldir. Dört kapı hakkındaki değ erlendirmeleri, yer verdiğ i tasavvufî kavramlar ve ismini andığ ı mutasavvıflar, yakından tanıdığ ımız hususlardır. Sadece bir veya iki yerde Fazlullah Hurufî'nin adına da yer vermiş , fakat onu ilahlaşt ırılmış değı ldir. Bu konuyla ilgili yorum, incelemenin ilgili bölümünde yapılmıştır.

II. İdeoloji:

Bu bölümde, ş iirlerine bağ ılı kalınarak Hatayî'nin ideolojisinin çerçevesi çizilmeye çalışılmış tır. İdeolojik anlamdaki aş ığın özellikleri, gönülden bağ ılı olduğ u kişiler ve ilkeleri üzerinde durulduktan sonra, Bektaş i edebiyatına Hatayî ile giren "Hak muhammed Ali" ve "Muhammed Ali" birliğ i tanıtılmaya çalışılmış tır. Ş airin Hz. Ali'yi ilahlaşt ırmak veya peygamberleşt irmek gibi bir endiş esinin olmadığı görülmüştür. O, daha çok Hz. Muhammed ile Hz. Ali'yi bir bütün olarak görmekte ve bunu her vesileyle dile getirmektedir. Ş aire göre, ikisi de Allah'ın "zat sıfatı"ndan doğ an bir gevherden ayân olmuş lardır. Hz. Ali, ta ezel gününde Hz. Muhammed'in "muîn"i tayin edilmiştir. Miraca da birlikte katılmış lardır... Bütün bunlarla Hz. Ali'nin farklılığ ı, üstünlüğ ü Kur'an ve hadisler delil gösterilerek vurgulanmaya çalışılmış tır. Bu bölümde, ayrıca ş airin on iki imam karş ısındaki tavrı da belirlenmiştir. Muhabbet ve bağ ılılık şeklindeki iki kelime, bu tavrı belirtmeye yetecektir. Son olarak, ş airin ideolojik bir anlam yüklediğ i kavramlar da örnekleriyle ortaya konulmuştur.

III. Cemiyet:

Bu bölümde diğ er çalış malarından biraz farklı bir yol izlenmiştir. Hatayî'nin gerçek anlamda hiçbir tarihî şahsiyete yer vermediğ i, buna karş ılık Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in eş leri ve çocukları baş ta olmak üzere, bunların çevresinde yer alan bazı kişileri saygıyla andığ ı görülmüştür. Ayrıca, merkezinde Yezid'in bulunduğ u kişilerin kin ve nefretle anılmış olması da göz önünde bulundurularak, bu kişiler "Sevilen Ş ahıslar" ve "Nefret Edilen Ş ahıslar" baş ılıkları altında incelenmiştir. Adı geç en efsanevî kişiler de tanıtılmış tır. Sosyal tabakalaş ma üzerinde durulduktan sonra, önemli tipler, meslek sahipleri, kıyafetler, silahlar, yiyecekler tanıtılmış tır. Bunlar tanıtılırken, bu kavramların dinî, tasavvufî ya da ideolojik bir çerçevede kullanılmış olmalarına

dikkat edilmiştir. Mecbur kalınmadıkça, bu çerçevede kullanılmayan unsurlar incelemeye dahil edilmemiştir.

IV, Tabiat:

Bu bölümde de tabiata ait unsurların şair tarafından nasıl kullandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Biraz önce de söylediğimiz gibi, seçilen tabiat unsurları, şairin dini, tasavvufi ya da ideolojik çerçevede kullandıklarıyla sınırlandırılmıştır. Hatayî'nin tabiata ait unsurları da, Hz. Alî ile ilgi kurmaya çalışarak kullanma eğiliminde olduğunu söylemek, yanlış olmayacaktır. Belki de Alevî-Bektaşî şiirinin en çok kullandığı "ay-Alî; güneş-Muhammed" benzetmesinin sık sık tekrar edildiğini, örnek olarak verebiliriz.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Hatayî, gelenekten aldığı bir takım unsurları olduğu gibi kullanmanın yanında, onları dinî-ideolojik bir anlam yükleyerek de kullanmıştır. Yapmaya çalıştığı şey, "Hak Muhammed Alî" ve "Muhammed Alî" "bir"liğini her vesileyle vurgulamak ve bu yolla Hz. Alî'nin üstünlüğünü her türlü delili kullanarak ortaya koymaktır. Buna ilave olarak, kendisinin Hz. Alî ve evlatlarına olan bağlılığını özellikle belirtmek ve bu anlayıştaki, bu inançtaki kitleleri kendi saflarında birleştirmek gayesi de vardır. Şiirlerinin büyük bir kısmı, bu gayeye hizmet etmek için söylenmiş veya yazılmıştır. Hemen ifade etmek gerekir ki, o, bu konuda da başarılı olmuştur. Bu bilgilerin ışığı altında, Hatayî'yi birinci sınıf bir şair olarak kabul etmeyip sanatı bir gaye değil vasıta olarak görmesi ve kullanması, çocukluğunun kaçıp saklanmak; gençliğinin de mücadele ile geçmiş olması ve henüz olgunluk çağına gelmeden genç deilebilecek bir yaşta ölmesi gibi sebeplerle orta sınıf bir şair olarak nitelendirmenin daha doğru bir tespit olacağı düşüncesindeyim.

BİBLİYOGRAFYA

1. **Alevi-Bektaşî Sempozyumu**, Alevi-Bektaşî Kültür Enstitüsü, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul 2000.

Altaylı, Seyfettin; **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I - II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.

Araslı, Hamid; **Şah İsmail Hatai, Deh-name**, Gençlik-Bakı 1982.

Arslanoğlu, İbrahim; **Şah İsmail Hatayı: Divan, Dehname, Nasihatname ve Anadolu Hatayileri**, Der yayınları, İstanbul 1992.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Haz: H. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Atalay, Besim; **Bektaşîlik ve Edebiyatı**, Ant Yayınları, İstanbul 1991.

Babinger F. - Köprülü, Fuad; **Anadolu'da İslamiyet**, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Baha Said Bey, **Türkiye'de Alevi- Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri**, (Haz: Doç. Dr. İsmail Görkem) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Banarlı, Nihad Sami; **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.

Birdoğan, Nejat; **Alevilerin Büyük Hükümdarı Şah İsmail Hatai**, Can Yayınları, İstanbul 1991.

Birge, J. Kingsley; **Bektaşîlik Tarihi**, (Çev: Reha Çamuroğlu) Ant Yayınları, İstanbul 1991.

Bolay, Süleyman Hayri; **"Hacı Bektaş Velayetnamesi'nde İbadet Unsurları"**, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, s. 83-93.

----- "*Bektaşilik ve Hanefi Mezhebi*", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Kadri Eroğan Hacı Bektaş Veli Armağanı, Ankara 1997, s. 33-37.

Caferoğlu, Ahmet; "*Azerbaycan Edebiyatı*", Türk Dünyası Edebiyatı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

Coşan, Esat; **Makalat**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Çamuroğlu, Reha; **İsmail**, Doğan Kitap Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2000. (Roman).

Çavuşoğlu, Mehmed; **Necati Bey Divanı'nın Tahlili**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.

Çobanoğlu, Özkul; "*Kılavuz Bozkurt Motifi'nin Tarihsel Bağlamında ve Günümüz Alevi-Bektaşî Tarikatlerindeki Yapısal ve İşlevsel Sürekliliği Üzerine Tespitler*", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Kadri Eroğan Hacı Bektaş Veli Armağanı, Ankara 1997, s. 165-175.

Efendiyeve, Oktay; "*Hatai'nin Şahsiyeti*", Edebiyat ve İncenanat, Bakü 1988, s. 8.

Eğri, Osman; "*Alevilik Bektaşilik Hıristiyanlıktan Etkilenmiş midir?*", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, s. 105-112.

Ergun, Sadettin Nüzhet; **Hatayi Divanı, Şah İsmail Safevi, Hayatı ve Nefesleri**, 2. Baskı, Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1956.

Fiğlalı, Ethem Ruhi; **Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik**, Selçuk Yayınları, İstanbul 1991.

----- **İmam Ali**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

Gandjei, Tourkhan; **İl Canzoniere di Şah İsmâ'il Hatâ'i**, Napoli 1959.

Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 1-17.

Gölpınarlı, Abdülbaki; **On İki İmam**, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1989.

----- **Alevi-Bektaşî Nefesleri**, 2. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1992.

----- **Kaygusuz Abdal Hatayi Kul Himmet**, Varlık Yayınları, İstanbul 1953.

----- **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik**, Der Yayınları, İstanbul 1979.

----- "**Alevi-Bektaşî Halk Edebiyatı**", Türk Dili, Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, C. XIX, S. 207, Ankara 1968, s. 151-159.

Güney, Rezzan; **Şah İsmail**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1960. (Roman).

Güzel, Abdurrahman; **Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı**, Akçağ Yayınları, Ankara .

----- **Hacı Bektaş Veli**, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Yayınları, Ankara 1998.

Hasluck, F. W. ; **Anadolu ve Balkanlar'da Bektaşilik**, (Çev. ve Haz: Yücel Demirel) 2. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 1995.

Hinz, Walter; **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, (Çev: Tefik Bıykoğlu) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

İpekten, Haluk; **Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri**, Birlik Yayınları, Ankara 1985.

İslam Ansiklopedisi "Safeviler" Maddesi, C. 10, s. 53.

----- "*Şah İsmail*" Maddesi, C.11, s. 275-279.

İvgin, Hayrettin; "*Bektaşî Halk Şiirinde Sure ve Ayetler*", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, s. 169-173.

İz, Mahir; **Tasavvuf**, Türdav Yayınları (Basım yeri ve yılı yok).

Kazımoğlu, Samir; **Türk Topulukları Edebiyatı I**, Ecdad Yayınları, Ankara 1994.

Kazımov, Gazanfer; "**Kurbani ve Hatai**", Ulduz, Bakü 1989, s. 82-88.

Keçeli, Şakir; "*Bektaşilikte (Alevilikte) Tanrı- Evren-İnsan*", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, s.193-205.

Koca, Turgut; **Bektaşî Alevî Şairleri ve Nefesleri**, Maarif Kitaphanesi, İstanbul, 1990.

Köprülü, Fuad; **Azerî Edebiyatına Dair Tetkikler**, Azer Neşriyat, Bakı 1926.

----- **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,5. Baskı, Ankara 1984.

----- "**Azerî Edebiyatının Tekâmülü**", İslam Ansiklopedisi, C. II. , Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1961.

Kurnaz, Cemal – Tatçı, Mustafa; **Bayburtlu Celalî ve Şiir Dünyası**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Kurnaz, Cemal; **Hayali Bey Divanının Tahlili**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1996.

Kutluay, Yaşar; **Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri**, Selçuk Yayınları, Konya 1968.

Levent, A. Sırrı; "*Halk ve Tasavvufi Halk Edebiyatı*", Türk Dili, Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, C. XIX, S.207, Ankara 1968.

Melikoff, Irène; **Uyur İdik Uyardılar**, 2. Baskı, Cem Yayınları, İstanbul 1994,

----- "*Hatayî*", Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri, Güven Matbaası, Ankara 1976.

Memmetov, Azizaga; "*Nesimi ve Hatai*", Edebiyat ve İncenanat, Bakü 1987, s. 9.

----- **Şah İsmail Hatai, Eserleri**, Azerbaycan Elmler Akademiyası Neşriyatı, C. I-II, Bakı 1966,1973.

----- **Şah İsmail Hatai, Eserleri**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, C. I-II, Bakı 1975,1976.

Noyan, Bedri; **Bektaşilik-Alevilik Nedir?**, 3. Baskı, Ant yayınları, İstanbul 1995.

Ocak, Ahmet Yaşar Babailer İsyanı- Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisi'nin Teşekkülü, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 1996.

Ögel, Bahaeddin; **Türk Mitolojisi**, C. I. , Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1993.

Pala, İskender; **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara ?.

Sefercioğlu, Nejat; **Nev'î Divanının Tahlili**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Seferli, Eliyar – Yusifov, Helil; **Gedim ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyatı**, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1982.

Sofuoğlu, Cemal; Avni İlhan, **Alevilik Bektaşılık Tartışmaları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Sunar, Cavid; **Melamilik ve Bektaşılık**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.

Sümer, Faruk; **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976.

Şapolyo, E. Behnan; **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1964.

Şardağ, Rüştü; **Şair Sultanlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1982.

Tarlan, Ali Nihad; **Fuzuli Divanı Şerhi**, C.I-III, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Tatcı, Mustafa; **Yunus Emre Divanı I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987.

Temren, Belkıs; **Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1995.

Toksoy, Ahmet; **"II. Bayezid Döneminde Osmanlı-Safevi İlişkileri"**, Türk Yurdu, C. 19-20, S. 148-149, Ankara Aralık 1999- Ocak 2000, s. 416-419.

Tolasa Harun; **Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973.

Turan, Ahmet; **İslam Mezhepleri Tarihi "İslam'da Siyasi Düşüncenin Oluşumu"**, Sidre Yayınları, 2. Baskı, Samsun 2000.

Tülbentçi, Feridun Fazıl; **Şah İsmail (Büyük Tarihi Roman) 2. Baskı**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1962.

Türk Ansiklopedisi “*Azerî Edebiyatı*” maddesi, C. 4. , Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1950.

Türk Yurdu, Alevilik-Bektaşılık Özel Sayısı, S. 88, Ankara Aralık 1994.

Türkdoğan, Orhan; **Alevî-Bektaşî Kimliği**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 1995.

Türkiye Dışındaki Türk edebiyatları Antolojisi “*Azerbaycan Türk Edebiyatı*” maddesi, C. IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Onarlı, İsmail; **Şah İsmail**, Ant Yayınları, İstanbul 1998.

Uludağ, Süleyman; **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Maarif Yayınları, İstanbul 1991.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, C.2, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Üzüm, İlyas; “*Vilayetname-i Hacı Bektaş Veli’ye Göre İslamî İnanç ve İbadetler*”, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1999, s. 385-390.

Yaman, Ali; “*Anadolu Aleviliğinde Ocak Sistemi ve Dedelik Kurumu*”, Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri, Ervak Yayınları, Ankara 2001, s. 849-889.

Yeni Türk Ansiklopedisi “*Azerî Edebiyatı*” maddesi, C. 1, Ötüken Yayınları, İstanbul 1985.

DİZİN

Āb-ı hayat: 158

Adem: 291

ahir zaman: 68

Ahiret: 66, 204

akıl: 128

Alevî: 3, 4, 6, 7, 13, 21, 23, 41, 44, 47, 57, 58, 61, 65, 70, 71, 76, 81, 89, 97, 102, 118, 149, 159, 178, 179, 180, 182, 185, 189, 191, 199, 201, 203, 204, 206, 207, 208, 211, 212, 214, 215, 217, 235, 238, 247, 298, 305, 309

Alî: 1, 3, 4, 5, 8, 10, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 24, 25, 27, 29, 30, 42, 44, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 79, 80, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 105, 108, 120, 121, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 138, 140, 141, 144, 145, 148, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 163, 164, 165, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 225, 227, 228, 230, 231, 232, 235, 236, 239, 240, 242, 244, 248, 249, 251, 252, 253, 255, 257, 259, 260, 262, 267, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 289, 290, 292, 293, 295, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 306, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 330, 331, 332, 333, 334

Allah: 3, 8, 21, 32, 36, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 123, 124, 127, 128, 130, 132, 135, 137, 138, 139, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 163, 165, 166, 170, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 187, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 204, 213, 214, 215, 216, 217, 228, 235, 237, 238, 239, 245, 246, 247, 248, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 273, 275, 276, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 289, 291, 292, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334

Allah-Muhammed-Ali: 6, 19, 41, 43, 44, 45, 56, 57, 59, 71, 81, 87, 90, 102, 125, 166, 175, 176, 177, 178, 188, 209, 210, 211, 213, 293, 294, 295, 296, 297, 310, 315, 316, 328, 329, 331, 332, 333

altın: 126, 172, 270, 272

Anadolu: 2, 3, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 164, 175, 200, 221

Arap: 2, 168, 191, 206, 227, 230, 231, 266

arı: 112, 269, 311, 312

aslan: 181, 186, 204, 255, 261, 304, 305, 324

aşk: 6, 21, 29, 36, 51, 59, 60, 63, 71, 73, 75, 83, 84, 86, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 132, 134, 135, 141, 153, 161, 167, 168, 171, 173, 174, 175, 177, 205, 222, 224, 225, 230, 238, 239, 240, 243, 245, 246, 248, 249, 252, 253, 258, 260, 269, 277, 279, 280, 298, 300, 307, 308, 318, 319, 323

aşk: 2, 3, 4, 19, 20, 21, 22, 25, 28, 32, 41, 45, 68, 73, 76, 78, 83, 95, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 119, 120, 121, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 143, 155, 158, 159, 169, 175, 179, 180, 183, 184, 191, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 239, 242, 254, 256, 257, 261, 262, 264, 266, 274, 275, 276, 279, 288, 292, 294, 295, 313, 314

at: 32, 40, 91, 99, 111, 122, 259, 299, 300, 307, 308, 324

ateş: 74, 103, 130, 148, 293, 294, 295

Attar: 163

ay: 49, 65, 69, 161, 178, 186, 204, 219, 228, 278, 279, 280, 281, 294, 296

ayna: 41, 111, 112, 216, 258, 259, 260

Azazil: 208, 251

Azerbaycan, 4, 5, 6, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 24, 25

Azrail: 44, 45

bağ: 71, 74, 122, 168, 184, 212, 255, 274, 277, 286, 302, 313, 314, 315, 319

Bağdad: 124, 173, 192, 227, 298

bahar: 16, 294, 295

bahçe: 71, 152, 184, 314

Bâkır: 85, 93, 97, 118, 167, 190, 213, 236, 324

Bakü: 12, 15, 16, 24

bal. 103, 114, 161, 269, 311, 312

balık: 60

Basra: 124, 226, 227

baş: 32, 34, 38, 41, 45, 69, 109, 131, 192, 208

batın: 148

Battal Gazi: 10, 61, 217

Bayezid: 8, 17, 163

bebr: 309

Bedehşan: 184, 228, 272, 324

beka: 141

Bektaşî: 3, 4, 6, 7, 13, 21, 22, 41, 44, 47, 57, 58, 61, 65, 70, 71, 76, 81, 89, 97, 102, 118,
128, 149, 159, 178, 179, 180, 182, 185, 189, 191, 199, 201, 203, 204, 206, 208, 211,
212, 214, 217, 235, 247, 258, 280, 288, 298, 305, 309

bende: 87, 171, 233, 234, 240, 242, 243, 244, 274

bıçak: 291, 306

boru: 257

bulut: 162, 289

Bülbül: 64, 102, 115, 171, 300, 301, 302, 316

Caferoğlu Ahmet: 6, 10, 13, 18, 19, 24, 25, 165

can: 33, 37, 38, 45, 54, 56, 60, 96, 106, 107, 124, 126, 143, 149, 153, 158, 169, 174,
199, 206, 215, 224, 238, 256, 272, 291, 312, 324

Cebraîl: 44, 45, 57, 89, 127, 132, 177, 210, 306

cehennem: 64, 66, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 84, 86, 98, 117, 149, 195, 293, 314

Cem: 3, 8, 70, 79, 169, 199, 204, 217, 218, 239

Cemşid: 170, 217, 239

cennet: 43, 62, 70, 71, 72, 73, 74, 86, 96, 98, 135, 136, 143, 158, 177, 201, 227, 253,
263, 298, 313, 314, 315, 316, 317, 325

cin: 79, 80

cübbe: 251

Cüneyd: 11, 12, 14, 15, 18, 20, 163, 167, 195, 200, 213

Çağatay: 221

Çaldıran: 9, 12, 18

çam: 317, 318

Çin: 221, 222, 223

Dahhak: 170, 218

darı: 299

dede: 10, 206

derd: 60, 274, 322

derya: 30, 127, 132, 139, 140, 161, 191, 233, 272, 273, 282, 284, 285, 286, 287, 288,
289, 290, 322

destar: 251

deve: 305

deyr: 98

didar: 40, 41, 100, 101, 106, 147, 154, 311

dört kapı: 124
Düldül: 167, 194, 211, 245, 299
dünya: 24, 61, 78, 100, 120, 121, 122, 143, 259, 311, 313, 325
ecel: 78, 312
ejdeha: 59, 200, 262, 307, 309, 310, 311
Elest: 75, 84, 100, 104, 114, 121, 128, 156, 158, 212
elif: 49, 175, 266, 267
elma: 52, 71, 298
Emevî: 2, 206
Erdebil: 12, 14, 15, 16, 18, 24, 228
Erzincan: 12, 16, 17
Fatma: 65, 75, 90, 118, 179, 195, 196, 258, 320
felek: 104, 255, 276, 277
fena: 141
feragat: 155, 237
Ferhad: 219, 220
Feridun: 170, 218
fil: 31, 308, 311
Fuzulî: 3, 13, 64, 130, 135, 183, 319
gazi: 86, 209, 307, 309
gerkes: 304
geyik: 308, 309
gıybet: 88, 150
gökyüzü: 39, 43, 50, 120, 192, 204, 276, 277, 283
göl: 35, 73, 161, 214, 282, 289
gönül: 6, 28, 29, 35, 41, 80, 84, 85, 88, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 109, 110, 111,
112, 113, 114, 116, 117, 119, 121, 126, 129, 131, 135, 136, 140, 141, 142, 153, 154,
175, 176, 178, 183, 191, 195, 210, 219, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244,
245, 247, 258, 259, 272, 291, 293, 300, 312, 318, 324
gül: 31, 64, 294, 300, 311, 318, 319, 320
gülşen: 20, 107, 301, 313, 316
gülzar: 48, 57, 60, 102, 136, 140, 177, 293, 301, 310, 313, 315, 316, 319, 322
gümüş: 270, 272

gün: 34, 37, 65, 78, 121, 123, 156, 161, 185, 191, 240, 257, 280, 288, 296, 297, 326

günah: 86, 87, 88, 101, 136, 138, 150, 168, 181, 274

güneş: 34, 37, 50, 65, 78, 83, 121, 123, 156, 162, 169, 179, 186, 192, 205, 242, 255, 258, 279, 280, 281, 282, 285, 289, 298, 305, 317, 325, 328

hac: 93, 94

Hacı Bektaş: 61, 89, 117, 120, 160, 161, 175, 176, 207, 217, 221, 266, 269, 272, 287, 288, 289, 291, 292, 327

hakikat: 53, 55, 177, 184, 279, 317

hal: 46, 50, 53, 76, 102, 114, 126, 140, 229, 239, 250, 264, 265

Halil: 6, 93, 94, 95, 162, 291, 292, 300, 306, 315

hançer: 247, 248

Har: 198, 199, 223

Hâricî: 207

Harut: 44, 46

Hasta: 105, 171, 274

haşr: 67, 324

Hatayî: 4, 5, 6, 7, 8, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 84, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 115, 120, 121, 125, 126, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 239, 241, 243, 245, 246, 248, 251, 253, 256, 259, 260, 261, 263, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 326, 327, 328, 329, 331

hava: 282, 292

Hayber: 182, 204, 226, 249, 285

Haydar: 11, 12, 15, 20, 94, 170, 171, 178, 195, 200, 208, 218, 238, 270

Hayretî: 3, 128

hınzır: 137, 309

hırka: 111, 115, 119

Hita: 222, 223, 230

Hızır: 60, 61, 159, 216, 243

Hind, 222, 223
Hocend: 221, 227
Horasan: 18, 221, 227, 325
Hotan: 222, 223, 230
Hû: 71, 81, 149, 328
Hur: 198, 199, 202
hurîna: 160, 300
Hüseyin: 1, 2, 19, 21, 42, 44, 68, 79, 85, 86, 93, 95, 97, 145, 168, 175, 176, 180, 184, 189, 190, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 211, 214, 224, 225, 226, 227, 237, 245, 253, 258, 260, 263, 264, 282, 293, 297, 301, 304, 305, 309
Hüsrev: 170, 218, 219
İsmail: 57, 232, 261, 277
Nuh: 56, 310
Süleyman: 57, 58, 79, 81, 172, 262
Irak: 17, 221
ırmak: 161, 289
İdris: 56
illâ: 78, 182
imam: 14, 17, 43, 92, 93, 97, 124, 137, 150, 167, 170, 171, 173, 174, 176, 179, 180, 190, 191, 194, 205, 207, 236, 254, 270, 272, 285, 309, 325, 327
iman: 82, 83, 96, 106, 139
İncil: 46, 47
irfan: 142, 143
İskender: 45, 49, 69, 98, 159, 170, 203, 207, 216, 239, 259
İsrafil: 44, 45
Ka'be: 57, 94
Kabe-kavseyn: 54, 150
kadeh: 73, 76, 119, 253, 263
Kadir Gecesi: 90
kâfir: 72, 74, 85, 96, 97, 98, 136, 163, 278, 292
kal: 100, 102, 115, 140
kalkan: 226, 247, 285
Kanber: 118, 169, 179, 182, 184, 195, 199, 200, 217, 235, 306, 309, 311

Karın: 162, 228
karga: 102, 136, 140, 301, 303
karınca: 31, 57, 58, 59, 218, 308, 310, 311, 316
Kasım: 196, 197, 251
kazan: 37, 261
kebab: 270
kemer: 123, 210, 242, 251
Ken'an: 224
Kerbela: 2, 3, 19, 42, 44, 85, 96, 97, 188, 189, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 208, 213, 223, 224, 226, 228, 251, 262, 281, 292, 295, 300, 303, 305, 308, 321
kevser: 67, 71, 73, 74, 136, 158, 182, 185, 200, 253, 256, 263, 272, 314, 317
kible: 92, 93, 136
kılıç: 114, 182, 224, 246, 245, 248
kırk makam: 124
kırklar: 65, 123, 159, 160, 209, 258, 298, 304
kış: 294, 295
kiyamet: 67, 68, 182
koyun: 307
Kufe: 196, 197, 201, 223, 225, 257
kul: 59, 86, 87, 103, 110, 151, 152, 169, 171, 184, 185, 189, 215, 218, 220, 234, 235, 236, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 275, 324
kullab: 182, 249
Kur'an: 1, 48, 105, 134, 181, 216, 264, 265, 267, 282
kurban: 33, 42, 57, 92, 93, 94, 95, 96, 109, 169, 173, 179, 188, 224, 232, 277, 306
kurt: 86, 307
küfr: 83, 96, 140, 153, 284, 297, 321
Kün fekan: 54, 322
kürs: 278
lâ: 42, 48, 134, 138, 182, 253
la'l: 52, 74, 143, 185, 270, 271, 272, 285
Lahmike lahmi: 1, 55, 181
Leyla: 218, 219, 220
mahşer: 45, 64, 67, 68

Mansur: 42, 104, 105, 133, 146, 161, 162, 232, 255
marifet: 107, 110, 124, 127, 205, 261, 283, 286, 301, 316
maşiva: 105, 147, 155
Mecnun: 104, 218, 219, 220
Medine: 197, 225, 226, 231, 308
Mehdi: 20, 23, 167, 176, 193, 194, 213, 236, 244, 325
Mervan: 97, 124, 189, 198, 203, 227, 292, 298, 304
mest: 83, 101, 106, 123, 160, 166, 176, 210, 213, 250, 251, 253, 254, 258, 296, 299
mevalî: 170, 171, 206, 207, 232
meyhane: 76, 119, 140, 156, 157
Mısır: 8, 58, 222, 322
mihrab: 92
Mikail: 44, 45, 126
minber: 92
miraç: 1, 78, 123, 150, 159, 160, 180, 181, 186, 209, 231, 249, 261, 277, 298, 304
mizan: 67, 69, 182
Muaviye: 1, 2, 19, 21, 86, 97, 168, 200, 201, 202, 203, 205, 209, 309
Muhammed: 1, 6, 19, 20, 25, 27, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 75, 76, 77, 78, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 102, 104, 106, 117, 119, 120, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 137, 145, 150, 151, 155, 159, 160, 162, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 200, 202, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 226, 235, 236, 237, 242, 245, 246, 250, 255, 259, 262, 263, 264, 265, 267, 269, 271, 272, 274, 275, 276, 278, 280, 281, 283, 284, 285, 287, 292, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 306, 307, 310, 311, 312, 313, 314, 317, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331
Muhammed-Alî: 6, 19, 41, 76, 89, 90, 117, 122, 123, 149, 150, 166, 169, 172, 175, 176, 178, 179, 180, 188, 210, 211, 212, 213, 214, 249, 258, 270, 279, 280, 286, 290, 294, 318, 319, 320, 327, 328, 331, 332, 333
Muharrem: 85, 297
musahib: 174, 204, 205
mü'min: 164, 187, 290
müftü: 254
münafik: 85, 307
mürebbi: 174, 205

mürşid: 85, 109, 112, 113, 116, 117, 118, 124, 133, 153, 156, 157, 163, 263, 273, 312, 320
müslim: 84, 328
Nakî: 20, 155, 168, 173, 193, 194, 203, 214, 242, 274, 275, 328
namaz: 40, 77, 91, 92, 93, 256
nar: 97, 322
Necef: 185, 226, 228, 231, 232, 233, 245, 324
nefes: 5, 21, 25, 29, 30, 66, 124, 209, 257, 270, 302, 317
nerkis: 76, 180, 253, 320, 321
Nesimi: 3, 13, 162, 231
neşter: 123, 210, 249
Nev-ruz: 299
ney: 257
nisan: 286, 289, 297, 324
nur: 61, 88, 132, 152, 280, 290
arş: 134, 277, 278, 315
ok: 126, 246, 247
on iki imam: 12, 25, 179, 190, 279
oruç: 77
Osmanlı: 5, 8, 9, 13, 14, 17, 18, 22, 194, 233
öküz: 306
ölüm: 78, 149
ördek: 304
pervane: 103, 114, 130, 293, 312
pîr: 10, 23, 29, 116, 117, 118, 127, 161, 186, 225, 305
rahip: 98
rind: 135, 156, 250, 303
Rum: 15, 221, 223, 229, 239, 241
Rüstem: 15, 16, 170, 218
Sa'dî: 220, 227
Safevî: 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 26, 162, 194, 228
Safi: 14, 18, 20, 99, 139, 162, 163, 167, 200, 316
sâkî: 43, 119, 158, 186, 253, 254, 265

San'an: 98, 163

satır: 53, 201

satranç: 122, 259

saz: 257

Selman: 44, 65, 96, 123, 159, 160, 173, 210, 258, 298

serhoş: 76, 104, 131, 156, 157, 158, 193, 216, 254

stdk: 30

sırat: 30, 49, 262, 326

su: 56, 61, 71, 73, 74, 85, 107, 136, 140, 145, 158, 159, 160, 190, 197, 199, 202, 217, 244, 264, 265, 283, 284, 289, 290, 291, 292, 297, 304, 315, 319, 320, 321

sünbül: 321

sürme: 174, 193, 270

süt: 269

şah: 4, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 40, 48, 62, 64, 67, 84, 93, 97, 103, 109, 112, 115, 118, 119, 123, 126, 146, 150, 151, 155, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 176, 178, 179, 184, 185, 187, 189, 190, 192, 193, 195, 196, 199, 201, 210, 211, 213, 223, 224, 225, 227, 228, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 255, 256, 257, 258, 264, 265, 267, 272, 273, 301, 303, 304, 305, 307, 308, 313, 319, 324, 326, 329

Şah İsmail: 4, 8, 11, 12, 13, 23, 164, 240, 256, 257

şal: 115, 136, 250

Şam: 225, 228, 297, 306

şarap: 21, 73, 76, 119, 156, 157, 158, 256, 263, 273

Şehriban: 196, 197, 281

şekker: 31, 52, 116, 268, 269

şeriat: 124, 125, 126, 135

Şeytan: 38, 80, 81, 149

şifa: 44, 68, 100, 146, 169, 184, 200, 226, 275, 279, 281, 286, 287, 288, 341

Şimr: 97, 202, 203

Şiraz: 227

Şirin: 101, 105, 106

Şirvan: 11, 12, 16, 229

taç: 192, 208, 240, 241

Takî: 20, 155, 193, 203, 327

talip: 99,100, 113, 147, 151
tarikât: 11, 15, 17,18, 19,99, 103, 104,107, 112,115, 120,124,125,126,127,128, 129,
130, 131, 132, 133,135, 140,176, 182,190, 196,206, 212,249, 255,318,320, 325, 327,
Tatar: 230
tava: 131, 260
tavla: 122, 259
teber: 113, 248
Tebriz, 10, 12, 13, 17, 221, 229
tecelli: 154, 243, 277, 318
tekke: 10, 81, 112, 119, 120, 123
tevbe: 88, 136, 137, 138, 150, 163
tevhid: 139, 283, 286, 316
Tevrat: 46, 47
toprak: 34, 39, 43, 53, 282, 291
turna: 303
tûfî: 171, 304
tûlbent: 115, 250
Türk: 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 22, 41, 62, 89, 97, 125, 135, 175, 176, 207, 212,
223, 230, 266, 288, 309
Türkistan: 2, 221
Türkmen: 12, 16, 227, 230, 266
tarikât: 177
üzüm: 123, 159, 160, 210, 258, 298
vahdet: 139, 140, 156, 316
velayet: 124, 151, 152, 193, 202, 236, 244, 255, 280, 286, 315, 325
vezir: 18
vücut: 171, 172, 232, 289
Ya'kub: 224
yağmur: 161, 271, 282, 287, 288
yakut: 272
Yavuz Sultan Selim: 9, 18
yay: 54, 78, 114, 126, 150, 246, 248, 249, 277
yaz: 295

yeryüzü: 281, 303

Yezid: 1, 2, 19, 21, 42, 79, 85, 86, 96, 97, 141, 151, 168, 180, 188, 190, 192, 193, 194,
198, 200, 201, 202, 203, 207, 208, 223, 224, 225, 228, 245, 246, 247, 248, 249, 294,
295, 307, 308, 309, 314, 319, 327

yıldız: 178, 197, 280, 281

yonca: 321

Yusuf: 60,61, 177, 188, 214,215,220, 222, 224, 237, 238, 244,251, 307

yüzük: 261

zahid: 73, 91, 97, 101, 135, 136, 156, 251, 256, 303

zahir: 148

Zebur: 46, 47

Zeynep: 196, 197, 225

Zeynelabidin: 43, 124, 236, 272

Zülcenac: 300

Zülfikar: 97, 167, 175, 182, 194, 211, 245, 248, 251, 299, 325

zünhar: 98, 252

ÖZET

Bektaşî edebiyatının büyük şairlerinden biri olan Hatayî, şiirlerinde dinî, tasavvufî ve özellikle ideolojik görüşlerini açıklamıştır. “Hatayî'nin Şiir Dünyası” adını taşıyan ve önsöz, giriş, şairin hayatı, dizin ve bibliyografya dışında dört bölümden oluşan çalışmamızda da, onun bu görüşleri ve bu görüşleri ifade etmede kullandığı kavramlar belirlenmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümde Hatayî'nin din ve tasavvuf anlayışı incelenmiştir. Şairin temel dinî konularda, İslamî Türk edebiyatının geleneksel anlayışının dışına pek çıkmadığı görülmektedir. Tasavvuf anlayışını da “Vahdet-i Vücut” kavramıyla ortaya koymamız mümkündür. Kullandığı tasavvufî kavramlarla ve adını andığı mutasavvıflarla, hemen hemen bütün şairlerde karşılaşmaktayız.

İkinci bölümün adı, “İdeoloji”dir. Burada, şairin İslam'ın Şîî yorumunu temel alan ideolojisinin çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevenin büyük ölçüde “Hak Muhammed Alî” ve “Muhammed Alî” “bir”liğiyle sevgisinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Başta Hz. Alî olmak üzere, bütün imamların yüceltiildiği görülmektedir. Şairin, yukarıda söylediğimiz “bir”liği ve on iki imam sevgisini, idaresi altındaki insanlar arasında ortak bir ideoloji yapma çabası içinde olduğu görülmektedir.

Üçüncü bölüm olan “Cemiyet”te ise, önce tarihi-efsanevî kişiler tanıtılmıştır. Bunların dışında kalanlar da “Sevilen Şahıslar” ve “Nefret Edilen Şahıslar” şeklinde iki başlık altında toplanmıştır. Şairin sevgisini veya nefretini belirleyen faktörün, ideolojisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümde ayrıca, cemiyetle ilgili diğer unsurlar da incelenmiştir.

Son bölüm “Tabiat”tır. Bu bölümde de gök, güneş, ay, yıldız, bulut, yağmur, yeryüzü, dört unsur, hayvanlar, bitkiler ... gibi tabiata ait öğelerin dinî, tasavvufî veya ideolojik kullanımı incelenmiştir. Şairin tabiattan aldığı bu unsurların pek çoğuyla Hz. Alî arasında ilgi kurma ve böylece Hz. Alî'yi yüceltme çabası içinde olduğu açıkça görülmektedir.

ABSTRACT

Hatai, who is one of the best poets of the Bektashi Literature has explained his religious, mystic and especially ideological views in his poems. My work, which is named as "The Poetic World of Hatayî", besides the Foreword, Introduction, The Life Story of the Poet, Index and the Bibliography, consists of four chapters in which I tried to explain the poet's world view and the notions he used while explaining his views.

In the first chapter, I examined Hatayî's understanding of religion and mysticism. It is my opinion that the poet never passed the borders of the fundamental edges of the traditional Turkish-Islamic literary understanding. It is possible to say that his understanding of mysticism (Tasavvuf) is turning around to the notion of "Vahdet-i Vücut". Hatayî is not unique in using the mystic terms and the mystic leader poets that we have encountered the same terms and those mystic poets in other poets' poems.

My work's second chapter is named "Ideology". In this chapter, I dwelled upon the poet's evaluation of Şia sect of Islam, and tried to frame his ideology which is based upon Şia sects' evaluation of Islam. It is not wrong to say that his ideology is framed with "Hak Muhammed Ali" and "Muhammed Ali", and also they are the same, they are only one. This frame is finalized with the love of this one and sameness. In his poems, it is clearly seen that, the poet has given the best place to Hz. Ali and Twelve Imams. The poet tried to make that the people under his rule should share the ideology of "one and sameness of Hz. Muhammed and Hz. Ali", and they should also feel the love for Twelve Imams.

In the third chapter, which is named "Society", first of all, I introduced the historical and legendary figures mentioned in Hatayî's poems. The rest of the figures grouped in two categories: "The Loved Ones", and "The Hated Ones". It can be said that both the poet's affection and hatred toward those figures is based on his ideology. I have also examined the elements related to the notion society.

The final chapter is about the "Nature". In this chapter, I examined the poet's usage of the sky, sun, moon, star, cloud, rain, earth, four elements, animals, plants and so on as the poetic elements. Those natural elements are evaluated in this chapter in accordance with the poet's usage of them from point of view of religion, mysticism and the poet's ideology. It is clear that the poet tried to find similes and connections between those natural elements and Hz. Ali, and thus he tried to elevate the religious position of Hz. Ali.

ÖZ GEÇMİŞİM

1960 yılında Hatay'da doğdum. İlkokul, ortaokul ve liseyi burada bitirdim. 1984 yılında Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldum. Yüksek lisansımı Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yaptım. 1986 yılında Ege Üniversitesi Türk Dili bölümünde Okutman olarak çalışmaya başladım. 1994 yılında bu görevimden ayrılarak Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsüne Uzman olarak atandım. 1994-1995 Öğretim yılında, Ukrayna'da, Kiev Devlet Dil Üniversitesi Türk Dili bölümünde Öğretim Görevlisi olarak görev yaptım. Halen de Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsündeki görevime devam etmekteyim.

Evli ve bir çocuk babasıyım. İyi derecede İngilizce ve orta derecede Rusça bilmekteyim.

**YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU**

YAZARIN

Soyadı : TEMİZKAN

Adı : Mehmet

Merkezimizde Doldurulacaktır

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe: Hatayî'nin Şiir Dünyası

Yabancı Dil: The Poetic World of Hatayî

**TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans
Yeterlilik**

Doktora

Tıpta Uzm.

Sanatta

[]

[X]

[]

[]

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ:

Üniversite : EGE ÜNİVERSİTESİ

Fakülte :

Enstitü : SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Diğer Kuruluşlar :

Tarih : 2001

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan:

Basım Yeri:

Basım Tarihi:

İSBN:

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı: TÜRKMEN Fikret

Ünvan: Prof. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 352

TEZİN KONUSU (KONULARI):

Hatayî'deki dinî, tasavvufî ve ideolojik unsurların tespiti ve değerlendirilmesi

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Hatayî
2. Divan
3. Din
4. Tasavvuf
5. İdeoloji

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1. Hatayî
2. Divan
3. Religion
4. Mysticism
5. Ideology

1. Tezimden fotokopi yapılmasına izin veriyorum. []
2. Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümün fotokopisi alınabilir. [X]
3. Kaynak gösterilmek yoluyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir. []

Yazarın İmzası

Tarih:

24.8.2001

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİZASYON MERKEZİ